

B. Basarow

ARAGATNAŞYGYŇ PSIHOLOGIÝASY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2019

Basarow B.

B 29 Aragatnaşygyň psihologiýasy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.

Okuw gollanmasynda adamyň iş-gatnaşyklarynyň resmi, şahsy, döp-dessur, işewür ugurlarynda özara düşünişmegiň esasy serişdesi bolan we döredijilikli zähmet bilen bir hatarda adamyň ynsan durkuny şertlendirýän aragatnaşyk hadysalarynyň guralyşynyň we dolandyrylyşynyň kanunalaýyklyklary häsiýetlendirilýär. Aragatnaşygyň maglumat alyşmak, özara hereketi sazlamak tärleri, bu prosesde ýüze çykýan psihologik päsgelçilikler we olary ýeňip geçmegiň ýollary okuw gollanmasynyň degişli bölümlerinde beýan edilýär.

Okuw gollanmasy ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenilip, ondan ýörite orta okuw bilim ulgamynda işleýän psihologlar, pedagoglar, şeýle-de aspirantlar hem peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda ylmy derňewleri olaryň amaly ornaşdyrylmalary bilen ilik-düwmelikde amala aşyrmagy baş strategiýa hökmünde kesgitledi. Ylmyň käbir ugurlary jemgyýetde deslapdan nazary we amaly ugrukmanyň sepleşigi görnüşinde dörän bolsa, onuň başga bir ugurlary nazary (teoretiki) häsiýetini hemişelik saklaýar. Üçünji bir ugurda derňewiň nazary-teoretiki eslandyrmalarynyň amaly ornaşdyrylmasy nazarlanýan-da bolsa, onuň jemgyýetçilik amalyýetine girizilmesi ençeme onýyllyklara uzaýar. Bularyň üçünji ugry uzak geçmişi, emma ylym hökmünde gysga taryhy bolan psihologiýa häsiýetlidir. Döreýşiniň ilkinji onýyllyklarynda, esasan, tejribe-eksperimental häsiýetde bolan bu ylmyň şu günki günde diňe amaly ugrukmaly şahalarynyň sany otuzdan geçýär. Derňeýän meseleleriniň deň wajyplylygynda onuň ynsan gatnaşyklaryny seljerýän ugry, beýleki ugurlaryň ählisiniň mazmunyndan ilik-düwme geçýändigini sebäpli örän möhümdir.

Adamzadyň öňünde döreýän meseleler, şowsuzlyklardyr düşnüşmezlikler, döwür medeniýetiň ösüş derejesine laýykdyr. Edil öňki asyryň başlarynda hem adamlar paýhas aňşyrmasynda kynçylyga uçranlarynda olary çözmek üçin dostlarynyň we ýakynlarynyň maslahaty köp derejede ýeterlik bolupdyr. Indi şeýle maslahatlar zähmet iş ulgamy beýle-de dursun, hatda iň bir ýakynlaryň, syrdaşlaryň bilen sazlaşykly aragatnaşyklary guramakda hem ýeterlik dälidir. Şonuň üçin hünärmen psihologiýa işine zerurlyk günsaýyn artyp, biziň her birimiz adamyň psihologiýasy baradaky özakymlaýyn özleşdiren adaty bilimlerimizi ýörite düşüňjeler bilen doldurmak isleýäris. Eýsem, ynsan gatnaşyklarynyň ýoňsuz köpdürlüliginde we mazmun aýrybaşgalygynda olaryň her birinde ýüze çykýan psihologik meseleleri nä-

dip aňa ornaşdyryp bolar? Meseläniň reallygynda ondan çykalganyň ähtibar ugrukmasy hökmünde ynsan paýhasynyň hereketlenişiniň esasy mehanizmlerini özünde çugdamlaýan ulgamyny saýlamak bolar. Şeýle ulgam aragatnaşyk ulgamy bolup, onda psihologik meseleleriň esasy görnüşleri ör-boýuna galýar we biz olary synlap bilýäris. Bu ulgama biz netijeli täsir edip, beýleki adamlar bilen gatnaşyklarymyzda hem-de öz şahsyýetimizde oňyn özgermeler gazanmaga mümkinçilik alýarys. Psiholog hünärmenlerine niýetlenen bu gollanma şeýle özgermeleri gazanmaga bellibir derejede kömek eder.

Bu neşiriň gurluşy aragatnaşygyň psihologiýasyna bagyşlanan, giň köpçülige niýetlenen neşirlerden düýpli tapawutlanýar. Kitapda seredilýän psihologik meseleleriň «taýýar», birmazmunly çözgütleri teklipl edilmän, olary döredýän we dolandyýan psihologik mehanizmleriň umumy düzgünleri, kanunalaýyklyklary beýan edilýär. Meseläniň çözgüdi nazary ugrukdymalaryň esasynda okyjynyň özi tarapyndan saýlanylýar. Adamda şahsy durnuklylyk taýýar çözgütleri ýada ornaşdyrmak boýunça däl-de, maksadalaýyk özüni alyp baryş nusgasyny her bir täze ýagdaýda özbaşdak tapmaklyk esasynda kema la gelýär. Eger-de kitapda beýan edilýän nazary düzgünler okyjynyň durmuş meselesi, onuň aragatnaşygyň görnüşini we mazmunyny özgertmek islegi bilen gabatlaşsa, bu okuw gollanmasynyň diňe bir nazary däl, eýsem, amaly gorunyň subutnamasy bolar.

Kitapda gozgalýan temalar aragatnaşygyň psihologiýasynyň esasy meseleleriniň gysga beýanyyny berýär. Häzirki wagta çenli bu ylymda maglumatlaryň, faktlaryň çenden uly möçberi toplanylandyr. Olary ýöne bir sanap geçmekligiň hem bir kitabyň mümkinçiliginden gala bolýanlygy üçin, gollanmanyň materialy esasy meseleleri aragatnaşygyň psihologiýasynyň başlangyjy görnüşinde seljermekde çäklenýär.

Seljerilýän hadysa takyk kesgitleme bermeklik islendik okuw kitabydyr gollanmasynyň hökmany wezipesidir. Eýsem, «aragatnaşyk» özüniň mazmun häsiýetnamasynda näme? Onuň esasy düzüjileri, olaryň gurluşy we özara baglanyşygy nämeden ybarat? Bu sowallara jogap bermekligiň kynlygy, ilkinji nobatda, ol ýa-da beýleki bilermeniň öz nazary-filosofik, dünýägaraýyş ugrukmasyna baglylykda

aň-paýhasa dürli hili düşüňänligi bilen baglanyşyklydyr. Psihikany dolulygyna akyl ýetiriş hadysasy hökmünde düşüňän **kognitiw** psihologiýa, oňa daşky täsirler bilen bedeniň jogap reaksiýasynyň baglanyşygy mazmunda düşüňän **bihewiorizm**, paýhasa aňlanylmaýan hadysalar bilen döredilýän we dolandyrylýan gurluş görnüşinde seredýän **psichoanaliz** ýaly usulyýet ugrukmalarynda aragatnaşyk hadysasy dürli hili kesgitleme alýar.

Bu ýagdaýy nazarda tutup, biz aragatnaşygy kesgitlemekde onuň adaty, gündelik durmuşda gabatlaşýan düşünilişinden ugur aldyk. Bu babatda şu kitaby eline alan islendik okyjynyň-da aragatnaşyga öz düşünişi bar. Okyjy aragatnaşyk näme diýlende, özüniň dosty bilen telefonda düýnki gürleşmesini, otlynyň küpesinde düýbünden nätanyş adam bilen söhbedini, synpdaşlar bilen duşuşykdaýy ýatlamlaryny we ş.m. aýdar.

Her kim bu adaty we şol bir wagtda örän köpöwüşginli hadysa dogrusynda diňe öz düşünişinden ugur alsa, hadysanyň netijeli seljermesini esaslandyrmak örän kyn ýa-da mümkin dälidir.

Belki aragatnaşyk düşüňjesiniň çäklerini kesgitlemeklik bu meselede ilkinji ugrukma hökmünde ulanylyp bilner? Aýdaly, tehniki maslahat aragatnaşykmy? Ýa-da «gap-gajy kim ýuwmaly?» temasyndaky maşgala galmagaly? Telefonda awiabilet sargyt etmek, gawun satyn alyşda satyjy bilen özara hereket? Bu ýagdaýlaryň ählisiniň ýürekdeş dostlukly gürrüňe meňzeşligi azdyr. Sungat bilen aragatnaşykda, EHM bilen aragatnaşykda, haýwanlar bilen aragatnaşykda bolmaklyk ýaly söz utgaşmalarynyň gulaga werziş dälligi hakynda-ha gürrüň hem ýok. Bu ýagdaý aragatnaşyk düşüňjesiniň asla çägi ýok diýen pikiri döredýär. Ýöne belli psiholog L. S. Wygotskiniň belleýşine görä, düşüňjäniň göwrümi tükeniksizlige ymtylsa, onuň manysy nola ymtylýar.

Başga bir tarapdan, aragatnaşyk düşüňjesiniň ylmy düşünilişide edil onuň adaty durmuşy düşünilişiniň ýaly gapma-garşylyklydyr. Aragatnaşygyň degişli taraplary filosofiýa we psihiatriýa, psihologiýa we etiologiýa, sosiologiýa we informatika ýaly ylmlarda öwrenilýär. Bularyň her biri üçin «aragatnaşyk» düşüňjesi özüniňki hasaplanylýp, bu ylmlaryň içinde ylalaşyk ýok. Aragatnaşyga düşünmeklik, ylalaşyklylygy gazanmagyň çylşyrymlydygynyň sebäbi, bir tarapdan,

onuň ählumumy hemmeleriniň «gözüne ilýänligi» bilen baglanyşykly bolup, şeýle «öz-özünden düşnükliklik» öwrenilýän hadysalaryň çäklendirilmesine garşy durýar. Başga bir tarapdan, aragatnaşygyň ähli düzüjilerini nazarda tutmaklyga ymtylyş bu hadysanyň gözden gaýyp bolmagyna, onuň biziň öwrenişikli düşünişimize meňzeşliginiň ýitmegine getirýär. Netijede, ýa-ha aragatnaşygyň aýry-aýry bölekleri we görnüşleri (işewür, dostlukly, dilüsti däl) seredilip ýa-da ähli aragatnaşyk ýagdaýlaryna häsiýetli bolýan kanunalaýyklyklara (meselem, aragatnaşyk kommunikasiýa hökmünde, maglumatyň kabul edişi we geçirilişi hökmünde) seredilýär. Ýöne soňky ýagdaýda derňew zolagyna aragatnaşyga dahyly az ýa-da ýok ulgamlar girizilýär.

Şeýlelikde, bir tarapdan, aragatnaşygyň nämedigini kesgitlemek möhüm bolup, başga bir tarapdan bolsa ony esaslandyrmak örän kyn we zerur hem däl.

Eýsem, bu «sepsiz halka» ýagdaýyndan nähili çykalga bar? Çözügiň ilkinji golaýlaşmasy hökmünde nazary däl-de, hakyky aragatnaşygy seljermek üçin her bir okyjy ol barada özüniň intuitiw düşünjesine esaslanyp biler. Aragatnaşyk – bu Siziň öz ýanyňyzdan ol baradaky düşüňjäňiz bolýar. Şol bir wagtda, gürrüňiň umumy predmeti bolar ýaly aragatnaşyga takyk ylmy kesgitleme bermekden saklanyp, adamlaryň gündelik durmuşda ýüzbe-ýüz bolýan meseleleriniň durmuşy tejribeden gelip çykýan beýanetini berip, biziň pikirlerimizi aýdyňlaşdyryp biljek sowallary esaslandyrmak oňalydyr.

Beýik ýazyjylaryň iň ökde psihologlar hasaplanylýandygyndan ugur alnyp, gollanmada nazary düşüňjeleri aýdyňlaşdyrmak üçin çeper edebiýatyň mysallary ulanyldy. Kitabyň esasy böleginde aragatnaşygyň psihologiýasy özüniň kabul ediş – perseptiw, maglumat alyşmak – kommunikiativ we özara hereket alyşmak – interaktiw ýaly esasy taraplary boýunça häsiýetlendirilýär.

*«Berdimuhamet mugallym garşysyndaky çagany
mydama özünden akyly, belent, güýçli görerdi.
Şundan ugur alybam, olar bilen gatnaşyk saklardy.
Boýy kiçem bolsa, çaganyň mertebesi belent».*

Gurbanguly Berdimuhamedow,
«Älem içre at gezer»

I BAP. ARAGATNAŞYK BIREK-BIREGI KABUL ETMEK HÖKMÜNDE (Aragatnaşygyň perseptiw tarapy)

Gündelik durmuşda biz kähalatlarda beýleki adamlary ünsüz synlap, diňläp, olar barada bada-bat öz hususy, köplenç, nädogry pikir jemlemelerimizi esaslandyryp başlaýarys. Gürleýän adam özüniň diňlenilmeyändigini dogrusynda pikir hem etmän biler. Ony diňläň bolýan adam bolsa hakykatda öz hususy pikir jemlemelerine ugrugýar, diňe şolardan ugur alýar. Eger-de ol haýsydyr häkimiýet bilen peşgeşlenen bolsa, meselem, ata-ene, mugallym ýa-da administrator bolsa, ol özüniň aragatnaşykda garşydaşyna uly ezyýet ýetirip biler. Bu mysal bilen üns çekiljek bolýan zat – özara gatnaşyklarynda adamlar ilkinji nobatda biri-birleriniň özüni alyp barylaryna akyl ýetirmekden başlaýarlar. Akyl ýetirişiniň başlangyç kanallary bolsa, bize umumy psihologiýadan mälim bolan duýma–kabul ediş hadysalarydyr.

Adam aragatnaşyk hadysasyna şahsyýet hökmünde goşulýandygy sebäpli, ol garşydaş tarapyndan hem şahsyýet hökmünde kabul edilýär. Aragatnaşykda adamyň adama akyl ýetiriş prosesini seljermek bilen psiholog S.L.Rubinşteýn şeýle ýazýar: «Gündelik durmuşda adamlar bilen aragatnaşykda bolanymyzda biz olaryň özüni alyp barşyndan ugrukma alýarys. Biz ony göýä «okaýarys», ýagny onuň daşky alamatlarynyň manysyny ýüze çykarýarys we şeýle usulda alynýan tekstiň mazmunyny öz içki psihologik jäheti bolan ýerlikde açýarys. Gurşawdakylar bilen aragatnaşyk prosesinde bizde olaryň özüni alyp barşyna bellibir derejede awtomatik häsiýetde hereket-

lenýän psihologik ýerlik (podtekst) döreýänligi üçin şeýle «okalyş» ýüzugra geçýär» (73, s. 180). Beýleki adamyň özüni alyp barşyna düşünmäge mümkinçilik berýän onuň şeýle «ýüzugra okalyşynyň» nähili bolup geçýänligi dogrusyndaky sowal aragatnaşygy derňeýän bilermenleriň we biziň her birimiziň öňümüzde ör boýuna galýar. Köp ýagdaýda diňe bir ol ýa-da beýleki özüni alyp baryş nusgasy-na däl-de, onuň esaslaryna, çeşmelerine, hereketlendiriji güýçlerine, mehanizmlerine düşünmek möhüm bolýar. Şonuň üçin bu meselelere bagyşlanan ylmy derňewleriň netijeleri bilen tanyşmazdan ozal, bu ugurda öz jogabyna garaşýan sowallary esaslandyrmak ýerliklidir. Şonuň üçin «aragatnaşykda beýleki adamy kabul etmek we oňa düşünmek» sözleriniň arkasynda näme durýandygyny umumy sypatlarda häsiýetlendirmek zerurdyr.

Geliň, iş zerurlygy boýunça aragatnaşyga goşulmaly iki adamy göz önüne getireliň. Goý, olar ýap-ýaňy bir edara işe duran Ilgeldi Myradowiç we Ata Meredowiç bolsun. Görlüp oturylsa, olar bir otagda işlemeli. Şonuň üçin-de aragatnaşyga goşulaýmaly. Ilgeldi Myradowiç we Ata Meredowiç başga-başga adamlar. Olaryň her biriniň durmuş barada, nämäniň gowy, nämäniň erbetdigi, adamlar, olaryň nähilidigi we nähili bolmalydygy, iş dogrusynda öz düşüňjeleri bar.

Olar otaga girýärler we bir-birine seredýärler. Ilgeldi Myradowiç öz önünde togalak, dolmuş, duýgudaş ýylgyryşly we sözleýşe göwünjeň adamy görüp pikir edýär: «meniňki ýene-de bolmad-ow: şeýle adam bilen nädip bile işlejek?». Ata Meredowiç bolsa öz önünde uzyn, gürrüňe göwünsiz, gurak, özüne göwni yetýän we şähdi pes adamy görýär-de: «Şü-hä bolaýdy! Hiç bolmanda gürleşmäge adam bar» – diýýär. Şeýlelikde, olar bir-birini diňe bir kabul etmän, eýsem, bir-birine «düşündiler». Düşüniliş, geň galmaly, çalt, göz açyp-ýumasy salymda bolup geçdi. Hakykatdan-da, şeýle ýagdaýlarda düýpli karara gelmeklige esas bolar ýaly haýsydyr bir çylşyrymly derňew-synag geçirilmeýär. Hemmesi bada-bat bolup geçýär. Gör-düň – düşündiň. Birek-birek barada «ilkinji täsir» atly ilkinji düşüňje taýýar.

Elbetde, ilkinji täsir – bu hemişe gutarnykly netije däl, ýöne ilki başdan hut şonuň esasynda aragatnaşyk guralýar.

Aýdaly, Ata Meredowiç özüniň Ilgeldi Myradowiç bilen duşanyny şowlulyk hasaplaýan bolsa, onda ol goňsusy bilen özüni gy-

zyklandyrýan temadan söhbet açmaklyga howlugýar. Öz otagdaş goňsusyndan göwni suw içmedik Ilgeldi Myradowiç bolsa Ata Meredowiç baradaky özüniň ilkinji täsirini ynýjly dymmaklykda ýa-da ulumsy jogap gaýtarmalarda ýa-da emeli howandarçylykda ýüze çykarýar.

Islendik ýagdaýda aragatnaşygy guramakda esasy dolandyryjy taraplaryň her birinde garşydaşy barada ilkinji ýüzbe-ýüzlükde dörän keşpdur. Sebäbi aragatnaşyk hut şol keşbe gönükdirilýär.

Ýöne garşydaşyň bu keşbi nireden alyndy? Biz ol barada hiç zat bilmeýäris, «bile duz-çörek iýmedik», ýeke gezek gördük welin, eýýäm ol barada «öz düşüňjämiz bar». Bu keşp bizde öňden bar-a meňzeýär. Belki bu keşpler birnäçedir we biz adamy görüp, oňa laýygyny saýlandyrys? Hakykatdan-da, eger-de ilkinji täsiriň «taýýarlanyşynyň» çaltlygyny we erkinligini nazarda tutsak, ony şeýle göz öňüne getirmek has ýeňildir: adamy gören badymyza biz niredendir eýýäm taýýar düşüňjani çykarýarys-da ony adama «dakýarys». Indi mundan beýläk biz hakyky garşydaşymyza däl-de, ol barada özümüziziň şu düşüňjämize ýüzlenýäris. Aslynda, bu düşüňjaniň nireden gelýänligi hem bize mälim. Biziň geçmiş tejribämiz şeýle çeşmeleriň biridir. Biz ol ýa-da beýleki adamanan nämä garaşmalydygyny bilýäris.

Hakykatdan-da, her kimiň özünde adamlar, dünýä, özi baradaky düşüňjelerden we pikir ýöretmelerden, ýatlamalardan, geljekde amala aşyrylmaly meýilleşdirmelerden we beýlekilerden durýan «goş haltasy» bar. Şonuň üçin goş haltada bolan ähli zat beýleki adam baradaky ilkinji täsirde bellibir görnüşde şöhlelenip bilýär.

Eger-de Ilgeldi Myradowiç, (mundan beýläk I.M.) aýdaly, adamlaryň köpüsini onçakly akylyly däl, ýöne özüni ýeke-täk zehinli hasaplaýan bolsa, bu pikir onuň Ata Meredowiç (mundan beýläk A.M.) baradaky düşüňjesinde bellibir derejede şöhlelenýär. Ata Meredowiç bolsa adamlarda möhüm zat zehin däl-de, adamçylyk hasaplaýar. Ol özüniň togalak, dolmaçlygy bolmasa, bu babatda özüni hut şeýle adamlaryň hatarynda görýär. Onuň bu pikiri-de garşydaşy I. M. baradaky ilkinji täsirde öz şöhlelenmesini tapýar.

Elbetde, goş halta her kimiň özüniňki, şonuň üçin adamlar daşyndakylaryň dürli sypatlaryna we häsiýetlerine üns berýär, özleriniň umumy düşüňjeleriniň we tejribesiniň dürli görkezijilerini ulanýar we dürli netije alýar. Diýmek, bizi gyzyklandyrýan esasy mesele: her bir

takyk ýagdaýda bar bolan goş haltadan haýsy ülnüler, haýsy kanunlar boýunça beýleki adam dogrusynda düşünje esaslandyrylýar?

Ýöne şu ýerde bada-bat şeýle sowal döreýär: bu düşüňjeler näderejede dogry hakykat bilen ýüzbe-ýüz baglanyşykly bolýar? Eýsem garşydaşlaryň bir-birleri dogrusyndaky düşüňjeleriň dogrulygy, hakykata laýyklygy möhüm dälmi? Hakyky garşydaş bilen onuň keşbiniň arasynda belli gabat gelmeklik bolmasa aragatnaşyk nädogry, netijesiz bolýar. Eger her kim beýleki baradaky düşüňjani öz goş haltasyndan çykaryp alýan bolsa, onda ol näme üçin hemişe dürli-dürli? Onuň hakyky garşydaşa baglylygy nähili bolýar? Bu ýerde mesele şeýle pikire syrygýar: garşydaş baradaky düşüňjaniň dogry bolmagy, garşydaşyň keşbiniň obýektiw hereket edýän adama maksimal golaý bolmagy üçin ol baradaky düşüňje nähili kemala getirilmeli? Diňe şeýle ýagdaýda dogry kabul ediş we düşüňmek bolup, netijede, şowly aragatnaşyk bolýar.

Bu takyklaýjy belliklerde iki sany örän möhüm sowal bardyr: şowly aragatnaşyk guramak üçin biziň beýleki adam baradaky düşüňjämizdäki obýektiwlik näderejede bolmaly we garşydaşyň keşbi takyk kabul edilýän adam bilen nähili baglanyşýar? Sowallaryň her biri adamyň adamy kabul edişini seljermekde ýörite ugry görkezýär.

Kemala gelýän ilkinji täsiriň obýektiw derejesi dogrusyndaky sowal garşydaşyň keşbini döretmek üçin aragatnaşygyň geçýän ýagdaýyna düşüňmegiň täsiri baradaky sowala eltýär. Bize dürli ýagdaýlarda özümizi alyp barşymyzy we garşydaş bilen aragatnaşygy guramakda kömek eder ýaly, garşydaş barada düýpgöter başga-başga düşüňje zerur bolýar. Hatda garşydaş barada doly «obýektiw» maglumat almak mümkinçiligi bolayanda-da ol bize zerur bolmazdy. Hakykatdan-da, adamyň, umuman, nähilidigi dogrusynda bilmeklik hökman däl-de, onuň şu ýagdaýda nähili özüni görkezjekdigini, ondan häzir, şu şertlerde, şu maksatlarda, ýumuşlarda, höweslerde, şu ýerlikde nämä garaşyp boljakdygyny göz önüne getirmek zerur.

Aragatnaşyk «umuman» däl-de, «şu ýerde we häzir» guralýar, sonuň üçin garşydaş baradaky düşüňje aragatnaşygyň şol hakykatynyň şöhlendirmelidir.

Aýdaly, Ata Meredowiç täze iş ýerinde woleýbol toparyny döretmek isleýär. Dörediljek oýun toparyna öz iş ýoldaşy bolan Ilgeldi

Myradowiçiň şahsyýetinde haýsy sypatlaryň ýakymlylygy onuň üçin şu ýagdaýda aýratyn ähmiýetli bolýar. A. Meredowiç I. Myradowiçiň hortap, ykjam we sporta laýykdygyny görýär we islegi ýerine düşen hasaplap, goňşusyna şatlanýar. Onuň bu karara gelmesi I. Myradowiçiň gowy ýa-da erbet işgär, beýleki adamlara hoşniýetli ýa-da sowuk-sala adam hökmündäki obýektiv häsiýetnamalaryna degişli däl häsiýetnamalar A. Meredowiçiň öz agtarýan zadyny tapandygyna degişli; onuň pikiriçe, woleýbol oýnamaga ukyply adam tapyldy. Şonuň üçin I. Myradowiçiň keşbi hakyky ýagdaýa doly laýyk. I. Myradowiçiň özi bolsa, beýleki aladalaryndan başga-da semremezlige çalyşýar. Onuň üçin täze iş ýoldaşynyň keşbinde esasy zat onuň iýermen adama çalymdaşlygy. Şonuň üçin özüniň dörän ýagdaý baradaky düşüňjesine laýyklykda ol goňşudan oňmadyklygy dogrusynda karara gelýär. Netijede, garşydaşlaryň her birinde beýleki dogrusynda dörän keşp hakyky ýagdaýa laýyk bolup, ýöne onuň obýektiwlige hiç hili dahyly ýokdur.

Ýöne, aragatnaşykda beýleki adam dogrusyndaky düşüňjäniň obýektiv hakykata laýyk bolmagynyň hökman dældigi garşydaşyň keşbiniň diňe kim tarapyndan dördedilýändigini we onuň ýagdaýyň many ýerligine düşüňmegine baglydygyny aňlatmaýar. Elbetde, garşydaş özüniň kabul edijide döreyän keşbine bellibir täsir ýetirýär. Ata Meredowiç eger işe türgeniň eşiginde, I. Myradowiç bolsa frakda gelse, bu hökmany ýagdaýda olaryň paýhasynda bir-birleri dogrusynda döreyän düşüňjelere täsirini ýetirýär. Türgenleşik eşigi we frak göýä özboluşly çeňňek ýaly beýlekiniň goş haltasyndan bellibir düşüňjeleri çekip alýar; ýöne bu çekiliş ýene-de many ýerlige we pikiriň mazmunyna laýyklykda amala aşyrylýar. Aýdaly, eger biziň gahrymanlarymyz sazanda bolsalar, bu çeňňekler bir zady, eger türgen tälimçisi bolsa düýpgöter başga bir zady çekip çykarýar. Diýmek, biz beýleki adam dogrusynda düşüňjäniň kemala geliş kanunlary sowalyna ýene-de bir sowaly goşmaly bolýarys: adamlaryň daşky sypatlarynyň hakykatlary ýa-da özüni alyp barylary olar barada düşüňjäniň döremegine nähili täsir edýär?

Garşydaşyň alýan keşbinde ýüze çykýan bu çeňňekleriň ýa-da belgileriň ulgamyny «**özüňi teklip etmek**», diýip atlandyrmak bolar.

Adam islese-islemese bellibir belgileri aňly (meselem, fraň geýmegi) ýa-da aňlamazdan ulansyn, özüni tekliň etmek, özüni hödürlemek ulgamy aragatnaşygyň düzümi bölegi hökmünde bu prosesde bolýar we aragatnaşyga öz täsirini ýetirýär. Özüni tekliň etmek hadysasynyň hem aragatnaşygyň ýerligi dogrusyndaky düşüňjäniň mazmunynyň (düňýä, adamlar, özüň baradaky düşüňjeler) täsirinde kemala gelýändigini şübhesizdir.

Netijede, şeýle ýagdaý ýüze çykyar: aragatnaşyk, esasan, kabul edişde garşydaş dogrusynda kemala gelýän düşüňje arkaly kesgitlenýär. Bu düşüňje köp derejede: kabul edýäniň özbaşdak pikirine we onuň ýagdaýa düşünişine baglydyr. Mundan başga-da garşydaşyň keşbine onuň özünü tekliň edişi – çeňňekleriň ulgamy täsir edip, kabul ediş olara göýä «ýapyşýar».

Diýmek, kabul edişde garşydaş barada ilkinji täsiriň döreýşi bilen baglanyşykly sowallar aşakdakylardyr:

Beýleki adam dogrusyndaky düşüňje haýsy kanunlar boýunça guralýar? Beýleki adamyň kabul edilişine şahsy özbaşdak pikir ýagdaý dogrusyndaky düşüňje we özüni tekliň etmek nähili täsir edýär? Bulary bilmek diňe bir ilkinji täsir üçin däl-de, ikinji we üçünji täsirlere üçin-de ähmiýetlidir.

Ilgeldi Myradowıçıň we Ata Meredowıçıň bir-birini kabul edişini diňe ilkinji täsirde togtamaýar. Bilelikdäki iş prosesinde olaryň her biri beýlekiniň hereketlerini we sözlerini, onuň özüni alyp barşyny dürli ýagdaýlarda kabul eder we bahalandyrar. Elbetde, ilkinji täsir öz täsirini ýetirer, ýöne ol belli derejede özgerer. Ilgeldi Myradowıç öz goňsusynyň haçan-da durmuşdan hoşal bolanda we gaharlanan wagtlary nähili özüni alyp barýandygyny kabul eder, onda woleýbol we iş bilen gyzyklanmagyň dürli-dürli ýüze çykyşyna düşüner. Ata Meredowıç özüniň wagtyndan oň şatlanandygyna düşüner: goňsusy sport bilen gyzyklanmaýar, ol asla gödek, hatda yzgytsyz, ýöne oňa bil baglap bolýar.

Şeýle düşünişiniň gelip çykyşy-da biziň üçin möhümligi sebäpli, ýene-de iki sowala jogap bermek zerurlygy ýüze çykyar: uzakwagtlaryň kabul edişlikde kabul edişiniň usullary we bilelikdäki işde adamlaryň düşüniş usullary hem-de hereketleri nähili?

Şeýlelikde, aragatnaşykda adamyň adamy kabul edişine we düşünişine bagyşlanan ylmy derňewleriň netijelerini seljermek bilen, biz aşakdaky sowallara jogap agtarjakdyrys: Ilkinji täsir nähili kemala gelýär? Uzakwagtlaýyn aragatnaşykda beýleki adamyň kabul edilişi we düşünilishi nähili bolup geçýär? Beýleki adama düşünmekde özara hereketiň umumy ýerligi nähili döreýär? Aragatnaşykda özüňi teklipl etmek nähili ýüze çykýar?

I. 1. ILKINJI TANYŞLYK

Ilkinji täsiri kemala getirmegiň tipik nusgalary (shemalary).

Ilkinji täsiri kemala getirmegiň psihologik derňewiniň möhüm netijeleriniň biri-de beýleki adamyň (garşydaşyň) keşbini döretmegiň birnäçe tipik shemalaryny ýüze çykarmak bolup, bu nusgalar ol ýa-da beýleki derejede ähli adamlar tarapyndan ulanylýar. Garşydaşyň keşbini bu shemalar boýunça döretmeklik ilkinji täsiriň netijesi hadysasynyň döremegine ýa-da kabul edişiň yzygider ýalňyşlyklaryna getirýär. Bu shemalary bilmeklik beýleki adam dogrusynda ilkinji täsiriň nähili döreýändigine düşünmek üçin ähmiýetlidir.

1. Kabul edişiň shemalarynyň ýygy-ýygdydan ulanylýan görnüşleriniň biri garşydaşlaryň haýsydyr bir ulgamda deňsizligi, meselem, sosial (dürli at-abraý), intellektual, topardaky ornuň deňsizligi (topariçi status) we ş.m. esasynda herekete gelýär. Adamlar özleri üçin möhüm bolan haýsydyr bir tarap boýunça özlerinden üsser adamlaryň dürli psihologik sypatlaryny aş a bahalandyrmaklyga ýykgyň edýärler. Bu **deňsizlik ýalňyşlygynyň** ýüze çykmagydyr. Bu shema islendik deňsizlik ýagdaýynda däl-de, diňe biziň üçin, hakykatdan-da, wajyp deňsizlikde ýüze çykýar. Eger-de sagdyn we güýçli bolmak islegindäki ejiz adam saglygy we güýji möwç urýan adama duşsa, ol ony ähli jähetden aş a bahalandyrýar: onuň gözünde şeýle adam bir wagtyň özünde syratly, akyllý we rehimli görnüşde kabul edilýär. Eger-de bu adam üçin esasy zat zehin, okumyşlyk bolsa, güýçli adam bilen duşulanda hiç hili özgeriş döremeýär. Emma zehin taýdan üsserlige duşulanda agzalan ýalňyşlyk ör boýuna galýar.

Psihologik tejribeler bu shemanyň çalt-çaltdan ulanylýandygyna şaýatlyk edýär. A. A. Bodalyowyň tejribelerinde uly adamlardan

düzülen synag toparyna adamy fotosurat boýunça häsiýetlendirmek tabşyrylýar. Şol bir fotosurat görkezilmezden ozal adamlaryň bir toparyna ol gahrymanyňky, beýleki toparyňkylara bolsa jenaýatçynyňky diýlip tanyşdyrylýar. Teklip edilýän statusa (at-abraýa) baglylykda suratdaky adama berilýän häsiýetnama dürli-dürli bolupdyr.

Meselem, **Jenaýatçy.** «Bu wagşy bir zatlar düşünjek bolýar, gözüni aýyrman pähimli seredýär. Eňegi adaty kellekeseriň eňegi, gözüniň aşagynda haltajyklar, garraşýan göwresi gujurly, öňe eňňitli». Ýa-da: «Zandyýamanlygyň ýokary derejesine ýeten adam, örän gazaply, tagaşyksyz geýnen, saçy daralmadyk. Jenaýatçy bolmazýndan ozal gullukçy ýa-da intelligent bolandyr diýen pikir döredýär. Garaýşy örän hyrsyz».

Gahryman. «25–30 ýaşly ýaş ýigit. Ýüzi erkli, gaýduwsyz, syratly. Bakyşy örän özüne çekiji. Saçlary bulaşyk, sakgaly syrylmadyk, köýneginiň ýakasy ýazdyrylan. Harby eşik bolmasa-da, çaky ol haýsydyr bir tutluşygyň gahrymany». Ýa-da: «Ýüzi örän erkli, hiç zatdan heder etmeýän gözleri maňlaý astyndan seredýär. Dodaklary berk ýumulan, ruhy güýç we durnuklylyk duýulýar. Ýüzi buýsançly» (24, 12 s.).

Başga bir derňewde P. Uilson kolležiň talyplarynyň dürli synplaryna «jenap Inglend» atly şol bir erkek adamy görkezipdir. Bir synpda Uilson «jenap Inglendi» talyp hökmünde, ikinjisinde laborant, üçünjisinde mugallym, dördünjisinde dosent, ahyrkysynda bolsa professor görnüşinde tanyşdyrýar. Myhman gidenden soňra talyplara onuň we tejribe edijiniň boýunyň uzynlygyny mümkingadardaky ölçemek teklipe edilipdir. Görlüp oturylsa, «jenap Inglendiň» boýy onuň sosial statusynyň ösmegi bilen ýokarlanyndyr, şol bir wagtda Uilsonyň boýy üýtgemändir. Gyzykly ýeri, «jenap Inglendiň» boýunyň ösüşindäki tapawut birinjiden soňky synpa çenli 14–15 sm bolupdyr (122).

Görnüş iň ýaly, bu ýagdaýda kabul edişiň shemasy şeýle bolýar. Bizden haýsydyr bir möhüm sypat boýunça üsser adam bilen duşanymyzda biz ony özümiz bilen egni deň bolandakysyndan has oňyn bahalandyrýarys. Eger-de biz duşan adamymyzdan bellibir tarapdan üsser bolsak, biz ony kemter bahalandyrýarys. Bu hadysany bellibir şertlilikde üsserlik hadysasy atlandyrmak bolar. Üsserlik özüne manydaş «üstünlik» we «rüstemlik» düşüňjelerinden tapawut-

landyrylmalydyr. Ol adamyň öz-özüne we beýlekilere degişlilik-de fiziki, intellektual ýa-da sosial ukyplary ýokary bahalandyrmaga ýygynlygydyr. Bellemeli zat – **üsserlik haýsydyr bir parametr boýunça hasaba alnyp, aşa bahalandyрма (ýa-da kemter) bolsa köp parametr boýunça amala aşyrylýar.** Aragatnaşykdaky şeýle häsiýetdäki ýalňyşlyk mundan beýläk «**üsserlik**»* ýagdaýynyň täsiri diýlip atlandyryljakdyr.

2. Gündelik durmuşda bize tanyş bolan ýalňyşlyklaryň ýene-de biri **«adamyň umumy estetiki göze gelimligi»**, ýagny garşydaşyň daşky tarapdan bize ýarap ýa-da ýaramaýanlygy bilen baglanyşyklydyr (22). Ýalňyşlygyň manysy: eger-de, adam bize daşky sypaty boýunça ýaraýan bolsa, biz ony şol bir wagtda has gowy, akyllý, gyzkly we ş.m. hasaplamaga ýygyn edýänligimizdedir. Bu ýerde hem şeýle adamyň bir däl-de, birnäçe psihologik häsiýetnamalary aşa bahalandyrylýar.

Meselem, tejribeleriň birinde (37) mekdep mugallymlaryna okuwçylaryň «şahsy işleri» bahalandyrylmak üçin teklip edilýär. Olardan okuwçynyň intellektiniň derejesini, onuň ene-atasynyň mekdebe bolan gatnaşygyny, okuwçynyň bilimini mundan beýläk dowam etdirmek boýunça meýillerini we oňa deň-duşlarynyň gatnaşygyny kesgitlemek soralyar. Tejribäniň gizlin tarapy – ähli mugallymlara şol bir şahsy iş berlip, ýöne oňa dürli fotosuratlaryň ýelmenenligi bolýar: suratlaryň biri ilkibaşdan göze ýakymly, beýlekisi turuwbaşdan görmeksiz. Görüp oturylsa, «göze gelimli» çagalara mugallymlar beýlekilere seredeňde has ýokary intellekti, kolleže girmek niýetini, deň-duşlaryň toparynda ýokary statusy ýöňkäp, olaryň ene-atasyny bolsa çagalarynyň terbiýesi bilen meşgullanýan hasaplaýarlar.

«Owadanlygyň baýlykdygy barada doly aldanmanyň bolýanlygy geň zat. Owadan aýal samsyk zatlary aýdýar, sen gulak asýarsyň we sammyklygy däl-de, akyllý sözleri eşidýärsiň. Ol bolgusyzlyk edýär, sen bolsa haýsydyr bir mylaýymlygy görýärsiň. Haçan-da ol sammyklamasa, bolgusyzlyk etmese, onuň taýsyz akyllýdygyna we ahlaklydygyna şol bada ynanýarsyň» (76, c 148).

* üsserlik – haýsydyr bir şahsy alamat boýunça adamyň beýlekilerden ýokary kabul edilmegi.

Başga bir mysal, amerikaly psiholog A. Miller eminleriň bahalandyryş usulyny ulanyp, owadan, «adaty» we görmeksiz adamlaryň fotosuratlaryny saýlaýar. Soňra ol bu suratlary ýaşı 18-den 24 aralygynda bolan erkeklere we aýallara görkezýär we şekildäkileriň her biriniň içki dünýäsi barada öz pikirlerini aýtmaklaryny soraýar. Synag edilýänler eminleriň has owadan hasaplan erkeklerini we aýallaryny olaryň görmeksiz we «adaty» toparlara goşanlaryna seredende özlere ynamly, bagtly we dogruçyl, deňagramly, gujurly, mylakatly, inçe duýguly we ruhy taýdan has baý bahalandyrypdyrlar. Mundan başga-da synag edilen erkekler owadan aýallara has aladaçyl we ünsli adam hökmünde baha berýärler (105). «Gözellik gudrat döredýär. Owadan aýaldaky ähli ruhy kemçilikler ýigrenç döretmeklige derek taýsyz ýakymlylyga öwrülýär» (76, c. 463).

Görnüşi ýaly, ýalňyşyň bu görnüşi köp derejede mundan ozalkyny ýada salýar: bu ýerde hem bir ýagdaýyň täsirinde adamyň häsiýetleri aşa ýa-da kemter bahalandyrylýar. Ýöne biz bu ýerde «ýakymlylyk» ýagdaýynyň täsirini görýäris. Adam biziň üçin daşyndan näderejede ýakymly bolsa, ol biziň üçin ähli jähetden şonça-da ýokarydyr. Eger-de ol görmeksiz bolsa, onuň beýleki sypatlary-da kemter bahalandyrylýar.

3. Biziň indiki seretjek shemamyz, şübhesiz, giňden mälimdir. Bizi söýýän adamlar (bize oňat gatnaşykda bolýanlar) bizi ýigrenýänlerden (bize erbet garaýanlar) has gowy bolup görünýär. Bu **«bize bolan gatnaşyk»** ýagdaýynyň täsiriniň ýüze çykyşy bolup, ol bu gatnaşygyň hiline baglylykda adamlaryň sypatlarynyň bahalandyrylyşynyň üýtgemegine getirýär.

Bu babatda R. Nisbetiň we T. Wilsoneyň derňewleriniň netijeleri üns bererlikdir (119). Talyplar ýarym sagadyň dowamynda täze mugallym bilen aragatnaşykda bolýarlar. Mugallym talyplaryň bir bölegi bilen has hoşamaý, beýleki bir bölegi bilen bolsa ýüz öwürüp, sosial aralygy duýduryp, çetleşen görnüşde bolýar. Şondan soňra talyplardan mugallymyň birnäçe häsiýetnamalaryny bahalandyrmak soralyar. Özleri bilen hoşamaý gatnaşykda bolanlar, mugallymy «sowuk sala» bolanlara seredende has ýokary bahalandyryar.

Görnüşi ýaly, özüme oňyn gatnaşykda bolanlara biz oňyn häsiýetleri ýöňkäp, oňyn däl sypatlary aýyrmaga (ýa-da üns ber-

mezlik) ýykgyň edýäris, tersine, görnetin oňyn däl gatnaşygyň bolmagy garşydaşymyzda oňyn taraplary görmezligi we oňyn däl sypatlary güýçlendirmekligi döredýär. Bu «bize bolan gatnaşyk» ýagdaýynyň täsir edişidir.

Adatça, ilkinji täsiriň kemala getirilişiniň derňewlerinde ýokarda beýan edilen ýalňyşlaryň üç görnüşiniň ählisi «**ýalkym täsiri**» hadysasynda jemlenýär. Ilkinji täsiriň kemala gelşinde kabul edilýän nä-tanyş adam dogrusyndaky umumy oňyn täsiriň ony aşa bahalandyrmagy, oňyn däl täsiriň bolsa, kemter bahalandyrmagy döredýänliginde ýüze çykyar. Hakykatdan, ähli üç ýagdaýda ýalňyşlaryň mehanizmleri meňzeş bolup, ýöne ýalkymyň «çeşmesi» her bir aýratyn ýagdaýda dürlüdür. Bu bize üç esasy ýalňyşlygy – **üsserligi, ýakymlylygy we bize bolan gatnaşygy** ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, aragatnaşyk ýagdaýynda seredilen üsserlik, ýakymlylyk ýa-da bize bolan gatnaşyk ýagdaýlarynyň iň bolmanda biri hereket edýän bolsa, adam kabul edişiň shemalarynyň birini ulanyp, ol garşydaşyny bahalandyrmakda ýalňyşyp bilýär. Bu üç ýagdaýyň, umuman, aragatnaşygyň ähli diýen ýaly mümkingadar ýagdaýlarynda öz täsirini saklaýandygy bellenişlidir. Ol ýa-da beýleki ýagdaýda olaryň iň bolmanda biri, aglaba ýagdaýda bolsa ählisi bir wagtda täsir edýär. Ýöne bu ýagdaý beýleki adamy ilkinji gezek kabul etmegiň hemişe ýalňyşdygyny aňladýarmyka?

Hakykatda sosial kabul edişiň takyklygy, dogrulygy dogrusyndaky sowal görnüşinden has çylşyrymlydyr. Bir tarapdan, ýörite derňewleriň görkezişine görä, aragatnaşyk guramakda ýeterlik tejribesi bolan uly adamlaryň her biri garşydaşynyň ähli häsiýetnamalaryny we onuň psihologik sypatlaryny, sosial-demografik deňşililigini (ýaşyny, sosial gatlagyny, hünärini) takyk (elbetde, bellibir çäklerde) kesgitlemäge ukyplydyr. Ýöne şeýle takyklyk diňe iň bitarap ýagdaýlarda, ýagny düzüminden emeli ýagdaýda ähli mümkingadar özara täsirler, aragatnaşyk, garaşlylyk, adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar aýrylan ýagdaýynda (şeýle ýagdaýlar diňe ýörite tejribelerde duş gelip, hakyky durmuşda ýokdur) we synag edýäniň ýeke-täk wezipesi beýleki adamy takyk we doly kabul etmek bolanda mümkindir (24). Başga bir tarapdan, geçirilen derňewler hakyky ýagdaýlarda (mazmuny hiç wagt sap, bitarap bolmaýan) hemişe diýen

ýaly ýalňyşlygyň ol ýa-da beýleki göteriminiň bolýandygyny ýüze çykarýar. Gatnaşyklaryň bitaraplygy näçe pes bolsa, adamlar ol ýa-da beýleki sebäp boýunça bir-birlerine garaşly bolsa, ýalňyşlygyň ähtimallygy şonça-da ýokarydyr (90). Eýsem, munuň sebäbi näme?

Munuň ähtimal sebäpleriniň biri adamyň öňünde hiç wagt beýleki adamy «ýöne kabul etmek» maksady durmaýanlygydyr. Ilkinji täsir bu öz-özüne maksat dälidir (biz bu ýerde hünär maksat-wezipelerini nazarda tutmaýarys). Tanyşmakda döreýän garşydaşyň şekili bu özüni alyp barşyň mundan beýläkki dolandyryjysy bolup, ol şu ýagdaýda aragatnaşygy dogry, netijeli guramak üçin zerurdyr (100). Hakykatda biziň aragatnaşygymyz kim bilen yüzbe-ýüz bolýandygymyza laýyklykda düýpgöter başgaça guralýar: her bir üsserlik derejesi, garşydaşlaryň her bir kategoriýasy üçin aragatnaşygyň dürli «tehnikalary» bolýar. Bu ulularyň ýaş çagalar bilen aragatnaşygynyň mysalynda aýratyn göze ilýär. Ulularyň köpüsiniň körpeler bilen söleşmäni başarmaýşy ýaly, kiçi ýaşly çagalar nätanys adamlar bilen aragatnaşykda bolanlarynda kynçylyk çekýär. Bu şowsuzlyklaryň sebäbi, ähli çäkler boýunça taraplaryň birinde düýpli üsserligiň barlygyna garamazdan olaryň ikisinde-de aragatnaşygyň laýyk tehnikasynyň ýoklugydyr. Edil şonuň ýaly pursatlar sowatly adamlaryň sowatsyz, «ýönekeý» adamlaryň «özünü oňarýanlar» bilen aragatnaşygyndaky şowsuzlyklarda ýüze çykýar ýa-da tersine, olar bilen adatdan daşary öwrümlü «tehnikada» sözleşilende bolýar.

Her bir aýratyn ýagdaýda aragatnaşygyň «tehnikasyny» saýlamak garşydaşyň häsiýetnamalary bilen kesgitlenilýär. Şonuň üçin şu ýagdaýda garşydaşyň häsiýetnamalary – ony haýsydyr bir kategoriýa, topara goşmaga mümkinçilik berýän aýratynlyklarydyr. Hut şeýle häsiýetnamalar hem has takyk kabul edilýär. Her bir ýagdaýda kabul edişiň fokusynda beýleki adamyň ol ýa-da beýleki **topara degişliligi** ýagdaýyň aýratynlyklaryna we mundan beýläk özüni alyp baryş nusgasyny guramagyň talaplaryna baglylykda kesgitlemäge mümkinçilik berýän sypatlary bolýar (100). Galan sypatlary we aýratynlyklary «fokusda bolman», bellibir nusgalar boýunça üsti ýetirilýär we hut şu ýerde hem ýalňyşlygyň ähtimallygy ýüze çykýar.

Şeýlelikde, islendik beýleki adamy kabul etmek şol bir wagtda takyk we nätakyk, dogry we nädogrudyr; ol **şu pursatda özüni alyp**

barşyň guralyşynda ulanylýan esasy häsiýetnamalara degişlilikde has takyk we galanlara degişlilikde pes takyklykdadyr.

«Üsserlik» ýagdaýynyň taraplaryň sosial derejesiniň deň däl ýagdaýynda hereketlenişine seredeliň.

Derejäni – at-abraýy dogry bahalandyryp bilmeklik kesgitli we şu ýagdaýda, köplenç, özüni makul alyp barşy döredýär: «... ony çuňňur sarpalamak bilen garşyladylar, derejesine, ýaşyna we nesil daragtyna laýyk hormat hökmünde kürsi süýşürdiler» (71, s. 227). Kabul edişini nusgasy düşnükli: «derejesine, ýaşyna, nesil daragtyna» görä üsserlik dogrusynda düşünje kemala gelip, ol hem degişli özüni alyp barşy döredýär (çuňňur sarpalamak) we üsserlik düşüncesine laýyk keşbi kemala getirýär. Eger-de, hereketler makul bolsa, diýmek, ilkinji täsir dogrudyr.

Ýöne soň-soňlar bu adam baradaky üsti ýetirilen düşüňjeler hem aragatnaşyga goşulyp başlaýar. Meselem: «Ony şowhunly garşylaýyşlaryny! Ýogsam näme: ol resorlary goşa daýançly kare-tada geldi ahbetin – nädip ony aýratyn sarpa we gyzgyn söýgi bilen garşylamajak?!» (46, 306 s.). Bu ýerde şol bir nusga: «ressorlary goşa daýançly kareta» boýunça üsserlik täsiri döräp, ol «Ony şowhunly garşylaýarlar» hereketlerde we «aýratyn sarpalamak we gyzgyn söýgi» duýgularynda ýüze çykýar; soňky goşundy «üsserlik» ýagdaýynyň nusgasy boýunça keşbiň üst ýetirilmesi diýlip atlandyrylyp bilner. Ýöne nusganyň täsiri maksadalaýyk özüni alyp barşa getirýän bolsa, onda ýalňyşlyk nireden başlanýar? Gürrüň beýleki adamyň keşbiniň «üsserlik» nusgasy boýunça «üst ýetirilmesiniň» sosial stereotip boýunça amala aşyrylýanlygyndadyr; ýagny haýsydyr bir sosial topar (hünär, milli, ýaş) tarapyndan öz agzalarynyň beýleki sosial toparlaryň wekilleri bilen aragatnaşykda bolmagy üçin döredilen ýoly boýunça hereket edýär.

Aýdaly, «ýönekeý» adamlaryň toparynyň wekilleri «uly» adamlaryň wekillerine hemişe tagzym etmeli. «Ýönekeýleriň» we «ulularyň» bir-birleri dogrusynda düşüňjeleri – stereotip bar. «Ýönekeýler» ähli «ululary» akyllý, sowatly, ýöne töweregindäkilere biperwaý, keýp çekmegi halaýan, hem-de özlere tagzym edilmegini örän söýýän hasaplaýar; «uly» adamlar bolsa ähli «ýönekeýleri» kemakyl, ýürege düşgünç, özbaşdak hiç zat çözüp bilmeýän we özləri-

niň ownuk meseleleri bilen hemişe bizar-petiňi çykarýan, kömek-goldawsyz heläk boljak we şonuň üçin tagzym etmeli hasaplaýar. Her kes üçin şu pursatda önlerinde kimiň – «ýönekeýiň» ýa-da «ulynyň» durandygyny kesgitlemek möhüm. (Ýeri gelende bellesek, ol ýa-da beýleki adam özüniň kim bilen duşuşyandygyna baglylykda bu orunlaryň ikisine-de laýyk bolup, onda iki stereotip hem bolup biler). Tagzym etmeli ýa-da däl-digine düşünmek üçin ornuň çalt kesgitlenmegi zerur. Hemmesi çalt we ýeňil kesgitlenýär we zerur hereketler amal edilýär. Ýöne olar şol bir wagtda garşydaşyň bitewi şekilini hem alýar: eger adam tagzym etse, onda onuň önünde akylyly, sowatly we ş.m. adam, tagzym etmese bolsa, onuň önünde kemakyl, ýalta we ş.m. adam.

Eger-de aragatnaşyk diňe şu toparara derejede çäklenýän bolsa (ol ýa-da beýleki sebäp boýunça), bu ýagdaýda diňe toparlaryň wekillerini hökmünde aragatnaşykda bolmak maksadalaýyk bolýar (meselem, tagzym etmek) we kabul edişiň şeýle shemasy hemişe üstünligе getirýär. Muňa aýdyň mysal, söweşýän iki goşunyň esgerleriniň bir-birini kabul edişidir. Bu ýerde **stereotipik däl kabul ediş hatda zyýan ýetirýär**. Beýik Watançylyk urşunyň önüsyrasynda SSSR-iň we Germaniýanyň dostlukly ýurtlardygy nygtalanlygy üçin, urşuň başynda nemeslere faşist duşman hökmünde stereotip döretmek ýörite wagyz işini guramaklygy talap edipdi.

Şeýlelikde, toparara özara gatnaşykda shemalaýyn stereotipik kabul ediş, köplenç, makul bolýar we şu pursatda dogrulygy üçin zerur netijeleri berýär. **Ilkinji tanyşlyk ýagdaýy aragatnaşygyň hut toparara derejesine degişlidir**; sebäbi sosial gurluş hökmünde adamlar üçin esasy mesele – garşydaşyň topara degişliligini kesgitlemekdir. Şonuň üçin ilkinji täsiri hemişe dogrudyr. Ýalňyşlyk haçan-da stereotipleşdirmе näbelli, «işe dahylsyz» häsiýetlerdir sypatlaryň-da bahalandyrylyşyny döredende ýüze çykýar; şeýle bahalandyryş soň-soňlar, ilkinji täsir ýagdaýynyň çäklerinden daşda, haçan-da **aragatnaşyk şahsyýetara görnüşe geçende** we hut şonuň bilen baglanyşykly psihologik sypatlary takyk kesgitlemeli bolanda garşylykly aragatnaşygyň döremegine getirip bilýär.

Ilkinji täsiri kemala getirmegiň tipik shemalary umumy häsiýetdedir. Ýöne, kabul edişiň shemasynyň diňe özüni bilmek däl-de,

garşydaşyň daşky sypatlarynyň degişli alamatlaryny ýa-da kabul edişi şu shema boýunça ugrukdyrýan ýagdaýy bilmek hem zerurdyr. Şol bir wagtda kabul edişiň ol ýa-da beýleki shemasynyň – «üsserlik», «ýakymlylyk» ýa-da «bize bolan gatnaşyk» ýagdaýlary boýunça «il-teşýän» çeňňeklerini bilmek zerurdyr.

«Üsserlik» ýagdaýy. «Üsserlik» ýagdaýynyň täsir etmegi we biziň kabul edişiň degişli shemasyny ulanmagymyz üçin üstün hasaplanýan adamyň haýsydyr bir häsiýetnamalaryny (meselem, sosial statusyny), aşa bahalandyrmagymyz üçin bu **üsserligi ilki bilen bahalandyrmak zerurdyr.** Adam muny nähili amala aşyrýar? Biz adamyň sosial derejedäki ýa-da intellektual ulgamdaky üsserligi dogrusynda haýsy sypatlaryň esasynda pikir ýöredip bileris?

Derňewleriň görkezişine görä, bu parametri kesgitlemekde biziň üçin iki maglumat çeşmesi bar: 1) adamyň eşiği, tapawutlandyryjy nyşanlar, äýnek, saçyň daralyşy, sylaglar, gymmat bahaly daşlar ýaly zatlary-da öz içine alýan daşky bezegi; kähallatlarda awtoulag, kürsi, iş otagyň bezelişi we ş.m. ýaly «eşik» hem göz önünde tutulýar; 2) adamyň özüni alyp barylýan usuly (nähili oturýar, ýörelýär, gürlýär, nireä seredýär we ş.m.) (87).

Bu iki alamatdan başga bizde hiç zadyň ýoklugy düşnüklidir (eger-de **üsserligiň bize önünden anyk mälim bolan ýagdaýyny** nazara almasak). Hakykatdan-da, üsserlik dogrusynda gözün reňki ýa-da burnuň uzynlygy boýunça netijä gelmekligi kabul etmek kyn-dyr (ýöne, meselem, deriniň reňki kähallatlarda şoňa esas berýär). Şol bir wagtda, maglumatyň ýokarda görkezilen çeşmeleri taryhyň dowamynda kemala gelen stereotipler bilen utgaşyklykda üsserlik dogrusynda bize maglumat ýetirmedik bolsa olaryň hiç hili ähmiýeti bolmazdy.

Üsserlik dogrusyndaky maglumat, adatyň, ol ýa-da beýleki görnüşde eşikde we özüni alyp barylýan usulynda «ýerleşdirilýär», olarda elmydama adamyň ol ýa-da beýleki sosial topara degişliligine ýa-da onuň haýsydyr bir topara ugrukmagyna şaýatlyk edýän görkezijiler bar.

«Ol öz önünde duran gabardylan ýüpek skufeykaly, bili türk şaly bilen guşalan altynsow hytaý halatly ulumsy dendy bilen sary giden galstukly we sapaklary süýnen frakly göçme teatr artistiniň arasynda hiç hili umumylygyň ýoklugyna düşündi» (71, 376).

Bu elementler eşiği «geýýän» we özüni alyp barşyň «awtory» hem-de ony gurşaýan adamlar üçin **topara degişlilik**niň nyşanlary bolup hyzmat edýär. Ol ýa-da beýleki iýerarahiýada (derejeleriň bir-birine tabyn toplumynda), toparda, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamynda öz ornuňa düşünmek hem-de beýleki adamlaryň derejesini bilmek köp derejede aragatnaşygy we özara hereketi kesgitleýär. Şonuň üçin üsserligi haýsydyr bir daşky, göze ilýän serişdeler bilen ýüze çykarmak hemişe ähmiýetlidir.

Bu hadysa öňki döwürlerde şeýle bir möhüm bolup, haýsydyr bir eşiği diňe bellibir jemgyýetiň derejeli adamlary geýmeli bolupdyr. Bu babatda ýazylmadyk düzgünler bilen bir hatarda kimiň nämäni geýip bilýändigini ýa-da bilmeýändigini dogrusynda aýdyň ýazylan düzgünler bar ekeni. Meselem, orta asyrlarda buthana eşiği barada onuň iň kiçi elementlerine deňeç (eşiğiň giňligi we uzynlygy, aýakgabyň çüňküniň uzynlygy, her bir synp üçin şaý-sepdiri bezegleriň sany we häsiýeti) ähli zady hökmanylykda kesgitleýärdiler. Bu şäheriň ortasynda goýlan daşa ýörite perman görnüşinde ýazylypdyr (52). Orta asyrlarda Ýewropanyň islendik ýaşajyjsy adama gözi düşenden onuň kimdigine (sosial jähette) düşünişdir. Bellibir döwürlerde şeýle talaplar eşiğiň iň bir ownuk alamatlaryna deňeç esaslandyrylyp, ähli bölekleriň bellibir ähmiýeti bolupdyr. Meselem, Hytaýda XX asyra çenli iň giňden ýaýran eşik halat bolup, onuň erkeklere we aýallara niýetlenen görnüşleri diňe aýratyn bölekler boýunça tapawutlanypdyr. Eýesiniň sosial derejesi biçüwi we reňki boýunça kodlaşdyrylypdyr. Meselem, sary reňkli halady diňe imperator geýip, onuň goňur we ak reňklisini – ýaşy gaýdyşan emeldarlar, gyzyly we gök reňkli halady gahrymanlar geýipdirler. Talyplar mawy reňkli t-dzu halady, daýhanlar – ak, garyplar bolsa gara halat geýipdir. Hatda haladyň bagygy-da sosial derejani görkezipdir: bu dereje näçe ýokary bolsa, bagyjk halkalary çylşyrymly bolupdyr (52). Şeýlelikde, bu döwürde at-abraý derejani saýgarmak aňsat bolupdyr. Talap ähli zada – münülýän araba, oňa goşulan atlaryň sanyna, hatda öýüň köçe tarapa bakýan äpişgeleriniň sanyna degişli bolupdyr (52).

Üns berilse, jemgyýetiň (ýa-da onuň bölekleriniň we aýry-aýry institutlarynyň) «iýerarhiýalaşmak» (özara tabynlaşmak), «formal-

laşmak» (resmileşmek) derejesiniň ulalmagy bilen eşigiň aňsyrş nyşany hökmünde täsiri artýar. Meselem, status бүтін дүнýäniň gulluk harbylarynda hemişe eşikde belgilenýär.

Islendik jemgyýetde totalitar häkimiýetiň güýçlenmegi bilen ýörite eşik meselesine hökman seredilýär. Meselem, Russiýada samoderžaw häkimiýetini berkitmek üçin köp «işlän» patyşa Nikolay I aşhananyň işgärlerine deňeç ýörite eşigi döretmek meselesine seredipdir; A.I.Gersen nikolay eýýamy hakynda «şäheriň ýarpysy mundirde» diýip ýazypdyr. Ynha, şol döwrüň şorta sözleriniň biri: tassyklamak üçin patyşa teklipe edilen taslamalarda arhitektor masştab üçin silindirli, reňkli frakly, žiletli we pantolonly adamyň şekilini çekipdir. Hökümdar şekili çyzyp, «Bu niräniň respublikan adamsy» diýip ýazypdyr. Bu bellikden soňra ýol gullugy inženerleriniň korpusyna buýruk çykarylyp, taslamalarda masştab şekillerini diňe şinel we papakly esger görnüşinde şekillendirmek talap edilipdir (34, c. 180).

Jemgyýetiň demokratlaşmagy bilen eşigiň resmi täsiri üýtgeýär. Häzirki döwürde bu babatda gadagan edilmeler ýa-da düzgünler bolman, her kim islän zadyny geýýär. Şeýle-de bolsa, eşigiň üsserligiň ol ýa-da beýleki görnüşini bilen baglanyşygy güýçli bolmagynda galýar. Derňewleriň görkezşiňe görä, uly adamlaryň ählisi diýen ýaly adamyň sosial derejesini eşigi boýunça kesgitläp, onuň hünärini aýdyp bilýär (37). Hatda çagalar hem bu sypaty üstünlikli ulanýarlar. Derňewleriň birinde on ýaşly gyzlara aýal eşikleriniň toplumynyň suratlary görkezilýär. Netijede, synag edilýänler ol ýa-da beýleki eşigi geýýäniň diňe bir sosial degişlilikni däl, eýsem, onuň şahsy häsiýetnamalaryny-da ýokary takyklykda kesgitläpdirler (61).

Biziň döwrümüzde öňküler ýaly ýörite çäklendirmeler ýok hem bolsa, eşigiň üsserligi kodlaşdyrmakdaky täsiri ähmiýetli bolup galýar. Bu ýagdaýda eşigiň we adamyň daşky sypatlarynyň resmi däl belgi ulgamy hereket edip, olaryň elementleri we elementleriniň utgaşmasy ilkinji täsiriň kemala gelşini üsserlik shemasy boýunça gönükdirýän ilteşdirijiler – çeňňekler bolup hyzmat edýär. Bu ulgamy doly beýan etmek kyn meseledir. Näme-de bolsa olaryň käbir has göze ilýän elementlerine seretmek ýerliklidir.

Eýsem, **eşikde üsserlige näme şaýatlyk edýär?** Bu babatda, ilkinji nobatda, **onuň bahasy** agzalmalydyr: ol näçe ýokary bol-

sa status şonça-da beýikdir. Bahany biz eşigiň gymmaty bilen göni baglanyşykly bolan hiline seredip «hasaplaýarys». Şol bir modeliň duşýan çaltlygyny (gytlygy) we onuň moda – ýoň bilen utgaşmasyny (modadalygy) bilip, biz eşigiň bahasy dogrusynda karara gelýäris.

Bahadan başga-da sosial dereje bilen **eşigiň keşbini – biçüwini** saýlamaklyk ýakyn baglanyşyklydyr. Köp adamlar ýokary sosial derejeli adamlaryň eşigini «guraksy», «resmi» we ş.m. atlandyrýar. Bu sözler, köplenç, eşigiň keşp – biçüwine degişli bolýar. Synag edilýänleriň dürli saýlanma toparlarynda geçirilen derňewleriň görkezişine görä, burçlary çekilip süýndürilen gönüburçluga golaýlaýan biçüw «ýokary derejeli», şara golaýlaýany bolsa «aşak derejeli» hasaplanylýar.

Hakykatdan-da, reglan tipli penjek, switer (hasam tüýlek), ýumşak jalbarlar ýa-da jinsi we ş.m. ýokary dereje bilen gabatlaşmaýar. Bu aýratynlyklaryň ählisi aňlanylmaýan ýagdaýda paýhasa ornaşdyrylýar we derejäniň bahalandyrylyşyna täsir edýär.

1-nji surat

Eşikde derejäni alamatlandyryýan üçünji ýagdaý onuň **reňkidir**. Dürli ýurtlarda ol ýa-da beýleki reňk dürli ähmiýete eýe bolup biler. Köp ýurtlarda ýokary statusyň alamaty görnüşinde gara-ak ahromatik eşik kabul edilendir; eşigiň reňki näçe ýiti, goýazy we sap boldugyça (gara we ak däl) nazarlanýan status şonça-da pes hasaplanylýar.

Bellemeli zat – bu sypatlar diňe bir aýratynlykda däl-de, özara utgaşmalarynda hem ähmiýetlidir. Meselem, eger-de ýiti köpreňkli eşik örän gymmat baha bilen utgaşsa, ol maliýe üsserligi barada pikir döredýär; gymmat baha eger-de laýyk däl biçüw bilen utgaşsa, eşigi

«geýýäni» ýokary derejeli «sungat işgäri» hasaplaýarlar. Edil şonuň ýaly-da eşik boýunça intellektual üsserlik hem kabul edilip bilinýär. Mälim bolşy ýaly, eger-de adam äýnekli bolsa, onuň akyly we bilim derejesi aşa bahalandyrylýar (90).

Şuňa meňzeş täsir erkekleriň uzyn saçy ýaly sypatynyň kabul edilişinde hem döreýär. Eger-de, sosial tekepbirlik ýaly sebäp bilen baglanyşykly bolmasa, uzyn saç intellektual üsserligiň nyşany görnüşinde kabul edilýär. Uzyn saçly adamlary ruhy jähetden has baý, akyly, zehinli, höwesleri has giň hasaplamaklyga ýykgyň edilýär (89).

Eşiğiň ol ýa-da beýleki alamatlarynyň ähmiýetini kesgitlemek üçin olaryň aragatnaşygyň geýýän ýagdaýy bilen utgaşmasy-da örän ähmiýetlidir. Şol bir elementler dürli ýagdaýyň ýerliginde dürli mazmuny aňladýar:

«Ol tikiň ugry eýýäm agaran gara frakly, pantalonlary tomsuňky... sürtülen gara galstugyň aşagynda sarymtyl manişde emeli almaz ýalpyldaýardy, бүдүр-сүдүр şýapa, edil çygly howany gören ýalydy. Bu adama tokaýda duşsaňyz siz oňa galtaman diýerdiniz; jemgyýetde – syýasy dildüwşüji hasaplardyňyz;» (71, c. 374).

Indi üsserligiň nyşany hökmünde **özüňi alyp baryş nusgasy-na** ýüzleneliň. Eşikde bolşy ýaly özüňi alyp baryş nusgasynda hem hemişe adamyň derejesi dogrusynda netijä gelmäge mümkinçilik berýän elementler bardyr. Gadymy aýtgyda «Ýupitere laýyk görülyän zat öküze laýyk görülmeýär» diýilýär. Biziň ählimiz özüňi alyp baryş nusgasy boýunça özümiziň beýleki adam bilen deň ýa-da deň däldigimizi kesgitläp bilýäris.

Eýsem, özüňi alyp baryş nusgasynda «üsserlik» nähili ýüze çykýar? Ilkinji golaýlaşmada ony adamyň dürli ýagdaýlardaky **garaşsyzlygy** görnüşinde kesgitlemek bolar. Muňa, ilkinji nobatda, garşydaşdan garaşsyzlyk degişlidir: adam söhbetdeş bolýan adamyň, onuň reaksiýalarynyň, şahdiniň, halynyň ýa-da näme hakynda gürleýändiginiň özi üçin ähmiýetsizligini görkezýär. «Daşyndan» şeýle garaşsyzlyk ulumsylyk, diýdimzorluk, özüňe göwnüýetijilik we ş.m. ýaly hem bolup görnüp biler. Aragatnaşygyň ýagdaýyndan garaşsyzlyk aşakdaky görnüşde ýüze çykýar: adam onuň käbir tara-

plaryny – şaýatlaryň barlygyny, saýlanan pursadyň oňaýsyzlygyny, dürli päsgelçilikleri we ş.m. göýä «duýmaýar». Şeýle özüni alyp baryş dürli hili kabul edilip bilinse-de, ol hemişe diýen ýaly bellibir üsserlige şaýatlyk edýär. Aragatnaşygyň dürli ownuk, ýazylmadyk kadalaryndan garaşsyzlyk hem onuň görkezijisi bolýar. Örän möhüm söhbetde göwräni adatdan daşary erkin tutmak (meselem, kresloda ýarym ýatyşda oturmak), aragatnaşyk ýagdaýyndaky üsserligi, häkimiýeti aňladyp biler, ýa-da adamyň gapdala, penjirä seredip, dyrnaklaryny synlamagy – bu üsserligi, häkimiýeti görnetin ýüze çykarmakdyr (ýeri gelende bellesek, garaşly, tabyn adamlar, adatça, söhbetdeşe ünsli bakýar, «görejine seredýär»). Eger-de söhbetdeşine düşnüksiz gürlense, köpsanly ýörite adalgalar, daşary ýurt sözlerini ulansa, ýagny özüniň düşünilmegine ymtylmasa, şeýle özüni alyp baryş kähalatlar-da intellektual üsserlik hökmünde kabul edilýär (89), ýöne hakykatda bu aragatnaşygyň düşnükli gürlemek kadasyny bozmakdyr.

Özüni alyp baryş nusgasy üsserligiň alamatlaryny dürli sebäpler boýunça özünde saklap biler: hakyky üsserlik esasynda, obýektiv ýa-da diňe subýektiv häsiýetde; şeýle hem pursatlaýyn üsserligiň netijesinde her kimiň özüniň düşünmeýän, oňly ugrukma alyp bilmeýän we şonuň üçin daşyndakylardan – olaryň maslahatyndan, sowala jogap bermesinden we ş.m. bellibir garaşly ýagdaýa düşmegi mümkindir. Şeýle ýagdaýda çalt ugrukma alyp bilýän adam islendik esas boýunça – ýagdaýyň «hojaýyny» (özüni nähili alyp barmalydygyny, kimiň-kimdigini bilýär) bolýar, hökmany ýagdaýda özüni has ynamly, garaşsyz duýýar we şonuň bilen baglanyşyklykda özüni alyp baryş nusgasynda üsserligiň elementlerini ýüze çykarýar. Hut şol elementleri subýektiv üsserligi bolan, «öz bahasyny bilýän», «özüni ýokary bahalandyryýan» adam hem ýüze çykaryp biler. Eger-de şeýle özüni alyp baryş biziň hususy düşüňjelerimizdir hakyky ýa-da pursatlaýyn üsserlik baradaky maglumatlar bilen berkidilmese, onda biz, ilkinji nobatda, bu adamyň käbir şahsy sypatlaryny, onuň üstünlige ymtylýş derejesini bahalandyryp bilýäris (meselem, «ol özüni örän aýratyndyryn öýdýär»).

Şeýlelikde, üsserligi özüni alyp baryş nusgasy boýunça kabul etmek özüni alyp baryşda garaşsyzlygyň bahalandyrylyşyna we biziň bu garaşsyzlygyň esaslandyrylanlygyny ykrar etmäge taýýardygymy-

za, ýagny biziň bu pursatdaky hususy ornumyza bagly bolýar, orun bolsa ýagdaýyň bize ähmiýetlilik boýunça kesgitlenilýär.

Eger-de, adam haýsydyr bir özi üçin ähmiýetli ýagdaýda näme üçindir özüni ynamsyz, durnuksyz, haýsydyr bir, belki entek ýüze çykmaryk wakalardan garaşly (ýagny, onuň özünde bu ýagdaýda «oňyn däl üsserligiň» bolmagy) duýýan bolsa, bu ýagdaýda üsserlik ýagdaýy hatda ujypsyz sebäp boýunça, özüňi alyp baryşdaky, beýleki adamyň keşbindäki sähel göze ilýän (beýleki wagtda täsir etmejek) gyşarmalaryň kabul edilmegi esasynda hereket edip bilýär. Şeýle ýagdaýda islendik yşarat boýunça (hatda hyýala getirilýän) üsserlik täsiri herekete getirilýär we ýalňyşlar bada-bat ýüze çykyp ugraýar. Muňa köpsanly mysallar bardyr: adamlar howply, adatdan daşary ýagdaýlarda hiç wagt ynanmajak adamlaryna ynanýar, ähmiýetsiz, adaty ýagdaýda gulak gabartmajak adamynyň maslahatyna gulak asýar we bu maslahata eýerýär.

Bu babatda N.W.Gogolyň «Derňewçi» komediýasynda beýan edýän ýagdaýy has aýdyň mysal bolup hyzmat edýär. Eýsem, baş gahryman Hlestakow näme üçin derňewçi hökmünde kabul edilýär? «Modada geýnen» ýaş ýigit, özi ýanyna gelen emeldarlardan gorkýan, biperwaýlygy üçin emeldarlar tarapyndan möhüm adam (ýokary dereje) hökmünde kabul edilýär: «Biz Pýotr Iwanowiç bilen E-ee! - diýdik». Bu ýagdaýda şeýle netijä gelmäge laýyk däl zatlaryň ählisi çinownikleriň gözüniň önünde şol netijäni tassyklaýar: «Bu şol! Pulam tölemeýär, arabada hem gezmeýär. Eýsem, ol bolman kim bolsun? Ýollanmasy Saratowa ýazylan... Onuň ýoly Saratow guberniýasyna tarap bolup durka ol näme üçin bu ýerde otursyn? Haw-wa. Ol hut şol çinownik bolmaly» (44, c. 19). Çinownikleri, göräýmäge, şeýle gödek ýalňyşmaklyga, näme getirýär? Gogol tarapyndan girizilen ähmiýetli ýagdaý şeýle mazmunda bolýar: «Jenaplar, men sizi ýakymsyz habary aýtmak üçin çagyrdym: bize derňewçi gelýär» (44, c. 11).

Biz mekdep sapaklaryny ýada salyp, Gogolyň bobçinskileriniň we dobçinskileriniň we hatda şäher gözegçileriniň islendik başlyk – ýolbaşçydan gorkandyklaryny bilýäris; öz ýasawynda hyzmatkär bolansoň olaryň kabul edişine dörän ýagdaýyň özünden başga-da, olar üçin at – dereje we çin zatlaryň (ýagny olaryň şahsy gönükdirilmeleri,

garaşmalary, gymmatlyklar ulgamy) şahsy ähmiýeti täsir edýär. Üsserligiň kabul edilişine, hakykatdan-da, adamyň tutuş goşhaltasy we onuň içki orny täsir edýär.

Diýmek, üsserlik ýagdaýy haçan-da adam eşiğiň we özüni alyp baryş nusgasynyň alamatlary boýunça beýleki adamyň özünden üsserligini kabul eden ýagdaýynda başlanýar. Şonuň netijesinde adam, bir tarapdan, şu pursatdaky özüni alyp barşyny guraýar, ikinji tarapdan bolsa, garşydaşynyň şahsyýetini bahalandyrmakda, öňki agzalan, ýalňyşlara ýol berip bilýär: adamyň ol ýa-da beýleki sypatlaryny ýokarlandyrýar (ýa-da peseldýär).

Ýakymlylyk ýagdaýy. Eger-de, üsserligiň nyşanlaryny kesgitlemekde onçakly kynçylyk ýüze çykmaýan bolsa, ýakymlylygyň alamatlaryna degişlilikde ýagdaý başgarakdyr. Bu ýerde uly kynçylyklar ýüze çykýar. Özüňizden we dostlaryňyzdan bir adamy ýakymly, beýleki ýakymсыз hasaplamaga esas berýän daşky alamatlaryň nähilidigini soraň. Kanagatlanarly jogap almak kyndyr. Ýöne ýakymlylygy amaly jähedden kesgitlemek kyn dälir.

Sowalyň kynlygy hemmeleriniň ýakymlylygy her kesiniň öz şahsy pikiri hasaplaýandygy we ony bir çygra salmagy ýerliksiz hasaplaýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Başga bir tarapdan dürli wagtlarda dürli zatlar ýakymly hasaplanylýp, dürli halklaryň biri-birinden tapawutlanýan gözellik kanunlary bolupdyr. Mundan öz-özünden diýen ýaly şeýle netije gelip çykýar: ýakymlylygyň kabul edilişiniň – edil üsserlik ýagdaýy ýaly sosial tebigaty bolup, olaryň mehanizmleri-de meňzeş bolmaly. Diýmek, ýakymlylygyň alamatlaryny onuň adaty görkezijileri hasaplanylýan gözüň kesimi ýa-da saçyň reňkiden gözlemeli däl-de, ýakymlylygyň nyşany bolup hyzmat edýän ol ýa-da beýleki alamyň sosial manysyndan agtarmaly. Daşky sypatyň jemgyýet ýa-da degişli sosial topar tarapyndan makullanylýan ýa-da makullanylmaýan tipleri bar ahbetin. Öz gezeginde ýakymlylyk – bu biziň degişli bolan ol ýa-da beýleki toparymyz ýa-da toparlarymyz tarapyndan ýokary derejede makullanylýan daşky sypatyň tipine goýlaşmakdyr.

Ýakymlylygyň nyşany hökmünde adamyň öz daşky sypatynyň sosial makullanylýan tipe laýyk bolmagy üçin **sarp edýän güýji, yhlas-aladasy** hem seredilip bilner. Şeýle nyşanlar kabul edilýär we

degişli shemany herekete getirýär: adam ýa-ha ýakymly tipe degişli bolýar we şonda onuň görünmeýän sypatlary-da aşa bahalandyrylýar ýa-da ýakymсыz tipe degişli bolýar we şonda onuň ähli beýleki häsiýetleriniň kembaha bahalandyrylmagy ýüze çykýar.

Bu daşky keşbiň döredijisi bolan beden gurluşyň mysalynda has aýdyň görünýär. Beden gurluşyň üç görnüşü ýüze çykarylýar: *endomorf* – dolmuşlyga ýykgyň edýän adamlar, *mezomorf* – syratly, güýçli, muskully we *ektomorf* – uzyn, hor, ejiz. Beden gurluşyň tipiniň käbir psihologik sypatlar bilen baglanyşyklydygy ir döwürlerde köpsanly derňew geçirenler tarapyndan görkezilendir.

Meselem, piknikler adatça aragatnaşyga göwünjeň, lezzet almaklyga ýykgyň edýän, şahdi çalt özgerýän adamlardyr. Atletler ýokary ýaşayyş tonusly, başdan geçirmeleri söýýän, astenikler bolsa, adatça, özüni çetde saklaýan, dymma, asudadyr. Bu baglanyşyklar biziň adaty aňmyza berk ornaşandyr. Biz Çehowyň «bus-bus adamyny» dolmuş, Şekspiriň şadyýan ser Jon Falstafyny – hor göz önüne getirip bilmeýäris; edil şonuň ýaly-da Don Kihotyň asteniki beden gurluşyny Sanço Pansynyň pikniki gurluşy bilen çalşyryp bilmeýäris. Şeýle ýönekeý çalşyrylma çeper beýan edilişiniň hakykata laýyklygynyň ýitirmeline getirýär.

Ýöne bu «konstruktiv» elementler ýokarda seredilen ilkinji täsirde onçakly ähmiýetli däl. Esasy zat – beden gurluşynyň haýsy tipi sosial jähetden makullanylyp, haýsysynyň makullanmaýandygydyr. Meselem, Brodeliniň geçiren derňewinde synag edilýänlere erkekleriň baş sany dürli tipdäki beden gurluşynyň keşpleri tekliplendirilipdir. Bu beden gurluşly adamlaryň her birine laýyk psihologik sypatlaryny ýazmaklyk tabşyrylypdyr. Synag edilýänleriň jogaplary aşakdaky görnüşde ýerleşipdir. Çiginlek, sportçy (türgen) mezomorf tip bu häsiýetlendirilmelerde durnukly oňyn bahalar alypdyr. Kelte boýly semiz endomorf tip, köplenç ýagdaýlarda, oňyn däl häsiýetlendirilipdir. Uzyn we hor ektomorfaryň keşbi bolsa bahalandyrylyşda aralyk ýagdaýda bolupdyr: olar mezomorflar ýaly ýokary oňyn bahalar hem alman, şol bir wagtda endomorf aralyk ýiti tankyda hem sezewar bolmandyr (37).

Başga bir tarapdan, derňewde ektomorf (asteniki) çagalaryň ýakymlylygynyň pes bahalandyrylyp, ýoldaş hökmünde seýrek saýlanylyp, olardan gaça durulýandygy, üstesine-de, ýaş ulaldygyça bu ýagdaýyň güýçlenýändigini ýüze çykarylýdyr; adamyň ýaşynyň gitdigiçe toparyň makullaýan we makullamaýan zatlaryny has baş-çykaryjy özleşdirýändigini nazara alynsa, bu hadysa düşnükli bolýar.

Şeýlelikde, beden gurluşyň sosial makullanylýan tipi ýakymly, göze gelüwli hasaplanylýar. Ýöne **ony gazanmak üçin sarp edilen güýç, yhlas, alada has-da ýakymlydyr**. Meselem, biz öz semizligini gizlemeýän, hatda oňa guwanýan we iliniň önünde syrdam görünmäge ymtylýan semiz adamy başga-başga bahalandyrylýs. Başga-ça aýdanynda, semizligi aýyrmak we makullanylýan beden gurluşa ýakynlaşmak üçin edilýän işjeňlik oňyn bahalandyrylýar.

Bu ýagdaý daşky keşbiň beýleki düzüjilerine degişlilikde hem şeýledir. Eşiňiň öz-özünelikde gymmaty, ýoň bolan zada ýa-da toparda kabul edilen ölçege laýyklygy boýunça möhümligi absolyt kesgitleýji däl-de, oňa gönükdirilen yhlas-alada, ymtylmalara oňositellikde möhümdir. «Bezenmegi pişe ediniýän düýbünden boş adam däl: ol hemmelere özi üçin köpsanly adamlaryň işlandigini, özüniň şaýynyň darawy üçin hyzmatkäriň we sertaraşyň zähmet çekendigini, aýakgabyňyň ýüpleri üçin... we ş.m. görkezýär. Bu diňe bir owadan görnüş, kaşaň araba däl-de, onda köpsanly eliniň bardygynyň nyşanydyr. Adamda el näçe köp bolsa, ol şonçada güýçlüdir. Şegol güýçli adam» (38, c. 164).

Diýmek, ýakymlylygyň nyşanlary adamyň haýsydyr bir toparda sosial jähetden makullanylýan bolmak üçin edýän aladasy, işjeň ymtylmalarydyr. Bu shemada kabul edişiniň kemala gelşiniň mehanizmi, ýene-de şol stereotipdir, ýöne bu ýerde gös-göni topara degişlilik almaty boýunça däl-de, şu topara degişli bolmaklyk üçin isleg-höwesiniň nyşanlary boýunçadyr.

Bize bolan gatnaşyk ýagdaýy. Garşydaş barada täsiriň döreyşiniň degişli shemasyny herekete getirýän bize bolan gatnaşygyň nyşany – beýleki adamyň biziň bilen ylalaşýandygyna ýa-da ylalaşmaýandygyna şaýatlyk edýän ähli zatlardyr.

Psihologlar Karri we Keni birnäçe sowal boýunça synag edilýänleriň pikirlerini ýüze çykaryp, soňra olary beýleki adamlaryň hut şol

sowallar boýunça pikirleri bilen tanyşdyryp, ol adamlary bahalandyrmagy tabşyrypdyrlar (75). Görkezilen pikirler synag edilýänleriň pikiri bilen doly gabat gelýän, düýpgöter gabat gelmeýän görnüşlerde bolupdyr. Görüp oturylsa, kesekiniň pikiri öz hususy pikirine näçe golaý bolsa, bu pikiri aýdan adam şonça-da ýokary bahalandyrylýar. Bu düzgüniň ters gönükdirilmeli güýji hem bolupdyr: kimdir biri näçe ýokary bahalandyrylsa, onuň pikiriniň özüniňki bilen köp derejede gabat gelmekligine garaşylypdyr. Bu çaklanylýan «pikir meňzeşligine» ynam şeýle güýçli bolup, synag edilýänler ýakymly adam bilen öz pikiriniň arasynda aýrybaşgalygyň bolup biljekdigini asla küýe getirmek islemändirler (94).

Getirilen tejribelerde ylalaşyklyk göni teklip edilýär. Ýöne ylalaşyklylygyň köpsanly gytaklaýyn alamatlary-da bardyr. Bu özüňi alyp barşyň makullaýjy ýa-da makullamaýan baş atmalary, zerur ýerde ýylgyryş ýaly görnüşleri, siziň eýeleýän ornuňyza laýyk gelýän beýleki ýüze çykmalar, sözler, hatda özüňi tutmak usulydyr. Bularyň ählisinde möhüm zat ylalaşyk bolýar we bize bolan gatnaşyk ýagdaýy herekete gelýär. Düýp mazmunynda bu hem stereotipiň aýratyn görnüşidir. Bu ýerde hakyky sosial toparlar dogrusyndaky düşünje däl-de, subýektiw toparlar dogrusynda göz önüne getirmeler hereket edýär. Gürrüň «tebigatda bolmadyk», ýagny jemgyýetçilik gatnaşyklary arkaly döredilmedik, diňe biziň aňymyzda bolan toparlar baradadyr. Aýdaly, adam özüni akyllý, ussat inžener, syýasatdan we futboldan baş çykarýan, maşgala durmuşynda bagtly we ş.m. hasaplaýar. Bu özüňi akyllý, ussat inžener, syýasaty, futboly gowy görýän adamlaryň toparyna goşmakdyr. Şonuň bilen baglanyşyklykda, akyllý adam, futboly gowy görýän we ş.m. dogrusynda subýektiw düşüňjeleriň (stereotipler) bardygyny aňladýar. Bu toparlara degişliligiň nyşany – olar bilen ylalaşyk bolup, mundan beýläk degişli stereotip herekete gelýär, ýagny bize bolan gatnaşyk shemasy göýä birinji ikisiniň üstüni ýetirýär. Eger-de olary bir ýerde «jemlesek», olaryň hemmesi ilkinji täsirde adamyň topara degişliligini, bu topary ähmiýetlendiriş derejesini we bize subýektiw jähetden möhüm bolan toparlara degişliligini (meselem, akyllýlar, semizler, poeziýanyň bilermenleri we ş.m.) kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Bularyň ählisi bir mehanizmiň – stereotipleşdirmäniň hasabyna amala aşyrylýar.

Stereotipleşdirme kabul edişiniň mehanizmi hökmünde. Sosial stereotipler ilkinji täsiri kemala getirmeginiň esasy bolýan bolsa, sosial stereotipleşdirme bu prosesiň esasy mehanizmidir (29). **Sosial stereotip hökmünde, adatça, ol ýa-da beýleki sosial toparyň wekillerine mahsus bolan ol ýa-da beýleki hadysalar ýa-da adamlar dogrusyndaky durnukly düşüňjelere düşünilýär.** Stereotipe özüniň gönükdirilen hadysalaryny ýa-da adamlary ýönekeýleşdirmek, kähalatlarda esassyz umumylaşdyrmak mahsusdyr.

Sosial kabul edişde stereotipiň täsirine dogry düşünmek üçin islendik sosial stereotipiň bellibir adamlar toparynyň döretmesi we degişlilik bolup, aýry-aýry adamlaryň ony diňe haçan-da özüni şu topara degişli hasaplan ýagdaýynda ulanýandygyny bellemeklik aýgtylaýjydyr. Hut şu nokatda sosial stereotipleriň esasy tilsimi jemlenip, ol, köplenç, stereotipleriň gelip çykyşyna we hereketlenişine dogry düşünmäge päsgel berýär.

Bu ýagdaýda döredýän kynçylyk, ilkinji nobatda, ol ýa-da beýleki **stereotipiň «göterijisiniň» hemişe aýratyn bir adama, döredijisiniň bolsa – topara degişli** bolýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin stereotipiň gelip çykyşyny we funksiýalaryny düşündirmekte, köplenç, adamyň şahsy tejribesini öwrenmekden, onuň stereotipiň predmeti dogrusyndaky düşüňjelerinden, ýagny özbaşdak aýratynlyklaryndan başlamakçy bolýarlar. Bu bolsa öz gezeginde stereotipiň örän çäkli tejribäniň, doly «bilinmezligiň» esasynda ýüze çykyandygy we onuň adam üçin esasy ähmiýetiniň howlukmaç netijä gelme boýunça akyl ýetirişi «gysgaldýandygy» dogrusyndaky nädogry pikir jemlemelere getirýär. Şeýle düşündirişler diňe bir derňewleriň berýän maglumatlaryna gapma-garşylykly bolman, eýsem, adamlaryň köpüsine mälim bolan maglumatlara hem çapraz gelyär. Meselem, «ähli söwda işgärleri ogurlaýarlar» stereotipi bar bolsa, adamyň şahsy tejribesi eli arassa söwdagärler bilen gatnaşygynda näçe baýlaşsa-da, stereotip onuň bilen özgermeýär. Hatda adam eli arassa söwda işgärine öýlenen-de bolsa, ol bu ulgamyň işgärlerini ogurlyga ýykgyň edýän hasaplamak pikirini üýtgetmeýär (öz Jemalyndan başgasyny). Sosial stereotip daşyndan bir adama mahsus hadysa ýaly görünse-de, onuň aýratyn bir adama, onuň tejribesine we bilim-düşüňjelerine hiç hili gatnaşygy ýokdur. **Ol toparyň döredýän hadysasydyr.**

Stereotipiň hakyky göterijisi topar bolup, hut şonuň üçin stereotipiň köklerini toparyň tejribesinden agtarmalydyr. Dürli, hakyky ýa-da hyýaly sosial toparlar özara täsirde bolup, bellibir stereotipleri döredýärler. Stereotipleriň iň bir ýaýran görnüşleri etniki ýa-da milli stereotipler bolup, olarda bir milli toparyň agzalary dogrusynda beýlekileriň nukdaýyndan durnukly düşüňjeler döredilýär. Meselem, iňlisleriň ýumşaklygy we beýlekileriň aladasyna biperwaýlygy, italýanlaryň howalalygy, fransuzlaryň ýeňilkeleliligi ýa-da «slawýanlaryň düşnüksiz paýhasy» dogrusyndaky stereotip düşüňjeler muňa degişlidir. Stereotip düşüňjeler onçakly düýpli esasy bolmadyk toparlaryň özara hereketinde hem ulanylýar. Biziň her birimiz goňşy howlynyň «zandyýaman» oglanlarynyň «biziňkilerden» başgarakdygy, «ýabyň ilersinde» ýaşayanlaryň «biziň tarapymyzdakylardan» üýtgeşikdigi dogrusyndaky stereotip düşüňjeleri hakydamyza getirip bilýäris. Geliň, «çäk-territorial stereotipe» bir mysal alalyň.

«Ählumumy kabul edilen pikire görä, Romaniniň ýaşajýysy, adatça, ekstrawert hasaplanýar: duýgusy möwç urýan, elaçyk, sözleýşe göwünjeň, kompaniýany, jedeli söýýän, iým-içimde biriçe bar, syýasaty halaýan, hudaýy inkär edýän, ýöne, maşgalada kimdir biri bu «iş-pişesiz we göhert» hudaý bilen iş salyşmaly ahyryn diýen pikirde aýalyny we çagalaryny buthana goýberýän ...» (78, c.12).

Ähli ýerde ol ýa-da beýleki sebäbe görä dürli toparlary ýüze çykaryp bolýan bolsa, bu toparlaryň bir-birleri dogrusynda düşüňjelerini kesgitleýän stereotipler hem bolýar. Meselem, raýatlyk urşy döwrüniň stereotipleri:

«Don uçredilowkasy we çepçi eserçilik. Edil aýrylmaýan gyzyly – surguç möhür ýaly galdy. Naum Orlik! Ol hem düzümi kesgitlemegi we belgileri dakmagy söýýärdi. Adamzada dermanhanaçynyňky ýaly çemeleşmeklik – onýyllyklara uzady, taýýar formulalardan oňaýly zat ýok ...» (77, s. 147).

Islendik, hatda iň bir geň stereotiplerde hem onuň degişli toparyny tapmak bolýar. Aşakdaky iki mysalda sosial ýerlik aýdyň göze ilýär. Bu stereotipleriň göterijileri üçin adamyň gelip çykyşy örän ähmiýetli:

«Onuň saçlarynyň aýyk reňkine garamazdan, murtlary, gaşlary garady – bu edil ak atyň gara ýaly we gara guýrugy ýaly, adamyň tebigatynyň alamatydy» (40, c. 50/).

«Onuň aýaklary göýä edil döşünden gaýdýan ýalydy; diýmek, bu tohum». (62, c. 319).

Şeýlelikde, **sosial stereotip – bu toparyň döredýän hadysasydyr; maksadalaýyk görnüşde ol diňe toparara gatnaşyklarynda, näbellilik dörän ýagdaýda çalt ugrukma almak we adamlary dürli toparlaryň wekilleri hökmünde kesgitlemek üçin ulanylyp bilinýär.** Ugrukma almak we kesgitlemek göz açyp-ýumasy salymda bolýar – topara degişlilik alamaty esasynda stereotipleşdirme mehanizmi herekete gelýär we degişli sosial stereotip döreýär. Üstesine-de, bu mehanizmiň herekete gelmegi üçin, hakykatda näme bolup geýýändiginiň, stereotipi görerijiniň şahsy tejribesiniň asla ähmiýeti ýokdur – esasy zat, ugrukma almakda ýalňyşmazlyk. Bu babatda N.W.Gogolyň «Öli janlylar» eserinden edebi mysal – Çiçikowyň Plýuşkin tarapyndan kabul edilşiniň beýany örän ýerliklidir. Plýuşkin harbylary «göýä ähli harbylar kart oýnuna berlen we puly ýele sowrujy ýaly üýtgeşik ini söýmezlikde halamazdy». Pawel Iwanowiç Çiçikow – täze adam, kim bilen iş salyşýanyňy bilmeli, onda-da ölen janlary satyn almak ýaly geň teklipe eden adamy.

«Teklipe Plýuşkini aňk eden ýaly boldy. Ol gözlerini petredip oňa uzak wagtlap seretdi we ahyrsoňy sorady: «Siz, atam, harby gullukda gulluk etmediňizmi? Çiçikow: ýok, ştatiskide gulluk etdim» diýip özüne göwnüýetijilikli jogap berdi. Plýuşkin: «Ştatiskide?» diýip gaýtalady we dodaklaryny edil bir zat iýýän ýaly çeýnäp başlady. «O nähili bolýar? Bu siziň özüňize diňe çykdaýy ahyryn? Siziň lezzetiňiz üçin çykdaýy etmäge-de taýýar. Ah, atam! Ah meniň rehimdarym!» ...

«Ýöne minut hem geçmänkä onuň agaç pisint ýüzünde peýda bolan bu şatlyk şol bada hem, edil bolmadyk ýaly, zym-zyýat boldy we onuň ýüzi ýene-de aladaly görnüşe geçdi. Ol hatda ýaglyk bilen süpürindi we ony düwüne togalap, ýokarky dodagynyň üstünden ýöredip başlady». «...Plýuşkin öz myhmany barada, ştatiskide gulluk etdim diýip aldadýan, hakykatda ofiserlikde artistkalaryň yzynda entän kelesañ bolmaly diýen pikire geldi» (60, c. 368 -369).

Stereotipiň täsiri üns bererlikdir. Plýuşkin harbylary halamaýanlygy üçin Çiçikowy harby çaklap, sonuň üçin oňa ynanmaýar; soňra myhmanyň harby gullukda durmandygy anyklansa-da, ol ynam döretmeýär, diýmek, näme-de bolsa ol harby.

Öň belleýişimiz ýaly, ilkinji täsiriň wezipesi toparara gatnaşykda

çalt ugrukma döretmekdir. Ýöne soňra, gatnaşyklaryň ösmegi bilen, eger-de olar şahsyýetara gatnaşyklary görnüşinde ösýän bolsalar, stereotip aradan aýrylmalydyr, çünki, aragatnaşygyň şahsyýetara derejesinde kabul edişiň mehanizmleri düýpgöter başgadyr. Ýöne, stereotip örän güýçli bolup, täsir etmegini dowam etse, bu mundan beýläk aragatnaşykda uly päsgelçilik döredip bilýär.

Aýdaly, biz ýolbaşçylarymyzy, owadan aýallary bahalandyrmakda yzygider ýalňyşýarys hem-de hemişe ýalynjaňlaryň toruna düşýäris. Şeýle ýagdaýlarda stereotipiň täsirini peseltmäge çalşmalydyr. Biz muny haçan-da şeýle hadysalaryň bardygyny unutman, stereotiplerimiziň «düşýän» çeňneklerini aňsyran ýagdaýymyzda başaryp bilýäris.

Üns berilse, bu zatlar ýönekeýdir. Eger-de eşik bize garşydaşymyzy dogry kabul etmäge päsgel berýän bolsa, ondan bu eşiği çykarmaly. Nädip? Meselem, aragatnaşykda ulumsylyk bilen ýüzüni kese sowýan kaşaň penjekdäki, kaşaňlygy bizi basmarlaýan kabinetdäki bu emeldaryň ertirine sport eşiğinde, sport köwüşli we gotazly kelle gaply ylgaýan keşbini ýada salaýmalydyr, göz önüne getiräýmelidir. Şeýtseňiz eşiğiň haýbaty size hiç wagt täsir etmez. Gowy maslahat, ýöne biz ony nirede görüp bileris? Ýöne ony görmek hökman hem däl. Biz ony ýöne göz önüne, hyýalymyza getirip, pikir tejribesini geçirip bilýäris.

Hakykatdan-da, sosial kabul edişde ýalňyşdan goranmagyň pikir tejribesi usuly bardyr. Ony özleşdirmek hyýalda üsserligiň ýokarda seredilen – eşiğiň bahasy, biçüwi, reňki, özüni alyp barşyň garaşsyzlygy alamatlaryny gapma-garşy tarapa çalşyrmak bilen baglanyşyklydyr. Meselem, siziň gözüňiziň önünde hojaýyn hökmünde gara limuzinde arkan gaýşyp oturan bu adamy öýünde, nahar pejiniň ýanynda önlükli (eşik) duranyňy we aýalynyň görkezmesi boýunça çelpek ýapýanyňy (özüni alyp baryş) göz önüne getiriň. Tejribeleriň görkezişine görä, şeýle pikir tejribeleri kabul edişi çalt «aýdyňlaşdyrmaga» – haçan hakyky üsserligiň bolýanyňy, haçan onuň dereginde ýoklugyny ýüze çykarmaga kömek edýär. Öýünden daşarda ýokary derejede bolýan maşgala agzalarynyň, adatça, öýde pes derejede kabul edilýändigini («öz ýurdunda pygamber yok»), belki, şunuň bilen baglanyşyklydyr. Belki, olary öýündäkiler çalt-çaltan bir görseň ertirine ylgaýan, bir

görseň gaz pejiniň ýanynda, ýene-de bir wagt agtyklary bilen oýnaýan ýagdaýda görýänligi üçin tebigy ýagdaýda eşik we özüňi alyp baryş bilen baglanyşykly pikir tejribeleri ýüze çykýandyr?

Şeýlelikde, pikir tejribesi üsserligiň ýalňyşlaryny azaltmaga kömek edýän bolsa, onda bu ýagdaý ýakymlylygyň we bize bolan gatnaşygyň ýalňyşlaryna degişlilikde nähili bolýar? Eýsem, daşky sypaty ýakymсыz adamda akyl we rehimdarlygy, ýalynjaňda ikiýüzlülük we bähbit aramaklygy görüp bolýarmy?

Ýakymlylyk (ýakymсыzlyk) täsirini dolandyrmak üçin hem «başgaça geýindirmeklige» ýüzlenip, ýöne indi eşigiň biçüwini, reňkini, bahasyny däl-de, bize ýakymly bolan adamyň tämizligini özgerdýäris. Ony hapa, salpaň-sajak, dürli reňkli eşikde ýa-da, hüžžerdilen saçly görnüşde, ýakymlylygy ýok adamy bolsa tämiz we göze gelimli geýnüwde göz önüne getireliň. Bu bizi gyzyklandyrýan adamlaryň hakyky sypatlaryna göz ýetirmäge kömek eder.

Indi bize bolan gatnaşyk hadysasynyň ýalňyşlaryny düzetmäge synanyşalyň. Bize gowy gatnaşykda bolan adamy pikirde göz önüne getirip, goý ol, biziň üçin möhüm bolan sowal boýunça jedele girýär diýeliň: onuň üstümüzden gülşi, barmagyny çekgesiniň ýokarsyna eltip towlap, biziň kütelligimizi görkezişi we ş.m. Bize erbet gatnaşykda bolan adamy ähli möhüm meselelerde biziň bilen ylalaşýan görnüşde göz önüne getirmek kyndyr. Ýöne, bu bize başartsa, biz garaşylmadyk täsiriň üstünden bararys: birdenkä, bu adamyň önler göz önüne getirişimiz ýaly onçakly erbet däldigine düşüneris.

Ýakymlylyk we özümize bolan gatnaşyk hadysalarynyň ýalňyşlary bilen göreşmekde biz pikir tejribesiniň üsti bilen hyýalymyzda şol adamyň umumy bahalandyrylyşyny özgerdýäris. «Özümiňkini» pikirde «kesekä», «kesekini» bolsa birnäçe wagt – «özümiňkä» öwürýäris. Eger-de başartmaýan bolsa, onda siz obýektiv bolup bilmän, öz göwnügara garaýşyňyzy şübhesiz hakykat hasaplaýan bolmaly (38). Ýöne her bir ýagdaýda biz ol ýa-da beýleki shema boýunça döredilen ilkinji täsiriň hut özi ýalňyş däl-de, bu täsiriň nädogry salgy boýunça ulanylyşynyň ýalňyş bolýandygyna düşünmelidiris: şeýle täsir toparara ýagdaýyndaky özara hereketde ulanylman, uzak wagtlaýyn şahsyýetara aragatnaşygynda ulanylsa, garaşylýan neti-

jäni bermejekdigine göz ýetirmelidiris. Uzak wagtlaýyn şahsyýetara aragatnaşygynda düýpgöter başga usullaryň hereket edýändigini biz mundan beýläk söhbetimizde göreris.

I. 2. UZAK WAGTLAÝYN ARAGATNAŞYGYŇ GURALYŞYNYŇ PSIHOLOGIK ESASLARY

Täze wezipeler. Uzak wagtlaýyn, hemişelik aragatnaşykda ilkinji täsiriň kanunlary we netijeleri öz hereketini dowam etdirýär. Ýöne uzak wagtlaýyn aragatnaşyk garşydaşa ýöňkelen sypatdyr häsiýetleriň ilkinji täsirde kemala getirilen sanawy bilen kanagatlanyp bilmez. **Hemişelik aragatnaşykda garşydaşa çuň we obýektiw düşünmek – onuň işjeň emosional ýagdaýyny, onuň bize gatnaşygynyň dinamikasyny, onuň ýagdaýy kabul edişini aňşyrmak möhüm bolýar.** Bu ýerde garşydaşy kabul etmek we oňa düşünmek başga esasyda guralyp, stereotipler päsgel beräýmese, az kömek edýär.

Hakykatdan-da, hakyky aragatnaşykda biz elmydama garşydaşymyzda nämäniň bolup geçýändigine düşünyäris. Bu ýagdaýda biz oňa düşünyändigimizi onçakly aňlaman-da bileris, ýöne esasy zat – şeýle düşünmekligiň, hatda gizlin häsiýetde biziň özümizi alyp barşymyzyň dolandyryjysy bolýanlygydyr. Aragatnaşygyň ol ýa-da beýleki pursadynda biz garşydaşymyzyň näme üçindir ruhupes ýa-da aragatnaşygy dowam etdirmek islemeýändigini düşündirip bilmeris. Ýöne şeýle düşünmeklik bizde bar, eger-de ol bolmadyk bolsa biz näme bolandygyny anyklamaga çalyşmazdyk ýa-da söhbedi tamamlajak bolmazdyk. Diýmek, aragatnaşykda beýleki adamy kabul etmeklik bize netijä gelmeklige material berýär. Ýöne munuň nähili materialdygyny, nämäni kabul edendigimizi we onuň bizde nähili dörändigini bilmeýändigimiz başga meseledir.

Garşydaşymyz bilen aragatnaşyga goşulyp, biz onuň ýagdaýy we duýgulary barada köp mukdarda maglumat alýarys. Muny her kes öz tejribesinden bilýär. Beýleki adamlary takyk kabul etmek ukybynyň dürli adamlarda dürlüdiği hem mälimdir. Ussat lukmanlaryň nähoş entek otagyň gapysyndan stola gelyänça özünde ol barada, onuň keseli dogrusynda takyk düşünje dördendiklerini biz köp eşidendiris. Ýa-da bolmasa, adama sereden badyna ol barada ähli zady bilýän tejri-

beli sülçüler. Kabul edişin şeýle ajaýyp ukyplary, göräýmäge, degişli hünär bilen baglanyşykda döreýändigini dogrusynda pikir döredýär, emma biziň her birimiz dürli hünärdäki adamlarda şeýle ukyplaryň bardygyna töweregimizdäkileri synlanymyzda göz ýetirýäris. Eýsem, olar nireden döreýär? Ilkinji golaýlaşmada ony bu adamlarda tejribäniň barlygy bilen baglanyşdyryp bolar. Ýöne, öň bellenişi ýaly, şeýle tejribe aňlanylmaýan häsiýetde bolup, şonuň üçin ony başgalara geçirmek kyndyr. Hakykatdan-da, iň bir pähimdar adamlar hem özüniň şeýle ukyby barada oňly zat aýdyp bilmeýär. Adamlaryň dürli ýagdaýlarda özlərini nähili alyp barýandygy barada düşüňjeler, aragatnaşyk barada şahsy ýatlamalar ýa-da başga bir düzüjileri bolan bu syrly tejribe, ahyr netijede nämeden durýar? Belki, mesele baý durmuş tejribesiniň bolmagynda hem dälmi? Ýaşynyň gaýdyşandygyna garamazdan, adamlara düşünmekde suwytly tejribe toplan bilmedikler kän ahbetin! Şeýle adamlarda tejribe näçe diýseň bar hem bolsa, bu tejribe olara beýlekiler bilen aragatnaşyk guramakda kömek edip bilmeýär.

Başga bir tarapdan, garşydaşynyň içki dünýäsine aralaşyp, onda näme bolup geýýändigini wagtynda we takyk syzyp bilýän ýaş adamlar hem köpdür. Galyberse-de, durmuş tejribesi hakynda gür-rün etmek entek ýerliksiz bolýan ýaş çagalar hem ululary takyk kabul edip, olary inçelik bilen syzýar. Çaky, **daşky sypatlaryň arkasynda içki mazmuny görmäge mümkinçilik berýän ukyp** bar bolmaly. Bu ukyp ol ýa-da beýleki derejede ähli adamlara mahsus bolup, ol durmuş tejribesiniň we bilim-düşüňjeleriniň hasabyna güýçlendirilip bilinýär.

Garşydaşyňy görmek we oňa düşünmek üçin nähili seretmelidigini seljermäge synanyşalyň. Aslynda näme görüp bolýar?

Paýhasyň aýnasy. Beýleki adamy onuň daşky sypaty we özüni alyp barşy boýunça düşünmäge hakyky esas bar. Bu häzir psihologik derňewler arkaly takyk esaslandyrylandyr. Bu derňewlerde adamyň daşky sypatynyň ähli alamatlarynyň onuň emosional ýagdaýy, özüni gurşaýan adamlara we özüne gatnaşygy, şu ýagdaýdaky aragatnaşykda özüni nähili duýýandygy dogrusynda maglumat berip bilýändigini görkezilipdir. Mysallara ýüzleneliň:

«Onuň ýüzünde bökjekleýän garaýyşlar we pikirler, çaky, örän

ýakymly bolmaly, sebäbi olar özüniň yzysüre her minutlarda kanagatlanma gülümsiřemesini galdyrýardy» (60, c. 288)); «... myhman aýal durşy bilen gulaga öwrüldi: onuň gulaklary öz-özünden uzaldy, ol diwanda oturman diýen ýaly ýerinden galdy we özüniň biraz agyrylygyna garamazdan birden inçeldi we üflense uçjak ýeňil tozga görnüşe geçdi» (şol ýerde, c. 428).

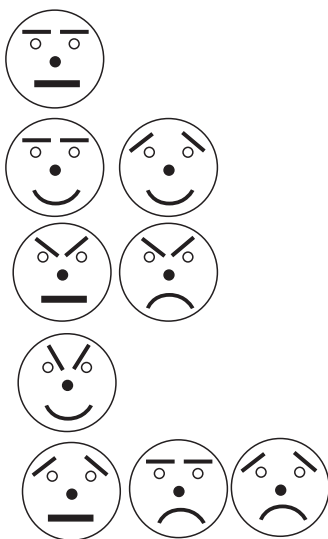
Adamyň ýüzi, onuň el hereketleri, mimikasy, daşky özüni alyp barşynyň umumy aýratynlygy, ýöreýşi, durmak, oturmak usuly, özüni tutuşy we olaryň söhbet wagtynda üýtgeýşi, garşydaşlaryna degişlilikde giňişlik ugrukmasy hem-de bu ýagdaýlaryň dürli utgaşmasy, bularyň ählisi bellibir sosial kabul ediş mazmuna eýe bolup, olar adamyň içki ýagdaýy we häsiýetnamasy dogrusynda maglumat berýär.

Elbetde, beýleki adamyň keşbinde biziň ünsümüzizi aýratyn özüne çekýän onuň ýüzi bolup, ol bize söhbetdeşimiz dogrusynda köp zatlary habar berip bilýär.

«Bu ýerde, kellesi bilen birnäçe hereketler eden Manilow Çiçikowyň ýüzüne örän dykgatly seredip, öz ýüzüniň ähli alamatlarynda we gysylan dodaklarynda şeýle bir çuň aňlatma görkezdi welin, ol haýsydyr bir akyllý ministriň ýüzünde, ondada iň kelle döwmeli iş pursadynda bolaýmasa, hiç kesde bolup biljek däl» (şol ýerde, c. 284).

Hakykatdan-da, ýüzüne «akyllý» görnüş berip, özüň baradaky pikire täsir edip bolýar; ýüz, köplenç, «ruhobelent», «gülkünç», «ýagtylanan», «gamaşyk» we ş.m. bolup bilýär. Adamyň ýüzünde, onuň mimikasynda ilkinji we esasy şöhlelenýän zat – emosiýalardyr. Üstesine-de, derňewler ähli adamlarda ýüzüň aňladýş hereketi boýunça esasy emosiýalary aňlamak «ukybynyň» bardygyny görkezýär, emosional ýagdaýlary bir adamdan beýlekä geçirmek bolsa ýüzüň aňladýş hereketleriniň esasy hyzmatlarynyň biridir (95). Alym Ekman ýüzüň aňladýjy hereketleriniň – mimikanyň keşbiniň (konfigurasiýasynyň) ýedi sany esasy görnüşiniň bolýandygyny ýüze çykarýar. Olar ýedi emosiýany aňladýar: bagt, geň galmak, gorky, ezýet çekmek, gahar, ýigrenç we höwes (seret: 94). Ähli adamlaryň öz milletine, öňüp-ösen medeniýetine garamazdan şeýle mimiki keşpleri degişli emosiýalaryň aňlatmasy hökmünde ýokary takyklykda we ylalaşyklykda aňşyr-

ýandygy esaslandyrylýar. Ýüzüň her bir alamaty onuň tutuş keşbi bolýan-da bolsa, esasy maglumat ýüküniň gaşlara we agzyň töweregindäki zolaga (dodaklara) düşýändigini anyklanylady.

2-nji surat

Meselem, Taýýeriň we Şiffiň derňewinde synag edilýänlere özünde diňe gaşlaryň we dodaklaryň ýerleşişini özgerdilen ýüzüň suratlary görkezilipdir. Synag edilýänleriň bahalandyryşlarynyň özara ylalaşyklygy örän ýokary – emosiýalaryň aňlanylyşy ýüz göterim bolupdyr. Eger-de, synag edilýänlere diňe gaşyň şekili bolan suratlar görkezilende, bu hem olara adamyň syzýan duýgulary dogrusynda çaklama guramaga örän köp maglumat beripdir. Meselem, örän ýokary derejä galdyrylan gaşlar garşydaşyňa güýçli ynanmazlygyň alamaty görnüşinde bahalandyrylypdyr; ýarpy derejede galdyrylanlar – geň galmak, sähel çytylan – oýa batmaklygy, ünsi jemlemekligi; güýçli çytylanlary bolsa gahar-gazabyň alamaty hökmünde bahalandyrypdyrlar (126).

Adamyň emosional ýagdaýyny ýüzüň aňladyjy hereketi boýunça kabul etmegiň örän takyk we çalt bolup geçýändigini nazarda tutup, ýapon psihologlary adamyň ýüzüniň bellibir emosiýalary syzýan she-malaýyn şekillerini operatora dolandyrylýan ulgamyň – maşynlaryň ýagdaýy dogrusynda çalt maglumat geçirmekde ulanmagy teklipl

edipdirler. Görlüp oturylsa, operatory habardar etmegiň bu usuly ähli beýleki usullardan iň çalt we ähtibarly bolup, ähli parametrlr boýunça san, grafiki, reňk usullaryndan öňürtýän eken.

Adamyň «ýüzünden» okap bolýan maglumat hakynda gürrüň edip, biz aragatnaşygyň möhüm «instrumenti» bolan - bakyş dogrusynda zat aýtmadyk (104). Hakykatdan-da, meselem, bize asla seretmän, «görejinini sowýan» adam bilen gürleşmek ýakymсызdyr.

«Ýörişiň öň ýanynda Telýanin näme üçindir gwardiýadan geçirilipdi. Ol polkda özüni örän oňat alyp barýan-da bolsa, ony halamaýardylar; aýratyn-da Rostow bu ofisere bolan sebäpsiz ýigrenjini ne ýeňip, ne-de gizläp bilýärdi. Poruçik hiç wagt gürleşýän adamsynyň gözüne seretmezdi; onuň gözleri hemişe bir zatdan beýlekä bökýärdi» (76, c.176).

Munuň ters nusgasy bolan bize jikgerilip seredilmegi-de onçakly ýakymly däl. Eýsem, bakyş nämäni aňladýar?

Ekslaýnyň we Wintersiň görkezişlerine görä görejiň ugry pikir aýtmaklygyň kemala getiriliş prosesi we bu prosesiň kynlygy bilen baglanyşyklydyr. Adam pikiri ýaňy döreden wagty ol, köplenç, gapdala seredýär («giňişlige»), haçan-da pikir doly taýýar bolanda, ol söhbetdeşine bakýar. Eger-de gürrüň çylşyrymly zatlar dogrusynda bolsa, söhbetdeşe az bakylyp, kynçylyk ýeňlip geçilenden soňra söhbetdeşe garalýar (94). Umuman, gürleýän adam şu pursatda garşydaşyna az seredýär, seretse-de, ony garşydaşynyň reaksiýasyny we gyzyklanyşyny barlamak üçin edýär. Diňleýji gürleýäniň tarapyna köp seredýär we oňa yza dolanýan baglanyşyk «ýollaýar». (86)

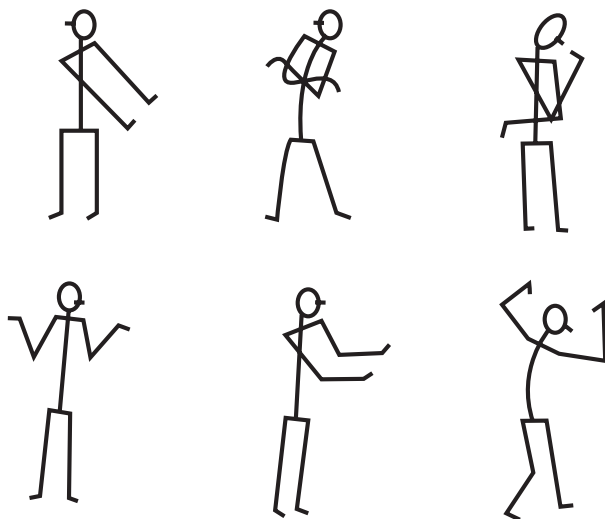
Bakyş aragatnaşykda örän möhüm görkezijidir. Meselem, Megrebýanyň derňewinde habarçy birbada iki adamdan söhbetdeşlik alýar, ýöne, esasan, olaryň diňe birine bakýar. Netijede, öz ýüzüne kân seredilen adam habarçyny has ýokary, az seredilen bolsa has oňyndäl bahalandyryp, üstesine-de, soňky adam söhbetdeşligiň örän gyzyksyz bolandygyny belläpdir (117). Waýsbrod tarapyndan geçirilen derňewde (117) seminar wagtynda bakyşyň kabul edilişi öwrenilipdir. Çykyş edýän özüne köp seredýänleri aýdylýan zatlara gowy düşüňýän we özüni ýokary bahalandyrýan hasaplapdyr. Çykyş edýäniň özüniň seredenleri bolsa, özleriniň pikiriniň we bahalandyryşynyň çykyş edýän üçin has möhümdir öýdüpdirler. Umumylaşdyrylyp aýdylanda, eger-

de bize az seredeýän bolsalar, onda biziň özümize ýa-da aýdýan we edýän zadymyza erbet gatnaşykda bolunýar diýmäge esas bolýar, eger-de örän köp seredýän bolsalar, onda bu bizi anyklanylma çagyryş ýa-da bize hakykatdan-da gowy gatnaşykda bolýarlar. Şeýlelikde, adam barada diňe bir ýüzüň aňladyş hereketleri däl-de, onuň bakyşynyň häsiýetnamasy maglumat berýär.

Ýüz, umumy ykrar edilişi boýunça, psihologik maglumatyň esasy çeşmesi hasaplanylýan bolsa-da, köp ýagdaýlarda onuň maglumat berijiligi pikir edilişinden has pesdir. Munuň sebäbi ýüz mimikasynyň köp derejede gözegçilikli dolandyrylýanlygy bilen baglanyşyklydyr; ilçilikde «ähli zat ýüzüne ýazylygy» diýilmegi, ol adam islemese-de onuň syryny ýüzüniň aýan edýändigini aňladýar. Emma ýörite derňewler munuň şeýle dældigini görkezýär. Ekmanyň we Frizeniň işinde (95) adamyň bedeniniň bölekleriniň maglumat çeşmesi hökmünde «gözegçilige tabynlyk» derejesi üç esasy häsiýetnama bagly bolýar: 1) «geçirijilik ukyby» – bellibir wagt aralygynda gönükdirip bolýan manysy boýunça dürli bolan signallaryň sany; 2) garşydaş tarapyndan daşky yza dolanýan baglanyşyk we 3) içki yza dolanýan baglanyşyk – öz aňladyş hereketlerini aňlamaklygyň üsti bilen alynýan yza dolanýan baglanyşyk. Ýüzüň ýokary aňladyjylygy, beýleliklere aýdyň görünýänligi onuň güýçli yza dolanýan baglanyşyk döretmegine sebäp bolýar; aňladyjy hereketleriň oňat aňlanylýanlygy üçin ýüz gözegçilige tabyndyr. Geň görünse-de, ýüzüň aňly gözegçilige tabynlygy göwräniňkiden ýokarydyr.

Şeýlelikde, bellibir ýagdaýlarda (meselem, etiketiň düzgünleri berjaý edilende), haçan-da adam öz duýgularyny gizlemekçi bolanynda, ýüzüň aňladyjylygy peselýär; göwre bolsa garşydaş üçin esasy maglumat çeşmesi bolýar. Adatça, göwre biziň içki duýgularymyz hakyndaky maglumatlaryň kesekä «uçýan» ýeri hasaplanylýar. Ýüzüň aňladyjy hereketiniň dogry maglumat geçirilende habar berijiliginiň has ýokary we ýalan maglumat geçirilende aňladyjylygynyň pes bolýandygy subut edilendir (127). Şol bir wagtda, köpsanly derňewlerde emosional ýagdaýlaryň geçirilişinde göwräniň we ýüzüň ähmiýetiniň dürlüligi bellenilendir. Meselem, Gremin, Bittiniň, Argaýlyň işinde (87) adamlary dürli emosional ýagdaýlarda wideomagnitofona surata düşürip, soňra plýonkany synag edilýänlere suratlaryň dürli ýerlerini ýapyp görkezýärler; netijede emosional howalalygyň

derejesi dogrusynda göwre ýüze seredende has ýokary maglumat beriji bolýanlygy, ýöne garşydaşa bolan takyk emosiýalar we gatnaşyklar dogrusynda pes maglumat çeşmesi bolýandygy anyklanylýpdyr.

3-nji surat

Şonuň üçin aragatnaşykda synlaýyş fokusy adamyň ýüzünden onuň göwresine we onuň hereketlerine geçirilende nähili maglumat alynjakdygyny bilmek möhümdir; munuň sebäbi aňladyş hereketleriniň (yşaratlar), göwräniň tutulyş durkunyň, daşky özüni alyp baryş usulynyň özünde örän köp maglumat saklaýandygy bilen baglanyşyklydyr. Bu soňky 30-40 ýylda geçirilen derňewlerde görkezilendir. Şeýle derňewleriň netijelerinde in bir ünsi çekýän zatlaryň biri-de, ähli adamlaryň diýen ýaly göwräniň tutulyş durkuny we yşaratlary aňladyjy hereketleri oňat «okap» bilýänligidir (özleriniň muny nähili edýändigine hemişe düşünmeler-de).

Meselem, Sarbiniň we Hardekiň (88) derňewinde synag edilýänlere adamlaryň dürli çyzyklar bilen çekilen şekilleri görkezilýär. Ähli tejribelerde synag edilýänleriň ýagdaýlar boýunça «okan» manylarynyň bahalandyrylyşynda ýokary ylalaşyklyk ýüze çykarylýpdyr. Mahotkanyň derňewinde (88) synag edilýänlere dürli ýagdaýda oturan adamlaryň toparyny şekillendirýän şekiller görkezilýär. Synag edilýänler bu şekiller boýunça adamlaryň bu toparynda özara gat-

naşyklary kynçylyksyz kesgitlepdirler; bu ýerde ýene-de dürli synag edilýänleriň bahalarynda ýokary meňzeşlik ýüze çykypdyr. Synag edilýänlere ýordumynda haýsydyr bir A-nyň B-niň edarasyna girip oturýan we söhbetdeşlik başlanýan sözsüz film görkezilende, ähli görüjiler hiç bir kynçylyksyz A we B-niň arasyndaky gatnaşyklary kesgitlemegi başarypdyr (64). Başgaça aýdanynda, biziň ählimizde, aýdyň bolmadyk görnüşde, göwräniň hereketleriniň psihologik manysy dogrusyndaky düşüňjeler bardyr.

El hereketleriniň döredýän maglumatlary hakynda köp zatlar mälimdir. Ilkinji nobatda, şeýle hereketleriň mukdary möhümdir. Dürli halklarda we dürli medeniýetlerde el hereketleriniň kadaly-normal sany dürli bolsa-da (günortada köp, demirgazykda az), ähli ýerde adamyň emosional joşgunlygynyň we tolgunmagynyň ýokarlanmagy bilen olaryň sany we depgini artýar (88). El hereketleriniň depgini garşydaşlar öz aralarynda has doly düşüňmekligi gazanmaga işjeň ymtylan ýagdaýlarynda hem ýokarlanýar (aýratyn-da, özara düşüňmeklik kynçylyga sezewar bolanda).

Dürli medeniýetlerde aýry-aýry yşaratlaryň manysy aýrybaşgadyr. Meselem, köp ýurtlarda, şol sanda bizde, baş atmaklyk hereketi «hawa» diýmegi, Gresiýada, Bolgariýada «ýok» diýmegi aňladýar we käbir ýerlerde «ýok» diýmegi kelläni çepden saga yrap däl-de, ony yza gaýşartmak arkaly «aýdýarlar». Ýöne her bir medeniýetlerde aşakdaky funksiýalary ýerine ýetirýän meňzeş yşaratlar bardyr: görkeziji, nygtaýjy, haýsydyr bir zady ýüze çykarýan we aýdyňlaşdyryjy – «men düýn şu-u-u-nyň ýaly balyk tutdum (yşarat)» we ş.m. Bular her kese düşnüklidir. Dürli häsiýetleri aňşyrmakda aýdyňlyk has pesdir; ýöne adamyň emosional ýagdaýynyň, aragatnaşyk ýagdaýynda onuň garşydaşyna bolan gatnaşygynyň häsiýetler bilen baglanyşyklydygy şübhesizdir.

«Ýapyk» häsiýetleriň (haçan-da adam göwresiniň ön tarapyny nähilidir bir usulda ýapmaga we giňişlikde mümkingadar az orun tutmaklyga synanyşýar); dik durandaky «napoleon» pozasynyň: eller döşde atanaklaýyn gowşurylan, we oturandaky: iki eli hem eňege direlen we ş.m.) ynanmazlyk, razylaşmazlyk, garşylyklaýyn hereket etmek, tankyt etmek ýa-da hatda garşydaşyňdan heder etmek görnüşinde kabul edilýändigini görkezilendir. Bular, hakykatdan-da, şol manyny

aňladýar. Duruşyň aýyk görnüşleri bolsa (dik duranda: ýaýylan elleriň aýyk aýalary ýokaryk, oturanda: eller ýaýylan, aýaklar uzaldylan), ynanç, ylalaşmak, hoşniýetlilik, psihologik lezzetlilik hökmünde kabul edilýär. Duruşlaryň aýdyň aňşyrylýan pikire batmak, tankydy bahalandyrmak (el eňeğiň astynda, süýem barmak çekge süňküniň gapdalyndan uzadylan) görnüşleri bardyr (88). Eger-de, adam aragatnaşyga höwesli bolsa, ol oturanda söhbetdeşe tarap egilýär, eger-de göwünsiz bolsa, yza tarap gaýyşýar.

«Birnäçe minut dymanyndan soňra, Anna Pawlowna knýaza tarap süýşüp we oňa mähirli ýylgyryp, şeýle etmek bilen, göýä, syýasy we dünýewi gürrüňleriň gutarandygyny we indi ýürekdeş söhbediň başlanýandygyny görkezip – men durmuşda bagtyň kähallatlarda örän adalatsyz paýlanýandygyna oýlanýaryn – diýip dowam etdi» (76, c.11).

Özi barada aýtmak, öz ornuny görkezmek isleýän adam göni, dartgynly ýagdaýda, eginlerini ýazyp, kähallatlarda eli bilen buduna daýanyp dik durýar; öz at-abraý derejesini nygtamak islemeýän adamyň özüni tutuşy gowşak, asuda, erkin ýagdaýda bolýar (85).

Daşky özüni alyp barşyň beýleki görnüşleri ýaly, häsiýetleriň mazmuny we manysy islendik adam tarapyndan düşünilip bilinýär. Eger-de adam iki бүкүlen, gysylan, dartgynly ýagdaýda bolsa, onuň halynyň erbetdigine düşünmek üçin ýörite öwrediliş zerur däl. Eger-de, hereketlerde we özüni alyp barşynda adaty däl ýeňillik duýlup, ol erkin bolsa, bu adamyň keýpiniň çagdygyna göz ýetirmek bolýar.

Meselem, ýöreýiş, adamyň içki ýagdaýyna düşünmegiň möhüm açarlarynyň biridir. Ýöreýiş çalt tanalýandygy ýöne ýerden däl, ol aňrybaş özbaşdak häsiýetdedir. Şol bir wagtda ýöreýişde adamyň köp häsiýetnamalary görünýär. Şonuň üçin ökde lukmanlar üçin ýöreýişni dürli kesellere degişlilikde möhüm anyklaýyş alamat bolup hyzmat edýändigini ýöne ýerden däl.

Bu babatda Magnussonyň we Wildeniň tejribeleri örän gyzyklydyr (111). Olar adamyň ähli uly bogunlaryna kiçijek elektrik çyrajyklaryny berkidip, soňra garaňky jaýda onuň diňe çyrajyklaryň süýşýän ýylpyldylary görünýän ýöreýişini surata alypdyrlar. Görlüp oturylsa, hatda şeýle ujypsyz maglumatda synag edilýänleriň jynsyny we ýaşyny örän ynamly we takyk kesgitlep bilipdirler.

Synlaýjy ýöreýişdäki adamyň emosional ýagdaýyny ýeňillik bilen aňsyryp bilýär. Meselem, Monteperiň, Goldşteýniň we Klauzeniň (102) derňewinde synag edilýänler adamyň ýöreýşi boýunça onda gahar, ýamanlyk, ezýet çekmek, guwanç, bagt ýaly duýgularyny ýokary takyklykda tanapdyrlar. Bu ýagdaýda iň «agyr» ýöreýşiň gaharda, iň uzyn ädimiň guwançada bolýanlygy anyklanylypdyr. Adam haçan-da ezýet çekende, ýöreýişde ellerini salgylamaýar, eller göýä «asylýar», eger-de ol bagtly bolsa, ol «uçýar», ädimleri ýygy we ýeňil bolýar.

Bu derňewleriň netijesinde döreýän adaty däl pikir jemleme – tejribelerde ýüze çykarylan hadysalar ylym üçin täzelik bolsa-da, görnüp oturylsa, köpsanly adamlar üçin olaryň asla täzelik dälligidir. Adamyň ol ýa-da beýleki daşky alamatlarynda «saklanýan» ähli maglumat ýörite taýýarlyk bolmasa-da adamlar tarapyndan kabul edilip we düşünilip bilinýär. Ýöne biz bu başarnygymyzy aňlamaýarys we şonuň üçin-de özümüzde bardygyny bilmeyäris. Ýörite derňewler bize diňe haýsydyr bir kanunalaýyklyklary aňlamaga mümkinçilik berýär. Kanunalaýyklyklaryň özi bolsa, görnüşi ýaly, bize intuitiw, aňlanylmaýan häsiýetde tanyş. Elbetde, olary bilmek örän zerur, olar bize garşydaşymyzy aňly synlamaga mümkinçilik berýär. Ýöne bu esasy zat däl. Esasy zat – eger-de, biz bu kanunalaýyklyklary bilýän bolsak, näme üçin olary biziň ählimiz we hemişe ulanmaýarys? Eýsem, beýleki adamy kabul etmek we oňa düşünmek ukyplary nämeden ybarat?

Empatiýa kabul edişiň mehanizmi hökmünde. Adamyň özüniň doly aňlamaýan, beýleki adamlara düşünmek başarnygynyň aragatnaşykda ýüze çykmagy üçin diňe bir bilim, düşünje we tejribe däl-de, başga bir hadysa – garşydaşyňa aýratyn gatnaşyk, oňa aýratyn gönükdirilmeklik zerurdyr. Ýönekeýläp aýdylanda, biz durmuş tejribesinden suwara bolsak-da, beýleki adama düşünmek üçin biz şony **islemeli**, höwes bildirmeli. Onuň näme hakynda pikir edýändigine, näme sebäpli galagoplylyk syzýandygyna, onuň nukdaýnazaryna we pikir ýöredişine düşünmek üçin şony islemeli.

Her kim öz tejribesinden kabul edişiň haçan aýdyň, ýeňil we manyly bolan ýagdaýlaryny hakyda getirip bilýär. Bu ýagdaýlar biziň söýýän adamlarymyz, ýakyn dostlarymyz bilen bolan gatnaşyklarymyzda bolup, bu ýerde garşydaş dogry kabul etmek we

oňa düşünmek üçin hiç hili ýörite bilim-düşünjelere zerurlyk ýüze çykmaýar, ähli zat öz-özünden, kynçylyksyz we oýlanyşyksyz bolup geçýär. Şeýle ýagdaýlarda biz beýleki adama düşünmäge, ony ynýt-mazlyga, ýerliksiz bir zat etmezlige we ş.m. ýürekden çalyşýarys. Bu hatda daşyndan hem aýandyr: aşyk-magşuklar hemişe bir-birleriniň gözüne seredip, göýä garşydaşy barada öz pikirini we hakykaty deňeş-dirýärler, dostlar garşydaşynyň ýagdaýynyň üýtgemeginiň sähelçe alamatlaryna örän ünsli bolýarlar we ş.m. Başgaça aýdanynda, her bir adam şeýle aragatnaşyga kabul edişiň we adama düşünmegiň serişde-leri we usullary bilen çemeleşýär.

Beýleki adamy kabul etmegiň we oňa düşünmegiň bu tipiniň **mehanizmi empatiýadyr. Empatiýa özüni beýlekiniň ornuna goýmak, ähli zada onuň gözi bilen seretmek, onuň ýagdaýyny we ornuny syzmak we olary öz iş-gatnaşyklarynda ulanmak başarny-gyna** esaslanýar (30). Empatiýa – bu adama düşünmekligiň aňlanyl-maýan usuly bolup, onda beýlekiniň ornuny emosional syzmaklyk şol bada öz hususy hereketleriň döremegine getirýär.

Empatiýany biz çagalykdan diýen ýaly özleşdirýäris. Ýöne ýaşyň ulaldygyça bu mehanizm kabul edişe seýrek goşulýar. Biz her bir ara-gatnaşyga goşulýan adamymyza düşünmek islemeýäris, her kimiň öz meselesi özüne ýetik hasaplaýarys. Garşydaşyň ornuna düşünmegi däl-de, oňa özümiziňkini ýetirmegi möhüm hasaplaýarys. Şonuň üçin biz beýleki adama öz gaýtalanmajak duýgurlygymyzy ýitirýäris, şonuň bilen baglanyşyklyda bolsa oňa düşünmekligi-de ýitirip, ony ýüzleý düşüniliş – stereotipler bilen çalşyryýarys. Hakykatdan-da, eger-de ilkinji täsir ýagdaýynda stereotipleşdirme esasy ugry (sosi-al degişlilik) kesgitlemekde zerur bolýan-da bolsa, emma stereotip-leşdirme şahsyýetara aragatnaşykda, öň bellenilişi ýaly, diňe ýalňys düşünilişe getirýär.

Stereotipleşdirme we empatiýa sosial kabul edilişiň düýpgöter aýrybaşga mehanizmleridir. Bularyň birinjisi toparara aragatnaşyga mahsus bolup (onuň degişli mysaly – ilkinji täsiri kemala getirmek-dir), ikinjisi şahsyýetara aragatnaşyga laýykdyr; soňkuda adamlaryň sosial häsiýetnamalary esasy orunda däl-de, olaryň psihologik häsiýetnamalary aýgytlaýjydyr (37). Psihologik gatnaşyklara esas-

lanýan özara düşünilişiň toparara aragatnaşykda ýaramsyz bolşy ýaly, şahsyýetara aragatnaşykda stereotipler ýa-ha özara düşünilişi togta-dýar ýa-da bu aragatnaşygy toparara derejä geçirip, psihologik düşünilişe getirmeýär.

Garşydaşyňa düşünmeklik, onuň ýagdaýyna ýokary duýgurlygy göz önünde tutulýan empatiýada gazanylýar. Adamlaryň bir-birleriniň ýagdaýlaryna duýgurlygyny ýokarlandyrmak maksady bilen ýörite okadylyş usullary esaslandyrylýar. Olar aragatnaşyga psihologik türgenleşigiň – duýgurlygyň treninginiň dürli görnüşleridir. Treningiň käbir görnüşlerinde adamyň içki ýagdaýynyň daşky sypatlarynyň aňlanylmagy kemala getirilip, olar garşydaşyňy synlamakda ýörite serişde görnüşinde ulanylýar. Bu, elbetde, aragatnaşyk başarnygyny ýokarlandyrýar. Ýöne **empatiýanyň diňe bir tehnika däl-de, garşydaşyňa degişlilikde – höwesli, ynançly, açyk pozisiýa, şahsy orundygy unudylmaly däldir.** Şeýle şahsy orun bolmasa, islendik tehniki usulyň netijesi ujypsyzdyr, ynamyň bolmaklygy bolsa, oňat düşünmegiň ähtibar kepilidir. Şonuň üçin eger-de biz garşydaşymyza oňat düşünmek, ony «syzmak» islese, özümi zi ynama, takatlylyga, açyklyga gönükdirmegimiz möhümdir. Şeýle ýagdaýda **laýykklanma** atlandyrylýan tär bellibir derejede peýdalydyr. Bu tärde garşydaşyň daşky özüne alyp barşyna öýkünmek arkaly oňa has golaý laýyklandyrylýar: oňa laýyk ýagdaýa geçilýär, sözleýşiň oňa şu pursatda mahsus depgini kabul edilýär we ş.m. Eger-de bu size başartsa, onda garşydaşyňda näme bolup geçýändigini duýup, oňa açylarsyňyz we özara düşünilişi gazanarsyňyz.

*«Adam özüniň birnäçe hereketlerinden
başga zat dälär».*

G. Gegel

«Näme sebäbe bagly, näme tötänlikde döreýär?»

G.K.Lihtenberg

I. 3. HEREKETLER NÄMEDEN HABAR BERÝÄR?

Sebäpler we netijeler. Şu wagta çenli sosial kabul edişi seljerişimiz biziň beýleki adamlary nähili kabul edýändigimiz we düşüňýändigimiz dogrusyndaky sowallarda çäklenipdi. Ýöne biziň ýene-de bir sowala – adamlaryň **hereketlerine** nähili düşüňýändigimize – jogap bermegimiz zerurdyr. Onuň zerurlygy haçan-da adamyň hereketlerine dogry düşünmeklik ahyr netijede onuň bilen özara hereketde üstünlige getirýändigini bilen baglydyr.

Işe geleniňizde ýolbaşçyňyz sizi uly öwgi, mahabat bilen garşylaýar. Bu nämedenkä? Siz, dogrudan-da, şu gün adaty däl gowý görüňýärsiňizmi ýa-da oňa sizden bir zat gerekmi? Belki, onuň şu gün şähdi açyk, keýpi çagdyr? Siz dostuňyza öz meseleleriňiz barada aýdyp başlanyňyzda ol birden, gürrüňiň ortasynda ötünç sorayarda, söhbedi ertire geçirmegi teklipe edýär. Muňa nähili sebäp bolup biler? Onuň hut şu pursatda gyssagly duşuşygy barmy ýa-da siz öz meseleleriňiz bilen onuň ýüregine düşdüňizmi?

Şeýle «meseleleriň» her günde köp sanlysy ýüze çykýar we esasy zat – biz olaryň dogry çözülmegi üçin aladalanýarys; biziň beýleki adamlara düşünmegimiz, biziň mundan beýläk özümizi alyp barşymyz we beýlekiler bilen gatnaşygymyzyň ykbaly olaryň dogry çözülmegine baglydyr. Eger-de özüňi öwmekleri şu gün geýen kaşaň eşigiň bilen düşündirip bolýan bolsa, bu bir mesele, eger-de hoşamaý sözler sizi uzak wagtlaýyn iş saparyna ibermeklige sözbaşy bolsa – ol başga mesele. Eger-de dostuň gürrüňi, hakykatdan-da, gyssagly iş sebäpli bölen bolsa, oňa soňra dolanyp bolýar, eger-de sizi diňlemek ony bizar eden bolsa, gowusy, öz meselelerini oňa aýtmaga dolanmaly däl.

Islendik ýagdaýda beýlekiniň hereketine düşünmeklik onuň bilen üstünlikli aragatnaşyk guramak üçin örän möhümdir. Islendik özara

hereketde biz hatda öňümüzde ýörite sowallar goýmazdan, haýsydyr bir usul bilen, garşydaşymyzyň ol ýa-da beýleki hereketi «näme üçin» we «näme sebäpli» edendigi dogrusynda bellibir düşünje alýarys. Elbetde, kähalatlarda bu ýörite pikir ýöretmäni talap edýär; ýöne, köplenç, adamyň hereketlerini kabul edenimizde, biz şol bir wagtda bu hereketleriň sebäplerini-de «kabul edýäris».

Göýä adamyň hereketinde onuň sebäbi hem ýazylan ýaly. «Ol ony ... sebäpli etdi», «ol ... sebäpli gelmedi», «ol ... etmek üçin şeýle etdi». Haýsy ýol bilen biz beýlekileriň hereketleriniň çeşmesini – onuň motiwlerini, niýetlerini, maksatlaryny we ş.m. görýäris, sosial kabul edişde haýsy mehanizmler beýleki adamlaryň özüni alyp barşynda sebäp-netije baglanyşyklary görmäge mümkinçilik berýär?

Stereotipiň esasynda kabul ediş we empatiki düşünmeklik bize hereketleriň sebäpleri we netijeleri dogrusynda çaklamalary döretmäge mümkinçilik berýär. Stereotipleşdirme we empatiýa bize adama ol ýa-da beýleki sypatlary, ýagdaýlary ýöňkemäge we onuň esasynda onuň özüni alyp barşynyň geljegini çaklamaga esas berýär. Meselem, ene hemişe agtygy bilen otyr, bu oňa örän ýaraýar, onda başga şatlyk ýok – ol ene ahbetin. Islendik hünärmen buhgalter jaý üçin wagtynda töleýär – ol buhgalter ahyryn.

Adamlaryň dürli hereketleri, köplenç, ýokardaky ýaly düşündirilýär, ýöne bu düşündirişleri hemişe dogry hasaplamak bolmaz. Olar, köplenç, ýalňyşlara getirýär: görlüp oturylsa, ene agtygy bilen mejbury ýagdaýda oturýar, üstesine-de, ol durmuşa çykmak isleýär, agtygy bolsa onuň şahsy bagtyna päsgel berýär. Buhgalter diňe işde talapgär, öýde bolsa, ähli zady aýaly dolandyryýar we onuň hiç wagt diýen ýaly puly ýok. Görlüp oturylsa, öýünde oňa hiç zat ýaramaýar. Haçan-da siz onuň öýüne söýýäni bilen täze maşgala gurandan soňra gelip görseňiz, onuň ýadamany bilmeýändigini, hemmeler, şol sanda siziň bilen-de mähirli gepleşýändigini görýärsiňiz. Görnüşi ýaly, sebäp –netije gatnaşyklara stereotipiň we empatiýanyň esasynda dogry düşünmek kyndyr.

Kabul edişiň bu ýollarynyň ýeterlik dældigi, kähalatlarda bolsa ýerliksizdigi haçan-da biziň sosial kabul edişe esaslanýan bahalandyryşymyz, gelyän netijämiz aýdyň «maddy» görnüşe eýe bolanda

ýüze çykýar, ýagny haçan-da biziň bahalarymyz tassyklanma alyp, hökmany ýagdaýda indiki wakalara täsir eden ýagdaýynda aýan bolýar. Şeýle ýagdaýyň tipik mysaly «göni» bahalandyryşdyr: mekdepde, haçan-da okuwça taýýarlanmadyk sapagyna baha goýlanda; ekspert seljermesi ýagdaýynda – haýsydyr bir çeper eserlere ýa-da tehniki taslamalara «baha» goýulýan ýagdaýyndaky dürli eminleriň we toparlaryň işinde; kazyýetde günäkärlenýäni we onuň hereketlerini ol ýa-da beýleki «bahalandyrmak» bilen baglanyşykly höküm çykarylýanda. Bu ýagdaýlaryň ählisinde «bahalandyrylýan» adamyň kabul edilişi bu adam üçin ýa-da onuň işi üçin kesgitleýji ähmiýeti bolýar. Elbetde, biziň ählimiz bahalaryň adalatly bolmagyny, iň bolmanda, ýalňyş bolmazlygyny isleýäris.

Bu babatda şeýle bahalandyryşyň nähili bolup geçýändigini, meselem, kazyýetde onuň netijesiniň höküm çykarylmagynda nähili ýüze çykýandygyny synlamak gyzyklydyr. Sosial psihologiýada emeli guralan kazyýetde geçirilen köp sanly derňewler bolup, olarda kazynyň ornundakylar «jenaýatlaryň» beýanyny seretmäge alyp, «jenaýatça» höküm çykarmaly bolýarlar.

Lendi we Aranson (112) tarapyndan geçirilen şeýle tejribeleriň ilkinjileriniň birinde synag edilýänler bilkastlaýyn däl jenaýaty sere dipdirler: içgili serhoş sürüji gyzylyşykda ýöräp, pyýadany kakdyryp öldürýär. Bu derňewde wakanyň beýany bilen bilelikde günäkär lenýäne gysga häsiýetnama (dürli synag edilýänlere dürli mazmun daky) hem berlipdir. Bir ýagdaýda şol sürüjiniň örän gowy, ýakymly adamdygy, oňat ätiýaçlandyryş agentdigi aýdylypdyr. Beýleki bir ýagdaýda «kazylar» günäkär lenýäne howla serediji, aýaly bilen aýrylyşan, kriminal geçmişi bolan adam hökmünde höküm çykarmaly bolupdyrlar. Üçünji ýagdaýda sürüjiniň diňe golaýda işleýändig i aýdylypdyr. Görlüp oturylsa, birinji we üçünji ýagdaýlarda (ätiýaç landyryş agentine) adam basdyryp öldüren sürüjä, ikinji ýagdaýdaky howla seredijä seredende, az temmi kesgitlenipdir. Edil derňew ge çirenleriň çaklaýşy ýaly, höküm «kazyýete çekilýäniň» statusynyň ýakymlylygyna baglylykda çykarylýar, status näçe ýokary bolsa, höküm şonçada ýumşak. Bu ýerde günäkäre «dürli gymmatly» sypat laryň ýöňkelmegi ýalňyşlyk döredip, adamyň etmişiniň dürli bahalan dyrylmagyna getirýär.

Başga bir derňewde (104) «günäkärleriňäniň» fiziki ýakymlylygynyň «kazylaryň» höküm çykarmagyna täsiri barlanylypdyr. Tejribede synag edilýänlere (kazylara) edilen jenaýatyň beýany bilen bilelikde «jenaýatçylaryň» deslapdan ýakymly ýa-da ýakymсыz bahalandyrylan fotosuratlary görkezilipdir. Garaşylyşy ýaly, fiziki ýakymly jenaýatçylar ýakymсыzlardan has ýeňil temmi alypdyrlar. Biz bu ýerde hem «daşky alamatlaryň ýalňyşlary» hadysasynyň netijesini görýäris.

Ýene-de bir derňewde «kazylaryň» we «jenaýatçylaryň» arasyn-da garaýyşlaryň meňzeşliginiň jenaýatçynyň günäsini bahalandyrmaga täsiri ýüze çykypdyr. Griffithiň we Jeksonyň (97) tejribesinde synag edilýänlere jenaýatyň beýany bilen «jenaýatçynyň» Hudaý, Watan, jyns meseleleri dogrusyndaky pikirleri hem habar berlipdir (pikirler yza galak häsiýetde bolupdyr). Netijede, şeýle yzagalak garaýyşlaryň («kazylaryň» pikirleri deslapdan kesgitlenilýär) tarapdary bolan synag edilenler jenaýatça höküm çykaranlarynda, garşylykly garaýyşda bolanlara seredende, has eglşikli bolupdyrlar.

Görnüşi ýaly, sosial kabul edişiň ön seredilen üç ýalňyşynyň ählisi bu ýerde hereket edýär. Bellibir gönükdirilme häsiýetde (gönükdirilme üsserlik, daşky ýakymlylygy we gatnaşyk «kriterilerini» bahalandyrmak boýunça döredilýär) sypatlary ýöňkemek boýunça adamyň günäkärligine ol ýa-da beýleki baha berilýär we höküm çykarylýar. Bularyň ählisi kanunalaýyk görnüşinde bolsa-da, bu ýerde ýerlikli sowal döreýär. Meniň ykbalym saçymyň darawynyň ýa-da eşigimiň kaşaňlygyna bagly bolmalymy? Hany, kanunyň önünde hemmeler deň diýilýän talap? Eger-de men tejribä gatnaşan bolsam, bu häsiýetnamalara däl-de, başga zada üns bererdim: meniň önümde «nähili» adamyň duranlygy bilen däl-de, onuň «näme üçin» şeýle edendigi bilen gyzyklanardym. Ahyr netijede, onuň şu pursatda haýsydyr bir sowa zatlar dogrusynda pikir ýöretmesi däl-de, onuň jenaýatçylykly hereketiniň ýörite niýet bilen ýa-da onuň erkine dahylsyzlykda bolandygyny, onuň bu zady isläp ýa-da islemändigini, edýän hereketiniň soňunyň nähili boljagyny bilip ýa-da bilmändigini anyklamak we ş.m. möhüm ahbetin! Şeýle pikirler bilen köpler ylalaşsa gerek.

Aýdylanlar, sosial kabul edişde adama sypatlary, häsiýetleri we ýagdaýlary ýöňkemek bilen çäklenilmän (adamyň «nähilidigini»), hökmany ýagdaýda özüni alyp barşyň sebäbine düşünmek («näme üçin?», «näme sebäpden?») we ş.m. sowallara jogaby) meselesine geçmelidigini görkezýär. Biziň her birimiz üçin beýleki adamyň hereketleriniň köküne düşünmek örän möhümdir. Şeýle düşünilişiň näderejede möhümdigi, haçan-da biz jansyz zatlaryň «meýilnamasyna, niýetlerine, höweslerine» düşünmekçi bolanymyzda, ýagny düşüniliş «nälaýyk salga» gönükdirilip ulanylýanda has aýdyň görünýär. Jansyz zatlaryň «niýetlerini» syzmak hadysasy köp adamlara tanyş bolsa gerek.

«Zatlar meni söýmeýär. Mebel aýagy bilen badak atmaklyga çemelenýär. Öýüň laklanan burçy bir gezek meni magat dişledi. Men ýorgan bilen hemişe çylşyrymly aragatnaşykda. Öňüme äberilen çorba sowaman geçýär. Eger-de köpük ýa-da ýeň ildirilýän elimden gaçsa, ol hemişe süýşürmesi kyn mebeliň aşagyna gidýär. Ony pola bagrymy berip gözlänimden soňra başymy galdyrsam, bufetiň üstümden gülýändigini görýäriň» (69, c. 42).

Edil şonuň ýaly zatlar ýörite tejribelerde hem ýüze çykarylýdyr. Meselem, derňewleriň birinde synag edilýänlere birnäçe geometrik figuralary – tegelek, üçburçluk, gönüburçluk görkezilip, olar bir-birlere degişlilikde çylşyrymly hereketleri edýärler. Synag edilýänlerden ýaýlymda bolýan zatlary beýan etmeklik soralyar. Beýan ediliş edil adamlaryň özüni alyp baryşlaryny häsiýetlendirmek görnüşinde bolupdyr. Geometrik figuralar bir-birlerini «hürsekläpdirler», bir-birleriniň «yzlaryndan kowalaşypdyrlar» we olaryň hakyky adam sypatlary bolupdyr: kimdir biri «uruşgan», «keçjal», beýleki biri gorkak we ş.m. Eger-de jansyz obýektlere niýet we höwes ýöňkelýän bolsa, adamlar barada gürrüň hem ýok.

Sosial özara täsir prosesinde adam beýleki adamy onuň hereketleri bilen bile we hereketleriň üsti bilen kabul edýär. Hereketleriň we olaryň sebäpleriniň dogry düşünilişi beýleki adam bilen özara hereketiň maksadalaýyk guralmagyny we ahyr netijede bilelikdäki işiň üstünligini kepillendirýär. Psihologlar şeýle düşünilişiň ýollary we mehanizmleri bilen gyzyklanyp, sosial psihologiýada ýörite ylmy derňewiň ugruny esaslandyrdylar. Bu ugur özüni alyp barşyň **kauzal atribusiýasy** (herekete sebäp ýöňkemek) atlandyrylýar. Bu hadysany

öwrenmegiň netijelerine seretmeklige girişip, biz ilki bilen sebäp ýöňkemekligiň nazary modelleri (adam beýlekileriň hereketleriniň sebäplerini nähili agtarýar?) bilen tanşyp, soňra adamyň beýlekileriň özüni alyp barşyny amalyýetde nähili düşündirýändigini göreris.

Kauzal atribusiýanyň nazary modelleri. Kauzal atribusiýa proseslerine höwesli döremegini belli amerikan psihology F. Haýderiň işleri bilen baglanyşdyrýarlar. Islendik adaty adamda «özüni alyp barşyň ýönekeý seljermesiniň» nähili bolup geçýändigi dogrusynda oýlanyp, Haýder, beýleki adamyň öz hereketine jogapkärçilik derejesi anyklanylanda oňa hereketi amal etmek niýetini ýöňkemekligiň aýgtylaýjy orun oýnaýandygyny görkezýär. Onuň pikiriçe, «ýönekeý» düşünmeklik iki çaklamadan döreýär: **adamlar öz ukyplary üçin çekýän jogapkärçiligine seredende özleleriniň niýetine we güýç-gor sarp etmegine ýokary jogapkärçilik çekýärler** we daşky gurşawyň ýagdaýlary herekete näçe köp täsir edýän bolsa, adam onuň üçin şonça-da az jogapkärçilik çekýär.

Bu düzgünlerde Haýder iki meseläni belleýär we olaryň esasynda soň-soňlar atribusiýa taglymaty ösýär: birinjiden, **niýetlenen** we **niýetlenmedik** hereketleri tapawutlandyrmak, ikinjiden, **şahsy** we **gurşaw atribusiýalaryny** tapawutlandyrmak ýa-da sebäpleri olaryň çeşmesi bilen baglanyşdyrmak.

Hereketiň niýetlenendigi dogrusyndaky mesele: a) **niýetiň bar ýa-da ýoklugy** we b) **hereketiň aňlanylýan aňlanylmaýan netijeleri** – dogrusyndaky sowallary özünde jemleýär. Hakykatdan-da, islendik ýagdaýda adamyň ýörite niýet bilen ýa-da tötänleýin hereket edýändigine, ol ýa-da beýleki netijeleriň ýüze çykmak mümkinçiligini nazarlaýandygyna ýa-da şol netijeleriň onuň üçin doly garaşylmadyk hadysadygyna düşünmeklik örän möhümdir. Muňa köp sanly adaty gepleşik usullarynda göz ýetirmek bolýar. Adam haçan-da: «Görýän welin, men sizi biýnjalyk etdim, ýöne ynanaýyň, meniň asla munuň ýaly zat etmek pikirim ýokdy» diýende, ol öz hereketiniň ýörite niýetlenen dälidigini düşündirýär. Haçan-da ol: «Aýdyp duran zatlarymyň size ýakymсызlygyny men bilýärim, ýöne men siziň göwnüňize degmek islämok, siz maňa düşünermikäňiz diýýärim» diýende, onuň söz-

leriniñ mümkingadar netijesiniñ – söhbetdeşiñ göwnüni galdyrmaklygyñ çaklanylýandygy, ýöne şeýle niýetiñ ýoklugy habar berilýär.

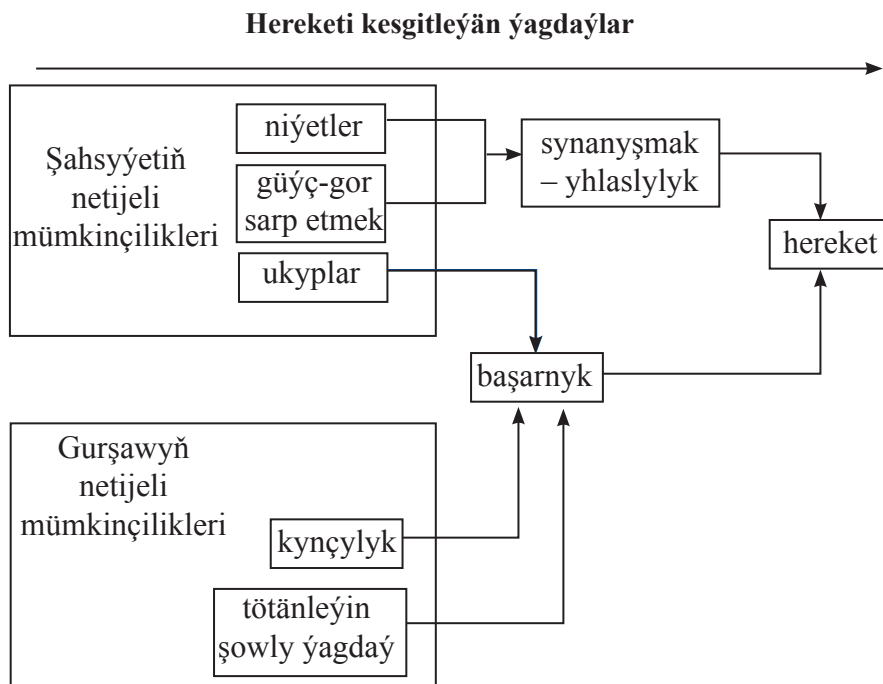
Şahsy we gurşaw atribusiýalarynyñ tapawutlandyrylmagy, ýagny hereketiñ netijesiniñ onuñ «awtory» bolan adama ýa-da onuñ daşyndaky ýagdaýlara ýöňkemek barada aýdylanda bolsa, bu mesele adamyñ özüni alyp barşyna düşünmeklikde hem möhümdir. Bir ýagdaýda «ol özüniñ zerur hasaplaýşy ýaly hereket etdi» diýmegimiz bilen, «ony şeýle etmäge ýagdaý mejbur etdi» diýilmeginiñ aýrybaşga zatlardygy, bu aýtgylaryñ arkasynda dürli çaklamalaryñ durýandygy we bu adamyñ şeýle ýagdaýlarda mundan beýläk-de özüni alyp barşynyñ dürli-dürli boljakdygy her kime diýen ýaly düşnüklidir. Mahlasy, içki ýa-da daşky sebäpleriñ tapawutlandyrylmagy, adamyñ özüniñ ýa-da kesekiniñ hereketlerini nähili-de bolsa, düşündirmek synanyşygynda ýüze çykar.

Haýder özüniñ kauzal atribusiýa hadysasynyñ modelini gurmakda bu möhüm meseleleriñ ikisini-de nazarda tutmaga synanyşýar. Atribusiýa taglymatyny esaslandyryjyny, ilkinji nobatda, özüni alyp barşa jogapkärçiligiñ derejesiniñ nähili kesgitlenilýändigini has gyzyklandyryýar. Ol «özüni alyp barşy ýönekeý seljermegiñ» modelini teklipeýär we adam bu seljermäni geçirip, ol ýa-da beýleki özüni alyp baryş üçin şahsy jogapkärçilik derejesi dogrusyndaky sowala jogap berýär.

Haýderiñ kauzal atribusiýa modeliniñ esasynda aşakdaky çaklamalar durýar. Synlaýjy islendik ýagdaýda adamyñ özüni alyp barşynda onuñ hereketini kesgitleýän iki esasy düzüjini ýüze çykaryp bilýär: **çalyşmaklyk** (yhlaslylyk) we **başarnyk**.

Çalyşmaklyk – bu hereketi etmäge bolan niýetiñ we bu niýeti amala aşyrmak üçin sarp edilýän güýç-goruñ (yhlas-aladanyñ) bir-birine köpeldilen önümi hökmünde kesgitlenilýär. **Başarnyk** bolsa adamyñ **şu herekete degişlilikdäki ukyplarynyñ we ony amal etmek üçin ýeňlip geçilmeli «obýektiv» kynçylygyñ arasyndaky tapawut görnüşinde** kesgitlenilýär, üstesine-de, kynçylyklaryñ ýeňlip geçilmegine ýene-de haýsydyr bir tötänlik hem täsir edip bilýär. Niýet, güýç sarp etmek we ukyplar hereket edýän adama «degişli» bolup, kynçylygyñ we tötänleýinligiñ daşky ýagdaý bilen kesgitlenýändigini üçin, «ýönekeý synlaýjy» esasy ähmiýeti bu parametr-

leriň birine berip, adamyň hereketi näme üçin edendigi dogrusynda netijä gelip bilýär: sebäbi «onuň özi şeýle» (jogapkärçiligi hereket edýäniň özüne ýöňkemek) ýa-da «ýagdaý şeýle dogry geldi» (hereketiň sebäbi daşky gurşaw bilen baglanyşykly). Şeýlelikde, Haýderiň düşündirişine laýyklykda, synlaýjy diňe hereketiň mazmuny dogrusynda maglumat alyp, özüni alyp barşy ýa-ha şahsy aýratynlyklar boýunça ýa-da gurşawyň düzüminde ýerleşen sebäpler esasynda düşündirip bilýär.

4-nji surat. Haýderiň hereketi seljermek shemasy

Mekdep synpynyň mekdebi tamamlamagynyň 20 ýyllygyna bagyşlanan döp boýunça ýygmanyşygyny göz öňüne getireliň. Biz ýygmanyşyga baryp, kimdir biriniň durmuşda, işde uly üstünliklere ýetendigini, başga biriniň, tersine, hiç zat gazanyp bilmändigine göz ýetirýäris. Bu ýagdaýda biz synpdaşlarymyzyň gazanan üstünliklerini diňe bir ýüze çykarman, eýsem, ony düşündirmäge çalyşýarys. Biz iň seljermämiz köp derejede Haýderiň shemasy boýunça seljerilmä meňzeş bolýar. Eýsem, biz her bir synpdaşymyz hakynda nähili ma-

glumatlary bilýäris? Biz 20 ýyl görüşmedik, ýöne bizde olaryň her biriniň «şahsy resurslary» – ukyplary dogrusynda ýada salmalar saklanýar. Üstesine-de, biz «gurşawyň güýjüni» hem bellibir derejede göz önüne getirip bilýäris – bir dünýäde ýaşaýarys, üstünlige ýetmek «ýumşunyň kynçylygyny», gapdal ýagdaýlaryny we ş.m. bilýäris.

Biz synpdaşlarymyzyň biri hakynda şeýle oýlanýarys: «Munuň-a bagty çuwüpdur (belki, gaýynenesi goldandyr?), hiç zadyň alnyndan däl halyna örän ýokary derejelere ýetipdir». Bu ýerde şeýle pikir duýulýar. Üstünlige ýetmek kyn, bu adamyň güýç-gory, biziň bilşimizçe, ujypsyz, diýmek, onuň üstünligi – onuň öz hyzmaty däl-de, ol tötänleýinligiň (bagty çuwüpdur) ýa-da kimdir biriniň kömeginiň (gaýynene) netijesi. Başgaça aýdanynda, biz bu ýerde ýetilen üstünligiň daşky sebäpleri (şahsy däl kauzallyk) dogrusynda netijä gelýäris. Biz aňlanylmaýan ýagdaýda synpdaşymyzyň şahsy yhlas-aladasy-na we mümkinçiliklerine seredende, onuň gurşaw ýagdaýlaryna (gaýynene başlyklaýyn) has köp agram berýäris.

Olaryň başga biri hakynda biz düýpgöter başgaça pikir edýäris: «Özi günäkär, şeýle mümkinçilikleri barka boş galypdyr. Ondan köp zada garaşyadyk ahbetin. Çaky, ýaltalyga ýüz uran bolmaly». Bu ýerde ýagdaý başgaça: biziň «şahsyýet resurslary» baradaky düşüňjelerimiziň çen tutuşyndan, bu adamyň ukyplary ýokary, «gurşawyň güýçlerinden» magat güýçli, ýöne üstünlik ýok. «Güýç-gor sarp etmändir» diýmek bilen, azap-alada etmändigine basym berip (ýaltalyk), biz boş netijäniň (şahsy kauzallyk) içki sebäpleri dogrusynda pikirimizi jemleýäris we şonuň bilen bir wagtda jogapkärçilik ýöňkemekligi geçirýäris («özi günäkär»). Üçünji biri dogrusynda, haçan-da ýaltalyk barada şübhelenmek nädogry bolsa, üstünligiň yoklugynyň sebäbini ykbalyň keçligi bilen baglanyşdyryp, ýene-de daşky gurşawyň güýçlerine ünsümüzizi gönükdirýäris we ş.m.

Görnüşi ýaly, adam, hakykatdan-da, Haýderiň modeline goşulan ähli ululyklary ulanyp bilýär. Ýöne bu modelniň ähli ýagdaýlary nazarlap, olary düşündirip bilmeýänligi, hatda, ýönekeý mysaldan hem görünýär. Birinjiden, şahsyýet we gurşaw baradaky maglumatlar haýsy şert-kriteriler boýunça seçilýändigini, näme üçin biziň ünsümüziziň käte olaryň birinde, käte bolsa beýlekisinde jemlenýändigini düşnüksiz bolup galýar. Ikinjiden, bu modelniň kömegi bilen hereketiň sebäbi-

niň şahsyýetde ýa-da gurşawda ýerleşýändigini dogrusyndaky sowaly çözmek bilen adam şahsyýetde (ukyplar, gylyk, şahsyýetiň sypatlary) we gurşawda takyk nämäniň netijä täsir edendigini aýyl-saýyl etmäge kömek edýän bellibir kriterileri – şertleri alyp bilmeýär. Biz takyk sebäpleri görkezip bilmän, «onuň nirede ýatandygyny» diňe ýönekeý golaýlaşmada belgiläp bilýäris.

Hakyky aragatnaşykda biz bu tapgyrda saklanman, öňe gidýäris: biziň üçin adamlaryň hereketlerini kesgitleýän takyk sebäpler möhümdir. Şeýle sebäpleri Jouns we Dewis özleriniň kauzal atribusiýa modelinde kesgitlemäge synanyşypdyrlar. Bu modelde deňişli netije, karara gelinme «hereketden dispozisiýalara (eýelenýän ornuna)» gönükdirilýän häsiýetdedir. Bu shemada sebäp we netijä seretmegiň maksady sebäbi şahsyýetde ýa-da ýagdaýda ýerleşdirmek däl-de, hereketiň esasynda durýan haýsydyr bir takyk şahsyýet sypatyny ýa-da dispozisiýany (eýelenýän orny) ýa-da höwesi ýüze çykarmakdyr.

Awtorlaryň esasy çaklamasy: hereket haçan-da saýlawyň ýerliginde seredilende we köp sanly alternatiwalardan bir saýlaw edendigini şöhlelendirýän halatynda niýet ýöňkemekde maglumat çeşmesi bolup bilýär (104). Hakykatdan-da, haçan-da biz adamyň ýeke-täk mümkin bolan usulda hereket edendigini bilsek, onuň şahsy meýilleri barada takyk bir zat aýdyp bilmeýäris: eger-de başga ýollar mümkin bolanda biz onuň nähili özüni alyp barjakdygyny bilmeýäris. Şol bir wagtda, eger-de adamda birnäçe görnüşlerden saýlamak mümkinçiligi bolup, ol olaryň birinde saklanan bolsa, biz onuň saýlawynyň esasynda düşünmäge synanyşyk edip bilýäris (şol saýlaw hem hereketiň sebäbi bolýar).

Meseläniň şeýle düşünilişinde hereketden dispozisiýa gönükdirilýän häsiýetde netijä gelmeklik aşakdaky maglumatlary ulanmak arkaly alnyp bilinýär: 1) hereketiň umumy bolmadyk täsirleriniň sany baradaky maglumatlar; 2) bu täsirleriň sosial oňalylygy – zerurlygy dogrusyndaky maglumatlar. Hereketiň umumy bolmadyk täsirleriniň sanynyň özüni alyp barşyň sebäbine düşünmekdäki täsirini şeýle bir mysalda aýdyňlaşdyrmak ýerliklidir.

Aýdaly, ýaş inžener Amanow özüne iş ýerini saýlaýar. Onda üç görnüş – A, B we Ç zawodlary bar. Ilki bilen iş saýlamagyň mümkin bolan täsirlerini – artykmaçlyklaryny sanalyň: 1) ýokary aýlyk; 2) gel-

jekde ösmek mümkinçiligi; 3) institutdaky dostlaryň bilen işlemek; 4) ýaşayyş jaýyň berilmegi; 5) intellektual kanagatlanma berýän gyzykly iş. A zawodda oňa ýokary aýlyk (1), geljekde ösmek mümkinçiligi (2) garaşýar; B zawodda – aýlyk (1), dostlar (3) we jaý (4); Ç zawodda – dostlar (3) we gyzykly iş (5). Ol ýa-da beýleki iş ýeriniň saýlanmagynyň sebäbi dogrusynda netijä gelmek üçin umumy bolmadyk täsirleri aýyrmak zerurdyr:

Zawody saýlamak	A	B	Ç
Saýlawyň täsirleri	1 2	1 2 3	3 5
Umumy täsirler	1	1 3	3
Umumy däl täsirler	2	4	5
	(ýokary işe çekilmek)	(jaý)	(gyzykly iş)

Eger Amanow A zawody saýlaýan bolsa, onda ol, esasan, ýokary işe çekilmeklige (2) ymtylýar, ýaşayyş jaýy (4) we gyzykly iş (5) onuň üçin möhüm däl. Ol B zawody saýlaýan bolsa, onda onuň üçin jaý edinmeklik (4) derwaýys bolup, wezipä çekilmek (2) we gyzykly iş (5) ony gyzyklandyрмаýar; eger-de ol Ç zawody saýlaýan ýagdaýynda, onuň üçin gyzykly iş (5) ähmiýetli bolup, aýlyk (1) asla ähmiýetsiz, wezipe (2) we jaý (4) möhüm däl bolýar. Netijede, birinji ýagdaýda Amanow wezipeparaz, ikinjide ýaşayyş jaýyna mätäç we üçünjide ol döredijilikli şahsyýet diýip karara gelýäris. Eger-de, zawodlaryň üçüsi-de birmeňzeş şertleri teklip eden bolsa, Amanowyň saýlawyny bilsek-de onuň sebäbini bilip bilmezdik.

Şeýlelikde, hereketleriň umumy däl täsir – şertleriniň seljerilmesi bize onuň sebäbini açyp görkezýän ýaly bolup görünýär. Ýöne Jounsyň we Dewisiň düşündirişine görä, bu ýerde ýene-de bir ädim etmeklik bilen amal edilen hereketiň **sosial ähmiýetlilik** derejesini anyklamak zerurdyr. Hakykatdan-da, hereket haýsydyr bir **toparyň nukdaýnazaryndan** ýokary derejede **ähmiýetli** bolsa, onda onuň sebäbi şahsyýetiň haýsydyr bir aýratynlygy däl-de, **obýektiň** häsiýetnamasy bolýar.

Aýdaly, awtobusyň adamdan hyryn-dykyn salonynda üç sany dürli-dürli adamlar çylşyrymly şertlerde şol bir ýürege düşgünç we

çeperçiligi pes romany okaýar. Olaryň biri – edebiýat tankytçysy, ikinjisi – okuwçy, üçünjisi – inžener. Olaryň haýsy birinde gyzyksyz romanlara söýgi bar diýip bolar? Olaryň birinjisi, çaky, romany hünär zerurlygy boýunça (ýokary sosial ähmiýetlilik) okaýar we şonuň üçin onuň romana we awtora bolan gatnaşygy dogrusynda hiç zat aýdyp bolmaýar. Inžener, öz bölümünde edebiýatdan baş çykaryjy hökmünde tanalýandygy üçin, ol hem kitaby sosial gymmatlygy üçin, täze romany işdeş ýoldaşlaryna gürrüň berip, bu babatda öz at-abraýyny tassyklatmak niýeti bilen okaýar. Ýöne okuwça degişlilikde bolsa, gyzyksyz romany okamagyň oňa nähili sosial ähmiýetlilik bolup biljekdigi şübheli bolansoň, onuň şeýle häsiýetdäki edebiýaty söýýändigini barada karara gelmek bolar. Şeýlelikde, edebiýat tankytçysy we inžener gyzyksyz romany sosial zerurlyk boýunça okaýar, okuwçy bolsa ony söýýändigini üçin okaýar.

Diýmek, adamyň amala aşyran hereketine sebäp ýöňkemekligi dolandyran ikinji möhüm ýagdaý onuň (hereketiň) **sosial zerurlygy**, möhümligidir. Bu ýagdaýyň ähmiýetliligine şaýatlyk edýän köp sanly synlamalar bardyr; olarda adamyň bellibir usulda hereket etmeklige taýýarlygyny bahalandyrmakda **sosial zerurlyga syrykdyryp bolmaýan özüni alyp baryş nusgasynyň aýgytlaýjy rol oýnaýandygy** görkezilýär. Meselem, eger-de, synag edilýänler haýsydyr bir habary ýa-da çykyşy gizlin, ýapygrak gapynyň üsti bilen diňleseler, çykyş edýäniň aýdýan pikirini köp derejede onuň öz hususy garaýşyna ýöňkäpdirler, emma haçan-da, ony adaty köpçülik öňündäki çykyş görnüşinde diňlänlerinde bolsa, «çykyş edýän köpçülige ýaranjak bolýar» mazmunda, aýdylýanlaryň sosial zerurlyk esasynda dördilýändigini belläpdirler (109). Eger-de synlanylýan hereket «sosial täsiriň çäginde çykýan» bolsa, onuň maglumat gymmatlygynyň sosial täsiriň talabyna laýyk bolýan ýagdaýdan has ýokarylygy köp sanly derňewlerde ýüze çykarylýar.

Meselem, tejribeleriň birinde (105) synag edilýäne haýsydyr bir mekdep mugallymyny bahalandyrmak tabşyrylýar. Mugallym bir ýagdaýda adaty keşpleýin özüni alyp barşyň çäginde çykmaýar (ol diwarlara görkezme esbaplary asyşdyryp, sapaga taýýarlanýar), başga bir ýagdaýda ol adaty garaşmalardan bellibir derejede sowulýar (mugallym häzirki zaman sazynyň gurnagyny guraýar, okadylyşyň täze

usullaryny ulanmaga synanyşýar). Iki ýagdaýda hem synag edilýänlere mugallymy bellibir ölçegler boýunça bahalandyrmak tabşyrylýar. Görlüp oturylsa, bahalar ikinji ýagdaýda (özüni alyp baryş mugallymyň keşbi baradaky adaty düşüňjä laýyk bolmadyk halatynda) birinji ýagdaýa (tipiki keşpleýin özüni alyp baryş) seredende polýar gapma-garşylykda bolupdyr. Başgaça aýdanynda, eger-de adam özüni «bolmalysy ýaly» (sosial adaty we zerurlyk boýunça) alyp barýan bolsa, onuň maglumat berijiligi örän çäkli we ony bahalandyrmak kyn bolup, oňa «orta», «hiç hili» baha goýulýar; eger-de ol özüni çaklanylyşy ýaly alyp barmasa, bu ol barada ähmiýetli maglumat berýär we ol hakynda aýdara zat dörändigini üçin bahalar gyra süýşýärler. Hereketiň sosial zerurlygy näçe pes bolsa, özüni alyp barşa sebäp, ýagny oňa «jogapkär dispozisiýalar» şonça-da ynamly ýöňkelýär.

«Değişlilikde karara gelmek» usulynyň tutuşlygyna hakykata garşy gelmeýändigini köpsanly derňewler görkezýär: adamlar gündelik durmuşda beýlekileriň hereketlerini özlerine düşündirenlerinde, hakykatdan-da, şeýle düzgünlerden ugur alýarlar. Modeliň esasy düzgünleriniň ähmiýetiniň göni tejribe tassyklanylmalary-da bardyr. Meselem, netijä gemekligiň gaýtalanmajak täsirleriň sanyna baglylygy Nýutsonyň işinde tassyklandy. Onuň derňewinde bellibir hereketlerden umumy däl täsirleriň sanynyň azalmagynyň, bu hereketleriň sebäbini düşündürmekde has takyk, ynamly we polýar netijelere getirýändigini görkezilýär. Özüni alyp barşa hatda bir täsir boýunça sebäp ýöňkemekligiň-de bu täsiriň unikallygynyň çyzykly funksiýasy bolýandygy ýüze çykarylandy (118).

Jounsyň we Dewisiň modelini seljerip, onuň bellibir çäkliligine göz ýetirmek bolýar. Bu modele laýyklykda, ahyrky netije özüni alyp barşyň «arkasynda» ýatýan takyk dispozisiýa bilen baglanyşykly bolýar. Şonuň üçin, eger-de hereketi şahsyýet sebäpleri bilen düşündirip bolmasa, ony ýagdaýyň nukdaýnazaryndan düşündürmek modeliň çäginde daşda galýar we özüni alyp barşyň sebäbini tapmak usuly bolmaýar.

Meselem, aýdaly, kimdir biri biziň gözümiziň önünde gadagan edilen ýerde, özüni maşyn kakmak howpuna sezewar edip, ýoly kesip geçýär, bu ýerde «değişlilikde karara gelmek» modelini ulanyp, bu adamyň özüni alyp barşyna jogapkär bolýan takyk meýil barada hiç

zat aýdyp bolmaýar. Model bu adamyň näme üçin şeýle edýändiginiň sebäbine düşünmäge mümkinçilik bermeýär. Belki ol howlugýandyr? Belki ol özüne penjireden seredýän söýýän gyzyna batyrlygyny görkezýändir? Belki ol pikire gümrallygynda gadagan ýerden ýol kesip geçip başlap, indi bolsa yza ýöremek kyndyr?

Ýokardaky modelniň ýene-de bir çäkliligi – onuň adamyň diňe bir hereketi dogrusyndaky maglumatlara esaslanlyp netijä gelmeklige niýetlenenligidir; başgaça aýdanynda, model bu adamyň başga ýagdaýlarda özüni nähili alyp barýandygy hakyndaky gymmatly maglumaty ulanmaga mümkinçilik bermeýär. Hakykatdan-da, eger bu adam ýoly köçäniň gadagan edilen ýerinden mydama kesip geçýän bolsa bir hasap, eger-de ol ony ömründe birinji gezek edýän bolsa başga ýagdaýdyr.

Hereketiň sebäbini hem şahsyýetde, hem gurşawda tapmaga mümkinçilik berýän we şol bir wagtda adamyň diňe bir däl-de, köpsanly hereketlerine laýyklykda maglumatlary nazarda tutýan kauzal atribusiýa modelini Kelli teklipe edýär (107). Onuň modelinde hereket baradaky maglumat üç jähette – **ylalaşyklylyk, durnuklylyk we aýrybaşgalyk** – boýunça bahalandyrylýar.

Ylalaşyklylyk – bu hereketiň jemgyýetde kabul edilen özüni alyp barylş nusgalaryna laýyklygy nukdaýdan gaýtalanmazlyk derejesidir. Pes ylalaşyklyk şu özüni alyp barylşyň unikallygyny aňlatsa, onuň ýokary derejesi şol hereketiň şol ýagdaýda adamlar köpçüligi üçin umumylygyny häsiýetlendirýär. Özüni alyp barylşyň **durnuklylygy şol adamyň reaksiýalarynyň şuna meňzeş ýagdaýlarda wagt dowamlylygynda üýtgeýjiligini** görkezýär. Ýokary derejedäki durnuklylyk haçan-da adam köp ýagdaýlarda özüni şeýle alyp baranda ýöňkeliýär; onuň pes derejesi - şu hereketiň wagt dowamlylygynda şol adam üçin şunuň ýaly ýagdaýlarda unikalldygyna (diňe şu gün!) şaýatlyk edýär. **Aýrybaşgalyk – tapawutlylyk şu hereketiň şu obýekte deňşililikde gaýtalanmazlygyny** kesgitleýär. **Pes** tapawutlylyk adamyň beýleki şuna meňzeş ýagdaýlarda hem özüni şeýle alyp barýandygyny görkezýär. **Ýokary** tapawutlylyk bolsa **reaksiýanyň we ýagdaýyň unikal utgaşandygyny** häsiýetlendirýär.

Kelliniň nusgasy şeýle «işleýär». Ýagdaýlaryň ýokary we pes görkezijileriniň dürli hili utgaşmagy hereketiň sebäbini ýa-ha şahsyýe-

tiň aýratynlyklaryna (şahsyýet atribusiýasy) ýa-da obýektiň aýratynlyklaryna (stimul atribusiýasy) ýa-da bolmasa ýagdaýyň aýratynlyklaryna (ýagdaý atribusiýasy) ýöňkemekligi kesgitleýär.

Geliň, ýokardaky ýol düzgünini bozýan tertipsiz pyýadanyň mysalynda Kelliniň modeli boýunça atribusiýa – sebäp ýöňkemegi seljereliň. Modeliň kömegi bilen hereketiň sebäbini adamyň şahsy aýratynlyklarynda ýa-da ýagdaýyň aýratynlyklarynda ýa-da obýektde «ýerleşdirip» bolýar.

Mysal üçin, eger biz şu köçede adamlaryň, esasan, ýol hereketiniň düzgünlerini berjaý edýändigini we gadagan edilen ýerlerden ýoly kesip geçmän, ötelgeden geçýändigini bilýän bolsak (**pes ylaşyklyk**), eger-de bu adam hemişe ýoly şu ýerde kesip geçýän bolsa (**ýokary durnuklylyk**) we ýol düzgünini diňe şu ýerde däl, başga ýerlerde hem bozýan bolsa (**pes tapawutlylyk**), biz onuň özüni alyp barşynyň sebäbi hut özünde diýip karara gelýäris; gylygynyň aýratynlyklary ony köçeden hut şeýle geçmeklige «mejbur» edýär.

Başga bir ýagdaýda, biz köpsanly adamlaryň köçäniň hut şu ýerinde düzgüni bozýandygyny, ýagny özüni biziň pyýada ýaly alyp barýandygyny bilýäris (**pes ylalaşyklyk**), eger-de bu pyýada şu ýerde ýoly kesip geçse-de, başga ýerlerde ýol düzgünini berjaý edýän bolsa (**ýokary derejedäki tapawutlylyk**), onuň özüni alyp barşy stimulyň – obýektiň aýratynlyklary bilen kesgitlenýändigini dogrusynda karara gelýäris; aýdaly, bu ýerde ötelge örän oňaýsyz ýerleşen.

Ýene-de bir ýagdaýda biz şu ýerde hiç kimiň düzgüni bozmaýandygyny bilýäris (**pes ylalaşyklyk**), biziň pyýadamyz hem, adatça, köçäni ötelge boýunça geçýär (**pes durnuklylyk**) we beýleki ýerlerde hem ol ötelge boýunça geçýär (**ýokary tapawutlylyk**), bu ýagdaýda biz onuň özüni alyp barşyny häzirkiki ýagdaýyň aýratynlygy bilen düşündirýäris; meselem, ol häzir nirädir howlugýar ýa-da oňa söýýän gyzy seredýär.

Kauzal atribusiýa hadysasynyň Kelli tarapyndan esaslandyrylan nusgasy daşyndan sap logiki proses – wariantlaryň mehaniki hasaplanylmasy, maglumatyň işlenilmesi bolup, onda hiç hili psihologiýa ýer ýok ýaly görünýär. Bu, hakykatdan-da, şeýlemi? Ýörite geçirilen derňewleriň görkezişine görä, eger-de adama hereket dogrusyndaky maglumat ähli üç parametrler hakyndaky maglumatlar bilen bilelikde

teklip edilse, onuň karara gelmeleri edil kowariasion model boýunça amala aşyrylan nusgasyna dogry gelýär.

Mak-Arturyň derňewinde (114) synag edilýänlere Kelliniň modelinde işleýän üç parametriň (ylalaşyklyk, durnuklyk we aýrybaşgalyk) hereketi dogrusyndaky maglumat ýazmaça berlip, hereketiň sebäbini görkezmeklik tabşyrylýar. Meselem, şeýle maglumat teklip edilýär: «Tom bu kartina (surata) maýyl boldy»; ýokary ylalaşyklyk dogrusynda aýdylýar: «Bu kartinany görenleriň ählisi diýen ýaly oňa maýyl bolýarlar»; ýokary tapawutlyklyk görkezilýär: «Beýleki kartinalaryň hiç biri diýen ýaly Tomda şeýle duýgyny döretmeýär» we şol bir wagtda ýokary durnuklylygyň barlygy hem aýdylýar: «Tom öňler mydama diýen ýaly şeýle kartinalara maýyl bolýardy». Derňewiň netijeleri Kelliniň modelini doly tassyklapdyr: sebäp ýöňkemeklik modeliň logikasyna laýyklykda amala aşyrylypdyr. Meselem, ýokary ylalaşyklyk, ýokary durnuklyk we ýokary tapawutlyklyk utgaşanda, synag edilýänleriň köpüsi sebäbi stimula ýöňkäpdirler (biziň mysalymyzda bu kartina bilen baglanyşykly sulh almakdyr), pes ylalaşyklyk, ýokary durnuklyk we pes tapawutlyklykda, sebäp şahsýete ýöňkelipdir (biziň ýagdaýymyzda – Tomuň özüne).

Şeýlelikde, atribusiýanyň taglymatlary biziň öz we beýleki adamlaryň özüni alyp barşynyň sebäbine nähili düşündigimizi aýdyňlaşdyrýar. Bu taglymatyň bize öňden tanyş bolan, kazyýetde haçan-da, «kazylaryň» öňünde «jenaýatça» höküm çykarmak we onuň jogapkärçilik derejesini kesitlemek ýumşy tabşyrylan ýagdaýynda nähili «işleýändigini» barlamak gyzyklydyr. Şonuň ýörite tejribelerinde synag edilýänlere – çagalara, ýuristlere, polisiýa işgärlerine – hereketleri Haýderiň nusgasyndaky jogapkärçilik derejelerine laýyklykda beýan etmeklik tabşyrylýar. Görlüp oturylsa, jogapkärçiligiň we teklip edilýän temminiň ýöňkelişi Haýderiň modelinden çaklalyňsyna laýyk bolupdyr (124).

Agzalan tejribede şeýle ýagdaý bahalandyrylypdyr: sürüji maşyny tormozsyz dagyň üstünde goýup gidipdir. Synag edilýänleriň bir bölegine maşynyň aşak gaýdyp, telegraf sütünine urandygy, beýleki toparyna bolsa, onuň adamy basandygy aýdylýpdyr. Synag edilýänlere sürüjiniň jogapkärçilik derejesini kesgitlemek tabşyrylýar. Tejribe düzgün bozulma bilen baglanyşykly wakanyň netijesi näçe

ádyň we erbet boldugyça, oňa şonça-da jogapkärçilik ýöňkelýändigini görkezipdir. Bu ýagdaýda, çaky, netijäniň «sosal zerurlygy» we onuň öňünden çaklanylmasy dogrusyndaky düşünje täsir edýär; bu bolsa Jounsyň we Dewisiň «degişlilikde karara gelmeklik» modeline laýyk gelýär.

Lýuser şeýle tejribelerde Kelliniň modelinden gelip çykýan öňünden áydylmany barlaýar: öň hem şeýle jenaýatlary eden «jenaýatça» (ýagny özüni alyp barşyň ýokary durnuklylygy) etmişi üçin ýokary jogapkärçilik ýöňkemeler (sebäbi bu ýagdaýda şahsyýet atribusiýasy ýokarlanýar) we degişlilikde, oňa köp «ýyl» kesiler. Tejribe bu çaklamany tassyklaýar (83).

Başga bir işde ylalaşyklyk ýagdaýynyň (Kelli boýunça) jogapkärçilik atribusiýasyna täsiri derňelipdir. Modele laýyklykda, eger-de, ylalaşyklyk ýokary bolsa, ýagny köp adamlar meňzeş ýagdaýlarda edil şonuň ýaly özüni alyp barsalar, onda ýagdaý atribusiýasy ýokarlanýar we şonuň bilen baglanyşyklykda şahsy jogapkärçilik peselýär. Tejribede ýekelikde we toparlaýyn edilen ogurlyga höküm çykarmak tabşyrylypdyr. «Ýekelikdäkilere» «toparlaýyndakydan» has ýokary jogapkärçilik ýöňkelen hem bolsa, tejribede ol kesilýän «ýylyň» möçberine onçakly täsir etmändir. Emma 140 sany ogurlyk üçin hakyky sud edilenleriň resminamalary seljerilende, 70 sany ýekelikde bolanlaryň bilelikde alan temmisi 70 sany «toparlaýynlaryňkydan» köp bolupdyr (seljermede jenaýatçylaryň ýaşı we işleri deňleşdirilen bolýar) (124). Şeýlelikde, bu ýerde hem atribusiýa taglymaty tassyklanýar.

Atribusiýalaryň «ýalňyşlary». Görşümüz ýaly, tejribe derňewlerde adamlar biri-birlerini bahalandyranlarynda, olar garşydaşlarynyň özüni alyp baryşlarynyň sebäbini edil kauzal atribusiýanyň ol ýa-da beýleki shemasy boýunça kesgiltän görnüşde hereket edýärler. Ýöne hakyky durmuşda ähli zadyň şeýle bolmaklygy şübhelidir. Seredilen usullar adamyň hereketi dogrusyndaky dürli magumatlary çylşyrymly seljermegi talap edýär. Hakyky durmuşda ähli zerur maglumat we ony seljermäge wagt hemişe miýesser bolmaýar.

Meselem, kimdir biri dostlary bilen duşuşyga gijä galýar. Garaşýanlaryň biri munuň sebäbini jemgyýetçilik ulagynyň ýaramaz işleýänliginde, ikinjisi gijä galýanyň biweçliginde görse, üçünjisi ýalňyşlyp, gijä galýana başga wagty aýtmadymmykam diýip şüb-

helenýär; dördünjisi bolsa özlerini garaşmaga bilgeşleýin mejbur edilýän hasaplaýar. Şeýlelikde, her kimiň gijä galynmagyň sebäbi barada öz düşüňjesi bolýar. Birinji ony daşky ýagdaýlarda görýär, ikinji – gijä galanyň şahsy aýratynlyklarynda, üçünjisi özüni sebäpkär hasaplaýar, dördünji bolsa wagtynda gelmezligi ýörite niýet bilen baglanyşdyrýar. Gijä galanyň dostlary atribusiýany dürli-dürli geçirýärler. Eger-de, kauzal atribusiýa, hakykatdan-da, edil usullardaky ýaly takyk logiki hasaplama bolýan bolsa, netijeler biri-birine has golaý bolardy. Bir tarapdan, dogry atribusiýany geçirmeklige mümkinçilik ýok ýaly görünse, başga bir tarapdan, özüni alyp barşyň sebäpleriniň atribusiýasy diňe bir tejribelerde däl, hakyky durmuşda hem ýokary takyklykda başardýar. Ýöne, çaky, hakyky durmuşda sebäp ýöňkemeklik, köplenç, «nädogry» amala aşyrylýar. Diýmek, şeýle «nädogry», emma hakyky atribusiýanyň kanunalaýyklyklaryny esaslandyrmak möhümdir.

Psihologlar hakyky kauzal atribusiýany onuň «ideal» modelinden sowýan sebäpleriň iki toparyny görkezýärler (90). Birinjiden, bar bolan maglumatda we synlamanyň geljeginde-perspektiwasynda tapawudyň bolmagy hem-de motiwasion-meýil aýrybaşgalyk.

Maglumat tapawudy we kabul edişdäki tapawut haçan-da özüni alyp barşa sebäp ýöňkemeklik hereketiň «awtory» we «gapdaldan synlaýjy» tarapyndan amala aşyrylyşy seljerilende has aýdyň ýüze çykýar. Atribusiýa, hakykatdan-da, ýagdaýa bolan nukdaýnazara baglydyr. Umuman, islendik ýagdaý «içinden» synlanyňda «daşyndan» synlanyňdan başgaça görünýär we **hereket edýän üçin hem-de synlaýan üçin dürli ýagdaýlaryň** bolýandygyny aýtmak bolar. Degişlilikde, hereket edýäniň we synlaýjynyň sebäp ýöňkeýşi dürli-dürlüdür.

Jouns we Nisbet (105) kabul edijiniň atribusiýasyny dispozision (sahsy orun), hereket edýäniň atribusiýasyny bolsa situasion (ýagdaýalaýyk) görnüşde häsiýetlendiripdirler.

Başgaça aýdylanda, olaryň pikiriçe, adamlar öz hususy özüni alyp barylaryny düşündirmekde sebäbi, esasan, ýagdaýyň talaby-na we daşky şertlere ýöňkäp, kesekiniň özüni alyp barşyny düşündirenlerinde bolsa sebäpleri, esasan, içki şertlere – dispozisiýalara ýöňkemeklige ymtylýarlar. Has ýönekeýleşdirilip aýdylanda, eger-de beýleki adam hereket edýän bolsa, sebäp ýöňkemek «onuň özi şeýle»

mazmunda, eger-de men hereket edýän bolsam «ýagdaý şeýle-dä» görnüşde bolýar.

Synlaýjy bilen hereket edýäniň (işleýäniň) arasyndaky **maglumat tapawutlylyk** – olaryň hereket dogrusynda bilýän zatlarynyň dürlüligi bilen baglanyşyklydyr: işgär hereketiň «taryhy» dogrusynda synlaýjydan kän bilýär, üstesine-de, ol bu hereket barada öz höweslerini, garaşmalaryny bilip, synlaýjyda bolsa bu maglumat ýokdur. **Kabul edişde** olaryň arasyndaky **tapawut** hereketiň işgäriň we synlaýjynyň nukdaýnazaryndan dürli hili görünýänligindedir: synlaýjy üçin özüni alyp baryş ýagdaýyň ýerliginde daşky keşp bolup, işgär üçin bolsa ýagdaýyň şertleri öz düzüminden özüni alyp barşy saýlamaly «figuradyr» (107). Netijede, synlaýjy hemişe şahsyýetiň mümkinçiligini, özüni alyp baryşda dispozisiýalary (şahsy orunlary) aş a bahalandyrmaga ýykgyň edýär. Bu «nädogrylyk» «atribusiýanyň binýady ýalňyşy» atlandyrylýar (107). Munuň bilen bir hatarda atribusiýanyň ulanylýan maglumatyň häsiýeti bilen baglanyşykly beýleki «ýalňyşlary-da» ýüze çykarylandyr. Olar «**illýuzor (göýäki) korrelýasiýalaryň**» ýalňyşy we «**ýalan ylalaşygyň**» ýalňyşydyr.

«**Illýuzor korrelýasiýalaryň**» («göýäki baglanyşyklaryň») ýalňyşy, esasan, sebäp dörediji baglanyşyklar dogrusynda aprior (paýhasda öňden bar) maglumaty ulanmagyň netijesinde döreýär. Adam öz düşünjesine laýyklykda, ýagdaýdan haýsydyr bir pursatlary ýüze çykaryp, beýlekileri düýbünden ünsden düşürmeklige ýykgyň edýär we sebäbi agtarmaga derek ýadynyň düzüminden iň golaý ýatan zatlary dikeldýär (114). Meselem, eger-de bir ýeriň agyrýan bolsa, «bir zat iýendirin» diýilýär. Bu babatda ýaş ene-atalaryň öz ýaş çagasynyň agysyny düşündirişi gyzyklydyr. Olaryň bir bölegi agyny çaganyň iýmit soramaklygy manyda «terjime edýär» we çagany naharlaýar, beýlekileri ony «üşändir» öýdýär we ýyly eşige çolaýar, üçünjisi «onuň bir ýeri agyrýar» diýen ynançada lukmany çagyýar we ş.m. Her bir ýagdaýda agynyň sebäbini kesgitlemekligiň kynlygy üçin atribusiýada (sebäp ýöňkemekde) çagalaryň näme üçin aglaýandygy dogrusynda haýsydyr bir öňden bar bolan düşüňjeler ulanylýar. Eger-de çaga hemişe aş köp iýýän bolsa, sebäp we netijäniň orunlary

çalyşýar. Onuň, hakykatdan-da, işdäsi zor ýa-da ene-ata onuň agysyna hut şeýle düşüniş, oňa köp ýmekligi öwredipdirler.

Eger-de, «illýuzor korrelýasiýalaryň» ýalňysynyň mehanizmi ol ýa-da beýleki hereketiň sebäpleri dogrusyndaky garaşmalaryň täsiri görnüşinde seredilse, onda bu garaşmalaryň gelip çykyşy baradaky sowal örän möhümdir. Hakykatdan-da, näme üçin ene-atalaryň bir bölegi çagany mydam aç hasaplasa, beýlekileri hemişe syrkawdyr öýdýär? Näme üçin adamlaryň bir topary özüni erbet duýsalar, ilkinji nobatda, mundan öňki günlerde näme iýendigini ýatlasa, beýlekileri özleriniň nirede güýçli darykma düşündiklerini hakyda getirmäge çalyşýar?

Diýmek, «illýuzor korrelýasiýalar» adamda dürli şertler – öňki tejribe, hünär we beýleki stereotipler, alnan terbiýe, ýaş we şahsy aýratynlyklar we başga-da köp sanly sebäpler esasynda döreýär. Her bir ýagdaýyň öz illýuziýalary (aldanmalary), bolýar, şonuň bilen baglylykda atribusiýa başgaça bolýar.

Atribusiýanyň stilindäki individual aýratynlyklary ol ýa-da beýleki garaşmalaryň sebäbi hökmünde görkezmeklik aýratyn ähmiýetlidir. Köp sanly derňewleriň görkezişine görä, adamlaryň bir bölegi şahsy-psihologik, beýlekileri bolsa situasion – ýagdaý düşündirişlere ýygyn edýär. Birinjiler – «subýektiwistler» özüniň we kesekiniň hereketlerini adamyň öz niýetleri, höwesleri we aladalary bilen, ikinjiler – «situasionistler» bolsa, köplenç, ýagdaýdan ugur alyp düşündirýärler (79). Şeýle «stilleriň» barlygy özüni alyp barşa sebäp ýöňkemekde yzygider we düzedilmesiz «ýalňyşlaryň» gatnaşýandygyna şaýatlyk edýär.

Atribusiýada **«ýalan ylalaşygyň ýalňyşy»** hadysasy sebäp ýöňkemekligiň hemişe egoistik (diňe özüne oňaly) orundan amala aşyrylýandygy bilen baglanyşyklydyr: adam bu ýagdaýda öz hereketinden ugrukma alyp, köplenç, onuň adatylygyny we giňden ýaýranlygyny aşa bahalandyryr.

Mysal üçin, tejribeleriň birinde synag edilýänlerden eliňde «Jon-da naharlanyň» mahabat ýazgysyny göterip, uniwersitetiň çäginde ýarym sagat gezmeklik haýyş edilýär. Haýyş bilen ylalaşanlar öz hereketlerini örän adaty hasaplap, ondan yüz öwürmekligi bolsa, şol adamyň şahsyýetiniň aýratynlygynyň netijesi hasaplapdyrlar. Haýyş-

dan ýüz öwrenler öz karara gelmesini kadaly hasaplap, onuň bilen ylalaşmaklygyň bolsa şahsyýetiň haýsydyr bir aýratynlygyna şaýatlyk edýändigini belläpdirler (123).

Sebäp atribusiýasynda tapawut döredýän şertleriň ikinji topary **motiwasion şübhelenmeklik** hadysasy bilen baglanyşyklydyr. Synag edilýänler tejribede birtaraplaýyn keşp geçirýän aýna tutynyň aňyrsyndaky iki okuwça sanamagy öwretmeli bolýar. Okuwçylaryň biri okuwda üstünlik görkezmeýär, beýlekisi bolsa ýumşy örän çalt özleşdirýär. Synag edilýänler («mugallymlar») şowsuzlygy okuwçylara, üstünligi bolsa, özlerine ýöňkemäge ýykgyň edýärler. Beýleki tejribede synag edilýänlere olaryň «pedagogik işiniň» soňra hünärmenler toparynda seljermek üçin ýazgy ediljekdigi aýdylanda, atribusiýa üýtgeýär: synag edilýänler okuwyň üstünligi üçin däl-de, şowsuzlygy üçin jogapkärçilik çekmeklige ýykgyňlyk görkezipdirler (79).

Görnüş i ýaly, her gezekde atribusiýa özüniň netijesi adamyň özi baradaky düşüňjelerine gapma-garşy bolmaz ýaly we özüni bahalandyryşy tassyklar ýaly görnüşde geçirilýär. Eger-de synlaýjylar bolmasa, özüniň oňat mugallymlygyň dogrusyndaky düşüňje goldanylýar; eger-de, aýk ara alyp maslahatlaşylmak ähtimallygy bolanda, synag edilýänler özlerini salyhatly we tankydy garaýyşly göz öňüne getiripdirler. Motiwasion şübhelilik ýa-da atribusiýanyň motiwasion ýalňyş hut şunda ýüze çykýar.

Kimdir biri sapagyndan hiç hili gypnçsyz çykyp barýan lektory göz öňüne getireliň. Eger-de lektor ýaş, özüne ynamsyz bolsa, ol çykyp giden üçin öz umumy okuwynyň ýürege düşgünç bolandygy ýa-da özüniň bir zady nädogry aýdandygy dogrusynda karara gelýär; özüne ynamly adam daşary çykan adam edepsiz, özüni kadaly alyp baryp bilmeýän we ş.m. hasaplaýar. Tejribeli adam auditoriýadan çykmaklygyň lektor we umumy okuw bilen baglanyşykly dældigini bilýär – adam öz möhümi boýunça çykyp gitmeli bolandyr hasaplaýar. Ýöne bu atribusiýalaryň ählisinde motiwasiýa «syzylýar».

Şeýlelikde, derňewleriň görkezişine görä, atribusiýanyň dürli sebäpler boýunça döredilýän we şonuň üçin dürli netijelere getirýän «ýalňyşlary» bardyr. Bu ýerde dostlaryň öz ýoldaşyna garaşmagy bilen baglanyşykly öňki agzalan ýagdaýy ýatlasak, olaryň pikirleriniň

dürli «ýalňyşlar» bilen döredilendigini çaklap bolýar. Olaryň biri gijä galmaklygyň esasy sebäbini ulag bilen baglanyşdyrýar (illýuzor korrelýasiýa); beýleki gijä galmagy özi üçin ýol berilmesiz hasaplaýar we ony dostunyň ýeňilkellegi bilen baglanyşdyrýar (ýalan ylalaşyklyk); üçünjiniň özüne ynamy ýok, dördünji ...

Her kimiň öz «ýalňyşlary», öz atribusiýalary we bu atribusiýalar dogrusyndaky öz sebäpleri bar, kimiň mamla, kimiň günäkärdigi düşnüksiz; eýsem, beýlekileriň hereketlerine düşünmekde kauzal atribusiýa haçan dogry bolýar?

Kauzal atribusiýa kabul edişiň mehanizmi hökmünde. Kauzal atribusiýa hadysalarynyň sosial kabul edişdäki ornuny takyk kesgitlemek üçin özüni alyp barşa sebäp ýöňkelyän ýagdaýlaryň toplumyny anyklamalydyr; başgaça aýdanynda, «kauzal atribusiýa haçan ýüze çykýar?» diýen sowala jogap bermek zerurdyr. Beýlekileriň hereketleriniň sebäpleri dogrusynda biziň kelle döwmegimiz hemişe hökman dälidir: bu sebäpler käwagtlar stereotip garaşmalar esasynda «öz-özünden düşnükli» ýa-da öwrendikli bolup, hiç hili sowal döretmän hem bilýär.

Bu temada örän köp işleriň barlygyna garamazdan, gynansak-da, bu sowala entek aýdyň jogap ýok (79). Bir tarapdan, göräýmäge, adamyň adamy kabul edişinde bolýan ähli zatlary sypatlaryň, häsiýetleriň, bahalandyryşlaryň ýa-da ýagdaýlaryň atribusiýasy hökmünde seretmek mümkin. Başga bir tarapdan, bu hakykata laýyk dälidir, çünki, her näme-de bolsa, beýleki adamyň hereketlerine we özümiziňkä sebäp ýöňkemekligiň ähli beýleki ýagdaýlardan has aýdyň görünýän ýagdaýlaryny kesgitlemek mümkin.

Derňewleriň toplумы sosial kabul edişde kauzal atribusiýa zerurlyk haçan-da adamlaryň sosial özara hereketiniň ýa-da bilelikdäki işiniň gidişinde garaşylmadyk bökdençler, kynçylyklar ýüze çykanda döreýändigini görkezýär (86). Bular dürli ýagdaýlar bolup bilýär: haýsydyr bir meselelere dürlüçe düşünmeklikde döreýän maşgala durmuşyndaky näsazlyklarda, näbelli ýagdaýda beýlekiler bilen boljak hereketiň ugruny kesgitlemek zerurlygynda, adamyň garaşýan we hakyky özüni alyp barşynyň arasynda ylalaşyksyzlyk ýüze çykarylanda, adamlaryň höwesleri çaknyşanda we ş.m.

Diýmek, adamlar özüniň we kesekiniň özüni alyp barşynyň sebäplerini agtarmaklyga, ýagny sebäp ýöňkemeklige haçan-da beýleki adama özüniň ýagdaýa, bilelikdäki işiň maksadyna garaýşyny düşündirmek we özara hereketiň maksadalaýk usullaryny ýüze çykarmak üçin ýüzlenýär. Sebäp-netije düşündirişleri özara hereketleri dolandýrmakda, adamlaryň aragatnaşygynda, bilelikdäki işde ulanylýan göýä umumy, hemmelere düşnükli dile öwrülýär.

Kynçylyklar, garşylyklar dörände, meselä ýa-da ýagdaýa höwesleriň ýa-da garaýyşlaryň çaknyşmasynda adamlar özüniň we kesekiniň özüni alyp barşynyň kauzal atribusiýasyna ýüzlenýärler we mundan beýläkki wakalara täsir etmeklige synanyşýarlar. Özara hereketde kynçylyklar näçe köp duş geldigiçe, biz olaryň sebäbini agtarmaga şonça-da ygtybar çemeleşýäris we bu agtaryş şonça-da endigan amala aşyrylýar; ýagny bu hadysa bize şonça-da ýokarda seredilen nazary modelleri ýada salar. Şeýlelikde, kauzal atribusiýa – bu sosial özara hereket ýagdaýlaryndaky bilelikdäki işde sosial kabul edişiň mehanizmidir.

Atribusiýanyň «ýalňyşlary» barada aýdylanda bolsa, görnüşi ýaly, olar diňe sebäp ýöňkemekligiň ideal (matlaby) modelleri bilen deňeşdirilende «ýalňyşdyr». Hakyky atribusiýada bu «nädogrulyklar», özara hereketiň we işiň maksatlarynyň atribusiýanyň predmeti bolup durýan aýratynlyklarynyň kabul edilişiniň şöhlenenmegidir. Bellenilişi ýaly, sebäp ýöňkemeklik öz-özünelikde ýa-da dünýä düşünmek ýaly sowa islegiň hatyrasyna däl-de, bilelikdäki aragatnaşygy gowulandyrmak, garşydaşyň bilen umumy dünýägaraýşy tapmak üçin amala aşyrylýar. Hut şonuň üçin-de, atribusiýalarda bilelikdäki işiň maksatlary, özara hereketiň şertleri, garşydaşlaryň nukdaýnazarlary öz şöhlenenmesini tapýar we olary özüne tabyn edip bilýär. Her näme-de bolsa, sebäp ýöňkemekdäki tapawut kähallatlarda örän uly bolup bilýär. Ýöne, eger-de işiň maksatlary umumy bolsa we garşydaşlar tarapyndan birmeňzeş kabul edilse, şol mynasybetli hem özara hereketiň ýerliginiň we onuň şertleriniň olar üçin umumy kabul edilişi döredilse, onda özüni alyp barşa sebäp ýöňkemeklik ýagdaýa, garşydaşa düşünilişe golaý bolýar we şeýlelikde, onuň dogrulygy gazanylýar (ýagdaýyň çäginde).

Kauzal atribusiýanyň kanunalaýyklyklaryny we «ýalňyşlaryny» bilmek ony özara hereketi kadalaşdyrmagyň has netijeli serişdesine öwürmäge kömek edýär. Meselem, «atribusiýanyň binýady ýalňyşynyň» barlygyny bilmeklik, adama dürli pursatlaýyn täsirleri nazarlamaga kömek edýär we biziň kabul edişimizi has takyk ýola gönükdirip bilýär.

Atribusiýada synlamanyň perspektiwasynyň roluna düşünmek hem örän möhümdir. «Eger-de sen meniň ýerimde bolsaň, sen başgaça pikir edermidiň (kabul edermidiň, ýerine ýetirermidiň)?» ýaly, bize gündelik durmuşdan tanyş sözler, eýsem, nämäni aňladýar? Olar, ähli zatlaryň dürli nukdaýnazardan dürli-dürli kabul edilýändigini dogrusyndaky, her adamda bolýan aňasty düşüňjani aňladýar. Bu babatda, islendik aragatnaşykda bolýan öz atribusiýa stiliňi aňlamaklyk örän möhümdir. Siz hemişe ähli zady ýagdaýdan getirip çykaryp düşündirýän «situasionistmi» ýa-da ähli zady adamyň aladasy we höwesi bilen düşündirýän subýektivistmi? «Atributiw psihoterapiýa» bilen meşgul bolýan psihologlaryň tejribesiniň görkezişine görä, köp ýagdaýlarda sebäp ýöňkemek stiliňiň aňlanylmagy we çalşyrylmagy aragatnaşygyň üstünliginiň ýokarlanmagyna getirýär.

I. 4. ÖZÜŇI TEKLIP ETMEK

Aragatnaşyga azyndan iki adam gatnaşyp, olaryň her biri garşydaşynyň kabul edişine işjeň täsir edip bilýär. Munuň sebäbi biziň aragatnaşyk guraýan garşydaşymyz kabul edişiň işjeňdäl (passiw) obýekti däl-de, özüniň maksady bolan özara hereketiň häsiýeti dogrusynda hususy garaýyşly, iň esasysy hem biziň ony nähili görjekdigimize aýgytly täsir etmäge ukyply janly adam bolýandygy bilen baglanyşyklydyr. Kabul edişiň janly obýektiniň söhbetdeşinde öz keşbiniň kemala getirilişine «goşulmak» ukyby **özüňi teklipl etmeklik** atlandyrylýar. Özüňi teklipl etmeklik özüniň düýp manysynda garşydaşyň ünsüni dolandyrmakdyr.

Hakykatdan-da, haçan-da agaja seredenimizde ünsümüz, köp derejede, biziň özümize bagly bolýar: eger-de şahdimiz erbet bolsa, biziň ünsümüz agajyň sütündäki gyşyk-gyňyr ösüntgilerde saklanyp, şahdimiz çag bolanda, ol – gök gür ýapraklara gönükdirilýär. Agajyň

özi biziň ünsümüzizi dolandyryp bilmeýär – ol göze gelimsiz ýerlerini şahadyr baldaklar bilen «örtüp» ýa-da ýapraklaryny ygşyldadyp bilmeýär. Ýöne onuň şahasyna gonup saýrap başlan guşjagaz biziň ünsümüzizi özüne çekip biler; bu ýerde ýene-de agajyň hyzmaty ýokdur. Biz adamy kabul edenimizde ähli zat başgaçadyr. Her bir adam garşydaşynyň ünsüni dolandyryp bilýär: ýiti reňkli eşik geýmek, bedeniniň käbir ýerlerini has açyp goýup, kä ýerlerini bolsa ýapmak, öz hereketlerinde haýsydyr bir zady has nygtamak, käsini bolsa göze ilmez ýönekeýleşdirmek – bularyň ählisi «ynha, şuňa, ilkinji nobatda, üns ber, muňa bolsa ondan soňra aň et, indi bolsa şuňa seret...» we ş.m häsiýetde öz keşbiň sypatlarynyň bir-birine tabyn durkuny döretmekdir. Elbetde, bu zatlar üçin diňe bir psihologiýany, ünsüň taglymatyny bilmek zerur däldir, hatda öz edýän zadyňa düşünmek we aňlamak hem hökman däldir. Ünsi dolandyrmak erksiz we aňlanylman amala aşyrylyp bilinse-da, özüni maksadaokgunlylyk bilen teklipl etmeklik kähalatlarda örän netijeli bolup bilýär.

Bu babatda jübünüzden onda asla bolmadyk ýumurtgany çykar-magy başaýan gözbagçynyň «jadysyna» geň galyşyňyzy ýada sal-mak ýeterlikdir. Gözbagçynyň ussatlygynyň esasy böleginiň diňleýji-leriň ünsüni dolandyrmakda jemlenýändigini mälimdir: wagtynda ünsi sowmak, wagtynda ony zerur tarapa gönükdirmek we ş.m. (25).

Her bir adam iň bolmanda bir gezek özüniň beýlekilerde nähi-li täsir galdyranlygy bilen gyzyklanandyr. Başgaça aýdanyňda, ony özüni teklipl edişiniň netijesi gyzyklandyrýar. Bu netije hemişe bitewi täsiriň kemala gelşi bilen baglanyşyklydyr. Özüni teklipl etmeklik beýlekileriň ünsüni dolandyrmagyň serişdesi bolsa-da, ýöne onuň maksady däldir. Hakykatdan-da, biziň maksadymyz kirpiklere ýa-da ýañakdaky hala ünsi çekmek däl-de, olary islenilýän bitewi keşbi döretmekde serişde hökmünde ulanmakdyr. Özara hereketde adam, adaty, özüni teklipl etmekde ol ýa-da beýleki zady basym bermek bi-len diňe bir özüne ünsi döretmän, keşbiň gutarnyklylygyny gazanmak üçin zerur bolan beýleki häsiýetleriň açylmagyna ýardam etjekdigine aňly ýa-da aňasty derejede garaşýar. Meselem, penjegiň ýakasynda «Sport ussady» nyşany (özüni teklipl etmegiň basym berilýän ala-maty) görüp, biz onuň eýesine türgene mahsus sypatlary (fiziki güýç, agraslyk) ýöňkemeklige ýykgyň edýäris. Eger-de ýakada «Žurna-

listler birleşigi» atly nyşan bolsa, oňa, ilkinji nobatda, žurnalistlere mahsus sypatlar (aragatnaşyga meýillilik, gyzyklanma ýykgyňlylyk) ýöňkelyär.

Eýsem, biz haýsy alamatlaryň, basym bermeleriň garaşylýan täsiri döretjekdigini nireden bilýäris? Özüni teklipl etmäniň esasynda sosial kabul edişiň esasy usullary baradaky biziň duýgur düşüňjämiz durýar. Bu – ilkinji täsiri kemala getirmegiň tipik shemalary we emosional düşünmeklik hem-de kauzal atribusiýanyň kanunalaýyklyklarydyr. Özüni teklipl etmeklik – bu garşydaşyň kabul edişini (köplenç, aňlanylmadyk görnüşde) belli bir ugra gönükdirmekdir. Ýa-da bu garşydaşyň bize oňyn gatnaşygyny döretjek stereotip düşüňjeleri oňa ornaşdyrmakdyr. Bu hatarda garşydaşyň bilen takyk düşüňişmekligi üpjün edýän, ähmiýetli motiwleriň atribusiýasyny döretjek maglumat geçirmeklik ýaly tärlere-de görkezilip bilner. Garşydaşyň kabul edişini dolandyrmaklyk onuň ünsüni öz hereketleriňdäki kabul edişiň ähmiýetli mehanizmlerini herekete getirjek aýratynlyklara çekmek arkaly amala aşyrylýar. Ilkinji täsirde we toparara argatnaşygyň beýleki ýagdaýlarynda – bular kabul edişiň ol ýa-da beýleki shemasy bilen baglanyşykly degişli nyşanlardyr; şahsyýetara aragatnaşygynyda – bu aragatnaşygyň ol ýa-da beýleki taraplaryna basym bermek, beýleki ýagdaýlarda – belli bir kauzal shemalary «ýagtylandyrmakdyr».

Özüni üsser teklipl etmek. Biz bu ýerde ýene-de ynsan psihologiýasynyň ussat bilermeni F.M. Dostoýewskä ýüzlenmekçi.

«Garry enäni kimdir öýdenleri belli däl, ýöne onuň has möhüm, iň esasynda, örän baý adam hökmünde kabul edilýändigini bildirýärdi. Garry ene hiç wagt knýaginýa bolmasa-da, bellige alynýan kitaba şol bada: «Madame la generale princess de Tarassevitcheva» (fransuzçadan – Hanym generalşa, knýaginýa Tarasawiçewa) diýip ýazdylar. Garry enäniň öz hyzmatkäriniň, wagonda aýratyn ornunyň, ýanynda sansyz daňlaryň, çemodanlaryň we hatda sandyklaryň bolmaklygy onuň abraýly hasaplanylmagynyň başlangyjy bolan bolsa gerek; kürsi, enäniň sesiniň ýiti äheňi, onuň hiç hili çekinjeňligi bilmeýän, garşylygy kabul etmeýän howalaly sowallary, hullasy, enäniň göni, gödek, hemleli tutuş sypaty – oňa bolan ählumumy tabyn bolunyjylyga gutarnyklylyk berýärdi. ...Ene fransuzçany erbet bilse-de

sowallary bu dilde soraýardy... Ol birdenkä, mifologik mazmuny hemmelere mälim, portretiň nusgasynyň önünde saklandy. – Kimiň portreti? – diýip soranda, ober-kelner «Haýsydyr bir grafinýanyňky bolaýmasa» – diýdi.

– Sen näme üçin bileňok? Näme üçin gözleri çasy?

Ober-kelner bu sowallara kanagatlanarly jogap berip bilmedi we aljyrady.

– Bu kelesäna sered-ä – diýip, ene rusça dillendi» (46, c. 350).

Eýsem, enäni möhüm we baý adam hasaplamaga näme mejbur edýär? Üsserligiň alamatlary nämeden ybarat?

Birinjiden, «ýany hyzmatkärli, wagonda aýratyn orunly...». Ikinji bir möhüm alamat – özüni alyp barşyň täri. Enäniň özüni alyp barşynyň garaşsyzlygynyň hemmeler tarapyndan onuň üsserligi hökmünde kabul edilýändigini ýazyjy aýdyň häsiýetlendirýär. Garaşsyzlyk – bu ýiti äheň, gypnçsyz we garşylygy kabul etmeýän daşky keşp.

Başga bir mysal. A.S. Puşkiniň «Барышня – крестьянка» eserinde ýaş barin Aleksey goňşy pomeşigiň daýhan eşigini geýen gyzyna özüni kamerdiner (hojaýynlaryň eşigini geýdiriji) hökmünde tanyşdyrýar.

«Aleksey özleriniň gatnaşyklaryny deňleşdirmek isledi. Ýöne Liza oňa seretdi-de güldi. Ol: ...Aldaýaň, tapdyň samsygyňy – diýdi. Seniň hut özüňiň barindigiňi görüp durun» ...«Sen näme üçin şeýle pikir edýäň?» – «Ähli zat üçin». ...«Ýöne, diýseňem?» – ... Heý-de, barini hyzmatkär bilen gatyşdyryp bolarmy? Geýnişiň bir hili başgarak, gürleýşiňem, iti çagyryşyň-da biziňkiden üýtgeşik» (71, c. 154).

Bu ýagdaýda özüni teklipl etmeklik, üsserligiň adaty alamatlary bolan eşik («geýnişiň bir hili başgarak») we özüni alyp barşyň aýratynlygy («gürleýşiň-de üýtgeşik») ýaly hadysalara daýanmazdan diňe sözlerde amala aşyrylýar. Bu ýerden görnüşi ýaly, özüni üstün teklipl etmekligiň şowly bolmaklygy üçin ol üsserligiň obýektiv nyşanlary bolan – eşik, sözleýşiň we özüni alyp barşyň usuly ýaly sypatlara daýanmalydyr. Ýöne, özüni teklipl etmeklik garşydaşyň ünsüni dolandyrmaklyk bolýandygy üçin özüni teklipl etmekde bu «çeňňekleriň» has nygtalmagy möhümdir.

Meselem, bir adamyň geýnen ýaşlara laýyk ýoň bolan eşigi haçan-da ol diňe beýlekileriň modada däl eşiginiň ýerliginde seredilende daşyndakylara täsir edip, ýalňyşlygy ýokarlandyryp bilýär. Eger-de hemmeler birmeňzeş geýnen bolsa, bu ýagdaý işlemeýär. «Özüňkileriň» arasynda özüň barada düşüňjani höwesine laýyk derejede saklamak üçin «modanyň yzyndan kowmalydyr». «Adamy kabul etmegiň tipik shemalary» babynda görkezilişi ýaly, üsserlik eşigiň bahasy, reňki we biçüwi ýaly alamatlarynyň üsti bilen döredilýär. Özüni üsser teklipl etmek üçin hut şu taraplar nygtalmalydyr.

Eger-de biz üsserligi gizlejek bolsak, bu alamatlaryň ters nusgalaryny döretmek üçin aladalanmalydyrys. Ýaş gyz haçan-da gurak gara-çal kostýum geýse, her kim onuň tansa barmaýandygyna düşüňýär: ol belki etrap bölüminiň deputaty, mugallym ýa ýolbaşçydyr; bu ähli ýagdaýlarda onuň üçin ýaşlygyny gizläp, öz resmiligini nygtamak zerur bolýar. Hut şu gyz toý agşamynda moda köýnekli bolanda, özüni teklipl etmeklik eýýäm başga görnüşde – «men ähli beýleki gyzlar ýaly» manyda bolup, agşamda hemmeler modada we döwrebap eşikde we gyz beýlekilerden tapawutlanmaýar. Haçan-da, synaga gitmekçi bolýan talyp dostundan resmi keşpli galstugy dakynmaga soranda, ol öz derejesini bir az ýokarlandyrmaga çalyşýar: kabul edişi üsserlik shemasy boýunça dolandyryp, degişli düşüňjeleriň täsirini güýçlendirmeklige ymtylýar. Eger-de tanymal professor şol synaga jinsi we switer geýýän bolsa, ol şol bir shemany ulanyp özüni teklipl etmekde talybyňka ters täsiri döretmeklige – talyplar bilen özara gatnaşygy gowulandyrmak üçin üsserligiň ýalňyşyny peseltmäge synanyşýar.

Özüni üsser teklipl etmek aragatnaşygyň professionallary bolan ýolbaşçylar, ýuristler, mugallymlar üçin uly ähmiýete eýedir. Olar muny bilýän-de bolsa, üstünlige ýetmegiň anyk ýollaryny hemişe bilmeýärler. Hut şonuň üçin dünýäniň köp ýurtlarynda zerur özüni teklipl etmek usulyny döretmäge kömek edýän maslahat merkezleri bardyr. Maslahatçynyň işi belli bir şertlerde belli bir sosial toparlaryň kabul edişinde, işiň netijeli bolmagy üçin, beýleki toparlaryň wekilleriniň nähili «görünmelidigini» inçelik bilen bilmekligine esaslanýar. Aşakdaky J. Mollaýyň «Üstünlik üçin eşik» («Одежда для успеха») kitabyndan alnan iki mysalda munuň nähili edilýändigini aýan görüňär.

Maliýe hasaplamlary bilen meşgul bolýan bir firma geljegi şowly bolan işgär aýala kömek üçin ýüzlenýär. Bu aýal uniwersiteti oňat tamamlan we firmanyň ýokary salgyt maslahatçysy bolýar. Ol entek gös-göni öz firmasynyň ofislerinde işeýärkä wezipesini bir kemsiz ýerine ýtirýär. Müşderileriň firmasyna maslahat işine geçen badyna işler düýpli bulaşýar: gullukçylar onuň maslahatyny asla diýen ýaly alga almaýarlar. Awtor şeýle ýazýar: «Ony görenimde, ähli zat aýan boldy. Ol boýy 1 m 50 sm, agramy 42 kg hoşroý saryýagyz aýaldy. Hakyky ýaşy 26 bolsa-da, ol 16 ýaşly ýaly görünýärdi. Men onuň öz näzik syratyna mümkingadar agras we saldamly görünüş bermeklige çalyşmagyny gazanmak kararyna geldim. İşde ol gara kostýum we oňa garşylykly reňkli bolan ak bluzka we erňekli şlýapa geýip, ýeňil ýüpek şarf dakynyp başlady. Bularyň üstüni gara owaly äýnek ýetirýärdi. Geýim-gejimiň üýtgemegi üstünlik getirdi. Müşderiler indi ony ünsli we hormat bilen diňleýärdiler, onuň maslahatlary görkezme hökmünde kabul edilip başlandy. Häzir bu aýal firmada has ýokary wezipäni eýeleýär» (66).

Ýöne üstünlik üçin Zoluşkadan şa gyzyna öwrülme her bir aýala zerur däl. Ikinji mysal: «Söwda geleşiklerini baglaşmak bilen meşgul bolýan aýal. Uzyn boýly, beden gurluşy gujurly bu aýal öz hünärini ýurduň demirgazygynda başlap, günorta şatlara geçeninden soňra gara kostýum we uly attaş-keýs geýip başlady. Geografik özgermeden başga üýtgeşme bolmasa-da, Günortada onuň işi çüwmän başlady. Maslahat berlenden soňra, ol ýagty reňkli kostýumlary geýip, ýeňil aýal ýantorbalaryny göterip ugrady. Bu özgeriş onuň ýumşak, «günortala kybapdaş» we respektabelli (gözegelimli) bolmagy üçin ýeterlik boldy. Netijede, ol özüni we firmany kanagatlandyryan üstünlige ýetdi» (66, c. 68).

Bu mysallardan görnüşi ýaly, özüni teklip etmeklik, umuman däl-de, bellibir toparlarda hereketlenýän takyk stereotiplere laýyklykda guralýar.

Eger-de üsserligi eşikde görkezmek ýönekeý bolsa, ony özüni alyp barşyň usulynda aňlatmak çylşyrymlydyr. Özüni alyp baryşda üsserligiň alamaty garaşsyzlyk bolup, onuň arkasynda aragatnaşygyň kadasynyň ol ýa-da beýleki bozulmagy durýar. Meselem, ýaşlaryň äsgermezçilikli hereketleri özüni alyp baryş usuly arkaly üsserligi nyg-

tamaklyga gönükdirilendir. Olaryň jemgyýetçilik ulagyndaky çasly güllükleri, düşnüksiz ýa-da ýazgarylýan sözleri ulanmaklary şeýle üsserlige ymytylyşyň görnüşleridir. Bu öz düýp manysynda özüni alyp barşyň garaşsyzlygynyň üsti bilen (bu ýagdaýda sözleýişde) özüni teklipl etmekligiň usulydyr. Elbetde, aragatnaşykda şeýle özüni alyp baryş medeniýetsizligiň alamaty bolup, ol terbiýe we öz-özüni terbiýelemek esasynda ýeňlip geçilmelidir.

Özüni ýakymly teklipl etmek. Ýakymlylyk hem dolandyryşyň dersidir. Üstesine-de, eger-de üsserlik adam üçin hemişe ähmiýetli bolmasa-da, özüni ýakymly teklipl etmek her kes üçin möhümdir.

Ýada salsak, **adamyň öz daşky görnüşi üçin güýç – alada sarp edişi, daşky keşbiň bellibir durkuny döretmek ugrunda amal edýän işi hem ýakymlylygyň nyşany, alamaty bolup bilýär.**

«Men Iwan Wasiľewiçde ýakymly täsir döretmek üçin ähli güýjümi gönükdirdim, meniň aladam ýetikdi. Bir gün geçenden soň öz çal kostýumymy Dusä ütükletmäge berdim... ýigrimi sany krahmallanan ýakajyklary satyn aldym we her gün teatra gidemde täzesini geýdim. Mundan başga-da ... döwlet uniwermagynda alty köýnek, dürli reňkdäki galstuklar satyn alyndy. Kellesi gapsyz adamdan alnan iki banka sary köwüş mazy bilen Dusiden çotga alyp, ertirine sary köwüşlerimi arassalap, soňra haladymyň syny bilen sürtdim ... Men örän endigan daralan, sakgalym şeýle yhlas bilen syrylan bolup, eňegimden elimiň arka tarapyny geçirenimde hiç бүдүр-сүдүр duýulmaýardy» (40, c. 373) .

Geliň, öz keşbiňi döretmek üçin nähili işiň zerurdygyny takyk-lalyň. Şeýle iş modadaky köýnegi tapyp almak üçin ylgamak, saçyň döwrebap darawyny döretmek üçin yhlas-alada bolup biler. Her kes özüniň keşbiniň aýry-aýry elementleriniň (eşik, daraw) öz-özünelikde ýakymlylygy döretmekde onçakly rol oýnamaýandygyna intuitiw (aňasty) derejede düşüňär. Aýdaly, modadaky eşik öz-özünelikde, adaty däl görünse-de, ýakymlylyk üçin däl-de, üsserligi görkezmek üçin «işleýär». Ýöne, eger-de bu modadaky eşik bize gelişýän bolsa, ýagny biz eşiği tapmaga azap-aladany diňe bir modanyň ölçegi boýunça däl-de, eýsem, eşiğiň biziň keşbimize laýyklygy nukdaýdan sarp eden bolsak, onda biz şübhesiz ýakymly görneris.

Şeýlelikde, özüni ýakymly tekliپ etmek düzgüni ýönekeýdir: bizi ýakymly görkezýän eşigiň özi däl-de, ony biziň daşky keşbimize laýyk getirmek üçin sarp eden işimizdir.

Çiçikowýň eşigi özüne laýyklaşsyna we eşigiň näderejede onuň «çekgelerini gözegelimli», «eňegini ähmiýetli» edendigine seredeliň.

«Çiçikow tikiñçi bilen ruhubelent hasaplaşdy we ýeke galansoň, edil estetiki duýguly we con aniore (söýgüli – ital.) artist ýaly özüne aýnada seredip başlady. Ähli zat öňküsinden has gowy bolup göründi: çekgeler kaşaň, eňek göze gelimli, ak ýakajyklar çekgä ton berýär, atlas gök galstuk ýakajyklara ton berýär, ... frak bolsa edil ýüpek ýaly ýalkym salyp, ähli zada ton berýär. Saga öwrüldi – gowy! Çepe öwrüldi – ondan-da gowy!» (44, c. 599).

Köplenç, aýnanyň önünde durup, biz diňe bir özüimizi kada getirmän, eýsem, ýakymlylyk ýagdaýy boýunça ýalňyşlygy güýçlendirýändigimizi küýümize-de getirmeýäris: bularyň ählisi özüni tekliپ etmekdir, beýlekilere näçe gowy ýaradygymyzça, biz şonça-da ähli parametrlere boýunça oňat bahalandyrylars. Elbetde, özüni ýakymly tekliپ etmeklik onuň bahasyny ýokarlandyrýar diýmek bolmaz. Özüni tekliپ etmegiň kähalatlarda ýalňyşlygy peseltmäge hyzmat edýän wagty hem bolýar. Haçan-da owadan aýal «özüne ýeterlik üns bermese» – seýregräk daransa, geýýän zadyna üns bermese – bu hem özüni tekliپ etmegiň bir görnüşidir (bu ýagdaýda ýakymlylygyň ýalňyşyny peseltmäge synanyşyk).

Öz gatnaşygyňy tekliپ etmek. Özüni üsser we ýakymly tekliپ etmeklik özleriniň «ulanylyş çaltlygynda» öz gatnaşygyňy tekliپ etmekden yzdadyr. Hakykatdan-da, garşydaşyňa öz gatnaşygyňy görkezmegi başarmak hemişe möhüm, hemişe diýen ýaly utulyşsyzdyr; oňa gowy gatnaşygy görkezmek, köplenç, oňaly bolsa-da, kähalatlarda onuň oňyn däl görnüşide aýan edilmelidir. Bize bolan gatnaşygy tekliپ etmekligi hasaba almazlyk aragatnaşygyň netijeliligine güýçli täsir edýär.

Çaga ýaşlykdan mylakatlylygy, salyhatlylygy öwredýärler («sag bol», «Taňry ýalkasyn», «baş üstüne», «daýzaň bilen salamlaş» ýaly jadyly sözleri) – bularyň ählisi özüni tekliپ etmekligiň başlangyç nusgalarydyr. Oňa adama şeýle gatnaşykda bolmagyň hut sözle-

re we bu wesýetleriň amal edilişine baglydygy örän ir döwürlerde düşündirilýär. Şonuň üçin eger-de öz üsserligiň ýa-da ýakymlylygyňy teklipl etmek belli bir derejede aňlanylmaýan, «ýüzugra» häsiýetde bolup bilýän-de bolsa (şol sebäpli biygyýar ulanylýan), öz gatnaşygyňy teklipl etmeklik has ýokary aňlanylan derejede amala aşyrylýar. Gaşy çytyklyk, gapdala seretmeklik ýa-da söhbetdeşden ýüzüni sowmaklyk ýaly özüni alyp barşyň daşyndakylarda oňyn duýgy döretmeýändigini, ýöne ýylgyryşyň, ylalaşyklyk ysaratynyň ýa-da ýüzaçyklygyň – açyk garaýyşlylygyň arany sazlamaga ýardam edýändigini bilmeýän azdyr. Akyldar Magtymgulynyň «Agalar ýaman hatynyň // Gaş-gabagy çytyk bolar, Öýlerine myhman gelse // Ýüzi-gözi tutuk bolar» sözleri-de muny tassyklaýar.

Elbetde, bu ýerde biziň düşünje, aňsyrmarymyz köp derejede intuitiw, duýmaüsti häsiýetde bolýar. Eýsem, «ýüzaçyklyk», «açyk garaýyşlylyk» näme? Açyk garaýyşly bolmak üçin nähili seretmeli?

Hakykatdan-da, göni garaýşa, adatça, oňat duýgularyň alamaty hökmünde düşünilýär (69). Ýöne bu babatda düýpli bir kadadan çykma hem bardyr. Eger-de size kimdir biri göni, gözüni aýyrman, üznüksiz we erjel seredýän bolsa, şeýle «gypynç dörediji» garaýşa, köplenç, dostlugyň däl-de, duşmançylygyň nyşany görnüşinde düşünilýär. Derňewleriň birinde şeýle garaýşyň «täsiiri» barlanylypdyr. Haçan-da awtoulaglaryň sürüjileri çatrygyň ön ýanynda swetoforyň ýaşyl reňkine garaşýarkalar, olar gapdaldaky beýleki bir sürüjiden ýa-da pyýadadan dykgatly garaýşy «alypdyrlar»; ýa-da olara asla hiç kim seretmändir. Soňra sürüjileriň duran ýerlerinden ugraýyş we çatrygy kesip geçiş tizligi ölçelipdir. Netijeler aşakdaky görnüşde bolupdyr:

Sürüjiler	Özüne seredilenler		Özüne seredilmedikler	
	Erkekler	Aýallar	Erkekler	Aýallar
Çatrygy kesip geçmäge sarp edilen sekuntlar	5,7	5,7	6,2	6,8

Dykgatly serediliş, görnüşi ýaly, gaçmak reaksiýasyny döredýär: özlerine «şeýle» seredilen sürüjiler (hem erkekler, hem aýallar) özlerine seredilmediklerden (gorkuzylmadyklardan) çatrygy has çalt kesip geçýärler (78).

Gatnaşygyňy teklipl etmekligi nazarda tutmak we şeýle teklipl etmäni amala aşyrmak üçin kabul edişini degişli shemasyny herekete getirýän nyşanlary ýada salmak zerurdyr; bu shema üsserlik nyşany boýunça bir toparyň içindeki, özüňkileriň arasyndaky «topar içindeki» stereotipleşdirmekdir. Şonuň üçin stereotipiň «ilişýän» nyşanlary – çeňňekleri garşydaş bilen ylalaşmak (ýa-da ylalaşmazlyk) bilen baglanyşyklydyr. Bir tarapdan, ylalaşyklykda garşydaşyň haýsydyr bir subýektiw topara (agzalary bir-birine «öz aramyzda galsyn» diýýän) degişliligi, başga bir tarapdan, üsserligiň bu toparda ol ýa-da beýleki paýlanylyşy ýüze çykarylýar («men Aman Berdiýewiç bilen doly ylalaşýan»).

Bize bolan gatnaşygy teklipl etmekligiň usullaryny **dilüsti (werbal)** we **dilüstidäl (werbaldäl)** görnüşlere bölmek bolar. Onuň dilüsti görnüşini biz ýalynjaňlaryň ulanýan tärleri boýunça bilýäris. Bu tärsatirikler tarapyndan örän takyk we doly beýan edilendir. Çiçikowyň özüni teklipl edişine köp ünsi çeken N.W. Gogol dilüsti tärleriň doly sanawyny berýär. Olaryň käbirlerine seredeliň.

«Ol bu hökmürowanlar bilen gürrüňlerinde olaryň her birine inçelik bilen ýaranjaňlyk edip bilýärdi. Gubernatora onuň guberniýasy-na aralaşanynda edil behişde giren ýaly bolýandygyňy, ýollaryň ähli ýerde mahmal ýalydygyny, şunuň ýaly pähimli ýolbaşçylary belleýän häkimiýetiň ýokary öwgä mynasypdygyny bilniksiz duýdurýardy. Polismeýstre bolsa, şäher budkalary hakynda haýsydyr bir göwünden turýan söz aýtsa, wise-gubernator we entek diňe stats maslahatçy orundaky palatanyň başlygy bilen gürrüňinde hatda iki gezek «ýalňyşyp»: «siziň alyhezretleriňiz» diýende, olara örän ýarady».

«Alys ýerden gelen myhman hem jedele girýärdi, ýöne örän ussatlyk bilen; hemmeler onuň jedelleşýänini gördüler, ýöne onuň jedelleşmesi ýakymlydy. Ol hiç wagt: «siz girdiňiz» diýmän: «siz girmäge merhemet etdiňiz», «men siziň ikilik nomeriňizi (kartda – B. B.) kesmäge milt etdim» we şüňa meňzeşler» (44, c. 266).

Şeýle tärlere ünsli seredeninde, olarda esasy zat: söhbetdeşiň üçin möhüm meselelerde onuň bilen ylalaşýandygyňy çalt duýdurmak we hiç wagt oňa garşylyk görkezmezlikdir («ýakymly jedelleşýärdi»).

Ýalynjaňa we onuň ulanýan tärlerine bolan oňyn däl gatnaşygyňy tekliپ etmäge geçirmeklik, elbetde, nädogrudyr. Hut şeýle tärleri biz gündelik aragatnaşygyň köp ýagdaýlarynda ulanýarys. Meselem, biz täze adam bilen tanyşýarys. Bu ýagdaýda iň oňat taktika – söhbet üçin umumy temany tapmakdyr. Üstesine-de, tapylýan tema boýunça garaýyşlar ilkibaşdan gabatlaşmalydyr (käbir zatlar boýunça biziň ählimiz şol bir şertlerde, ýagdaýlarda bolýandygymyz munuň üçin esas bolup bilýär). Şonuň üçin, söhbetdeşligiň başynda howa hakyndaky gürrüň örän laýykdyr.

Dilüstidäl serişdeleriň tärleri köpdürlüdür: gatnaşygy başyňy atmak we «göni garaýyş, dodaklardaky açyk we dogruçyl ýylgyryş (ýalynjaň däl-de, ýönekeý ýürekdeş)» (24, s. 34) görkezmek bolýar. Ýöne, gatnaşygyň dilüstidäl alamatlarynyň arasynda has möhümi duruşyň – göwräniň söhbetdeşe laýyklykda ýerleşmesidir. Eger-de biz söhbetdeşimize tarap öwrülsek – bu bir gatnaşyk, arkamyzy öwrenimizde – başgadyr. Bu çägalarda has aýdyň görünýär: çaga egerde ulyny söýýän bolsa, ol oňa mümkingadar golaý bolmaklyga çalyşýar, söymese welin, gaçýar ýa-da gizlenýär. Eger-de uly adamlarda söhbetdeşe arkaňy öwürmek kabul edilmedik bolsa, çagalar ony hemişe edýär: öýkelänlerinde arkasyny öwürýär, kese durýar, gabak astyndan seredýär. Bularyň ählisi belli bir gatnaşyklaryň alamatlarydyr.

Başga bir tarapdan, dilüsti we dilüstidäl serişdeler biri-birlerine gapma-garşylykly bolmaly däl; şeýle gapma-garşylyk örän informatiw – aňladyjy bolup, ol ilkibaşdan ýalan, bilgeşleýin nädogry özüni tekliپ edişi «paş edip», onuň aýan bolmagy bolsa adamyň oňyn däl bahalandyrylmagyna getirýär.

«Terjimeçiniň sözleminde aýdyň amaly many bardy, sözlem örän saldamlydy, ýöne terjimeçiniň gürläýiş usulynda we onuň eşiğinde we bu eleşan, hiç zada derkarlygy ýok pensnede haýsydyr bir geň galdyryjy saldamsyzlyk bardy. Şonuň üçin ol başlygyň ýüregine haýsydyr bir düşnüksizlik ünji salýardy ...» (40, c. 99).

Bu ýagdaý aldawa, simulýasiýa ýüz urmak we ş.m. ýagdaýlary bilen baglanyşykly daşky özüni alyp baryş häsiýetnamalaryna bagyşlanan derňewleriň netijelerinde has aýdyň ýüze çykýar. Bu işlerde ýalan sözleýän adamyň ony gizlemeklige çalyşýandygy üçin öz

tebigylygyny ýitirýändig, sözleýşi ýüzugra däl-de, ýörite taýýarlannan häsiýetde bolýandygy görkezilýär. Gürleýän, şol bir wagtda, aýdýan zadynyň mazmunyna biperwaý bolýar. Bu kompleks – toplum, köplenç, ýalany ýüze çykarmakda ulanylýar (128). Tersine, dilüsti we dilüstidäl serişdeleriň biri-birlerine gabat gelmekligi adama ynamy ýokarlandyrýar.

«Aboginiň sesi tolgunmakdan sandyraýardy; şeýle sandyramada we äheňde sözlere seredende has köp ynandyryjylyk bardy» (80, c. 35).

Ýöne bu ýerde biz aragatnaşykda öz emosional ýagdaýyňy tekliptmeklige golaýlaşýars.

Öz işjeň (aktual) ýagdaýyňy tekliptmek. Öň seredilen, adamyň işjeň ýagdaýynyň onuň daşky keşbinde we özüni alyp barşynda ýüze çykýan aýratynlyklary hem özüni tekliptmekde ulanylyp bilinýär. Film ýa-da spektakl görenimizde aktýoryň oýny ýaramasa, biz ony şeýle häsiýetlendirip bilýäris: «ol şu ýerde näme üçindir çendenaşarak, artykmajrak alýar». Eýsem, bu nämäni aňladýar? Munuň manysy - oýunda aktýor ol ýa-da beýleki ýagdaýy şöhlendirende (diýmek, özüni tekliptmekligi aňlanylan häsiýetde döredende), çendenaşa çalşypdyr – roluň daşky keşp-sypatyny öz tolgunmasy, ol ýa-da beýleki duýgusy çendenaşa doldurypdyr. Oňa seredip, biz onuň özünde bolup geçýän ýagdaýy tomaşaça takyk geçirip bilmeýändigine göz ýetirýäris.

Tejribesiz aktýorlarda bolsa, köplenç, ýagdaý tersine bolýar – olar göz-görtele «kemter oýnaýar», duýgy-tolgunma babatda, ýagny «gysbylyk» sebäpli olaryň duýgularynyň daşky alamatlary görünmeýär we şeýle ýagdaýda oýnalýan gahrymanda nämäniň bolup geçýänligi düýbünden düşnüksiz bolýar.

Edil teatrdaky ýaly ýagdaýy biz öz aragatnaşygymyza hem görýäris. Kähalatlarda, söhbetdeşimiz bize oňat düşüniş, syzýan duýgularymyza aralaşar ýaly, tolgunmanyň, lapykeçligiň we ş.m. daşky alamatlaryny has güýçlendirýäris. Bu, elbetde, aňlanylmaýan häsiýetde hem bolup biler, ýöne bu barybir özüni tekliptmeklikdir: biz özümizi alyp barşymyza garşydaşlarymyzyň dogry düşünmegine bil baglaýars. Kähalatlarda, göýä oňyn däl özüni tekliptmeklik bolýar

– adam ol ýa-da beýleki sebäp boýunça özünde nämäniň bolup geç-ýändigini gizlemäge, daşky duýgularyny görkezmezlige çalyşýar.

Käbir jemgyýetçilik pikirinde duýguňy gizläp bilmeklik durmuş-da örän peýdaly başarnyk hasaplanylýar. Ýöne hakyky aragatnaşykda bu ýagdaý beýlekileriň biziň meselelerimize düşünmekligini kynlaşdyrýar we özara düşünilişe ýardam etmeýär. Haçan-da adam üçin garşydaşy we onuň düşünmegi, hakykatdan-da, ähmiýetli bolsa, ol şeýle oňyn däl özüni teklipl etmeden mümkingadar azat bolmaly, başgaça aýdanyňda, özüni erkin we tebigy alyp barmalydyr.

Şeýlelikde, öz işjeň ýagdaýyňy garşydaşyňa teklipl etmeklik aragatnaşygyň möhüm düzüjisi bolup, ol ünsden düşürilmeli dälidir.

Özüni alyp barşyň sebäbini teklipl etmek. Aragatnaşykda adam aňlanylan ýa-da aňlanylmadyk görnüşde, öz iş-hereketleriniň sebäbine garşydaşyňyň düşünmegini döretmek üçin özüni teklipl etmeklige ýüzlenýär; bu özüni teklipl etmekligiň maksady garşydaşyň düşünişini özüňe amatly tarapa gönükdirmekden ybaratdyr. Meselem, «...üçin men günäkär däl-ä», «...ýagdaý şonuň ýaly boldy-da», «...men mejbury etmeli boldum», «... şonda hemmeler şeýle etdi» we ş.m. ýaly gündelik durmuşda eşidilýän sözler özüni teklipl etmegiň iň bir elýeter usullary bolup, olaryň üsti bilen garşydaşyň ünsi özüňe oňaly görnüşde iş-hereketiň sebäplerine çekilýär.

Öz hereketiň sebäbini teklipl etmegiň has çylşyrymly görnüşleri-de bardyr. Biz durmuşda işiniň paşmaýandygyny, näme etse, edil ýyldyza ýöreýän ýaly bolýandygyny hemişe zeýrenip gürrüň berýän adamlary-da bilýäris; geň ýeri, olar özlerini naýynjar görkezýän şeýle gürrüňleri aýtmagy halaýarlar. Şeýle «uzakwagtlaýyn» özüni teklipl etmekligiň netijesinde daşyndakylar bu adamyň özüni alyp barşyny seljerenlerinde onuň zeýrençlerini ýatlap, şowsuzlygy onuň özüne däl-de, daşky ýagdaýlara yönkeýärler. Başga bir tarapdan, «meniňki mydama ugruna» özüni teklipl edilişi, adatça, «bagty çüweniň» hereketiniň şahsy atribusiýasyna getirýär. Şeýle ýagdaýlary dürli mysallarda ýüze çykaryp boljakdygy düşnükli. Adamlaryň belli toparynyň ähli şowsuzlyklarynda olaryň özleriniň günäkärlenýändigine, beýlekileriň bolsa tötänleýinlikleriň pidasy hasaplanýandygyna diňe bir jemgyýetçilik pikiriniň adalatsyzlygy däl-de, biziň hususy aladalanmalarymyzyň-da dahyllydygyny aýtmak bolar.

Özüni teklipt etmekligiň ahlak-etiki tarapy dogrusynda hem durup geçmek zerurdyr. «Göze çöp atmak», «Suwa girip, gury çykmak» ýaly aýtgylarda şeýle hereketlere we ony edýän adamlara oňyndäl gatnaşyk duýulýar. Başgaça aýdanynda, adaty durmuşy pikir ýöretmelerinde özüni teklipt etmeklik onçakly makullanýan hadysa dälidir.

Özüni teklipt etmeklige şeýle garaýyş jemgyýetçilik pikirinde onuň esassyz ýagdaýda aňlanylan hereket hasaplanýandygy bilen düşündirilýär. Köp adamlar özüni teklipt etmekligi aňlanylan, üstesine-de, hemişe **garşydaşyňy aldawa** salmaklyga gönükdirilen hasaplaýar. Emma özüni teklipt etmekligiň hökmany aňlanylanlygy we onuň garşydaşy mydama aldawa salýandygy hakykata laýyk dälidir.

Özüni teklipt etmeklik, adamlaryň oňa näderejede doly düşünyändigine dahylsyz, aragatnaşyga hemişe täsir edýän hadysadyr. Iki dost möhüm gürrüň üçin başlygyň ýanyna gitmekçi bolanlarynda, eger-de olaryň biri «laýyk» görünmek üçin oňat penjek, ak köýnek geýip, galstuk dakynsa, beýlekisi «ýagdaýa şeýle uýgunlaşmagy» artykmaç hasaplap, jinside we köne switerde gidýän bolsa, olaryň ýagdaýa nähili gatnaşykda bolýanlygyna dahylsyz, ikisi-de özüni teklipt etmekligi ýüze çykarýar: birinji resmlik, hormat, status «uzadýan» bolsa, beýleki garaşsyzlyk, ýönekeýlik, özbaşdaklyk «görkezýär». Şeýlelikde, adamyň isläp-islemezligine garamazdan, özüni teklipt etmeklik islendik aragatnaşykda bolýar. Diýmek, ol islendik pursatda beýleki adamyň kabul edilişinde ýalňyşyň çeşmesine öwrülip bilýär. Meseläniň şeýle düşünilişinde özüni teklipt etmek bilen baglanyşykly oňyndäl emosional assosiasiyalarda (pikir, keşp utgaşmalarynda) saklanmaly däl-de, bu hadysanyň aragatnaşykda bolýandygyny aňlap, onuň mümkingadar täsirini nazarda tutmak üçin kanunalaýyklyklaryna düşünmek möhümdir.

Meselem, köp sanly derňewlerde nika bozulmagynyň sebäpleriniň biri hökmünde är-aýalyň birnäçe wagt ýaşaşanlaryndan soňra biri-birlerine göwnüýetmezçiligi, garşydaşynda ozal bar hasaplan sypatlarynyň hakykatda ýoklugyna göz ýetirmekligi görkezilýär. Munuň, hakykatdan-da, özüni teklipt etmek bilen baglanyşyklydygy düşnüklidir. Söýüşýänler nikadan öňki döwürde aňlanylan ýa-da aňlanylmadyk häsiýetde özlerini gowy tarapdan görkezmäge, biri-bi-

rine tankytsyz gatnaşykda bolmaga çalyşýarlar we sosial kabul edişň ýalňyşlaryny nazarda tutman, söýgülisinde özleriniň göresi gelýän zadyny görýärler. Olaryň köpüsi **şahsyýet bilen däl-de, obraz bilen nika girýärler**. Bu obrazyň bir bölegi olaryň öz hususy arzuw-hyýal-laryndan, beýleki bölegi bolsa garşydaşyň aňlanylan ýa-da aňlanyl-madyk oýunlaryndan durýar. Hakyky-real maşgala durmuşynyň duý-guda garaşylýan we hakyky keşbiniň gabat gelmezligini äşgär etmegi netijesinde çatynjalaryň arasynda özgermeler ýüze çykýar.

Elbetde, ýerlikli özüňi teklipl etme diňe bagtly nika üçin zerur bolman, köp sanly hünärlerde (lukmançylyk, mugallymçylyk, sül-çülik, aklawçylyk, ýolbaşçylyk we ş.m.) örän möhümdir. Ol dostlukly we işewür gatnaşyklarda möhüm rol oýnaýar.

«Sözlär bolsañ ýagşy sözle.
Il ýamanyň bizarydyr»

Magtymguly

II BAP. ARAGATNAŞYGYŇ ÖZARA MAGLUMAT ALYŞMAK TARAPY (Aragatnaşyk kommunikasiýa hökmünde)

Aragatnaşyk hadysasy seljerilende ilki we esasan, onuň kommunikasiýa, ýagny pikir-duýgularyň, isleg-höwesleriň alşylýan hadysadygy göze ilýär. Dostlarymyz bilen ýürekdeş söhbetdeşligimizde we ýygnaqlarda garşydaşymyz bilen guraýan dartgynly çekişmelerimizde we özümüz bilen düşünişenimizde, goňşular bilen sene-menelerimizde we söýgümüzizi aýan edenimizde – bu ýagdaýlaryň ählisinde garşydaşymyza nämedir bir zat habar beýäris we ondan haýsydyr bir zat barada eşidýäris.

Kommunikasiýanyň mazmuny örän köpdürli bolup bilýär: täze habarlar ýa-da hiç wagt könelmeýän meseleler, howa barada maglumat ýa-da syýasat barada çekişme, köpleri haýrana goýan soňky sport bäsleşigi barada şowhunly gürrüň we ş.m. Bularyň ählisi kommunikasiýa bolup, onsuz aragatnaşygy göz önüne getirmek mümkin däl.

Ünsi çekýän zat – aragatnaşygyň netijeliligini biz, köplenç, onuň kommunikativ tarapy bilen baglanyşdyrýarys. Hut şu ýerde üstünlik we şowlulyk has aýdyň ýüze çykýar. Eger-de niýetleýän zadymyzy düşündirip bilmesek, bizde kanagatlanmazlyk döreýär; garşydaşymyzyň näme aýtmakçy bolandygyna göz ýetirenimizde şatlanýarys. Tärsiz aragatnaşyk bilen ýüzbe-ýüz bolanymyzda biz, köplenç, kommunikasiýanyň kadalylygyna şübhenýäris: meniň ýalňyşym – başlamaly zatdan başlamadygym, diýmesiz zady diýenligim, nämakul jogap berenligim we ş.m. Şonuň üçin biziň her birimizde nähili gürlemelidigi, nämeden başlamalydygy, özüne düşünmekleri üçin näme etmelidigi we ş.m. häsiýetdäki sowallaryň giden toplумы bardyr. Bularyň ählisi kommunikasiýanyň netijeliligini gazanmaklyga gönükdirilendir.

Sosial psihologiyada aragatnaşykda kommunikasiýa hadysasy-na we onuň kanunalaýyklyklaryna bagyşlanan köp sany derňewler bardyr. Alnan netijeler kommunikasiýanyň haýsy şertlerde netijeli bolýandygyny köp derejede aýdyňlaşdyrýar. Olar aragatnaşygyň seljermesinde ýüze çykyan meseleleriň toplumyny açyp görkezýänligi sebäpli biziň üçin-de peýdalydyr.

Ilki bilen «aragatnaşyk prosesindäki kommunikasiýa» hökmünde nämä düşünilýändigini aýdyňlaşdyrmak zerurdyr. Bu adalgany diňe maglumat alyşmak bilen baglanyşdyrmak onuň mazmunyny has çäklendirýär. Habar alyşmaklygyň diňe öz-özünelikde däl-de, haýsydyr maksatlara ýetmek, islegleri kanagatlandyrmak boýunça amal edilýändigi sebäpli aragatnaşykda kommunikasiýa taraplar üçin hemişe ähmiýetlidir. Biz maglumat geçirmän, habar berýäris, durmuşyň aladalary barada bilim-düşünjeler alyşman, eýsem, şikaýat edýäris ýa-da duýgudaşlyk bildirýäris, öz anketa maglumatymyzy aýan etmän, doglan günümize çagyryýarys. Başgaça aýdanynda, geçirilýän we kabul edilýän maglumat maksada ýetmek üçin diňe serişde, isleglerimizi kanagatlandyrmak üçin diňe mümkinçilikdir.

Sonuň üçin aragatnaşygyň netijeliligi dogrusyndaky mesele (ýagny aragatnaşygyň maksadynyň ýetilmek derejesi dogrusyndaky sowal), köplenç, kommunikasiýanyň netijeliligi hakyndaky sowal hökmünde goýulýar. Jemläp aýdanynda, aragatnaşykda kommunikasiýany «öz-özünelikde» seljermek we düşünmek mümkin bolman, ol hemişe garşydaşlaryň her biri üçin aragatnaşygyň maksadyny we ähmiýetini seljermek bilen baglanyşyklykda amala aşyrylmalydyr. Değişlilikde, aragatnaşykda kommunikasiýanyň netijeliligi meselesi-de garşydaşlaryň her biriniň maksatlaryny nazarlamak esasynda çözülmelidir.

Aýdaly, biziň köne tanşymyz Ilgeldi Myradowiç Ata Meredowiç bilen tanşandan soňra öz iş stoluna geçip, öz portfelinde uzak wagt bir zatlar agtaryp oturyşyna: «Gör-ä bolýan zady, ruçkamy ýatdan çykarypdyryn öýdýän!» diýýär. Ata Meredowiç onuň ýanyna barýar-da, «Ynha, alyň, men hemişe ätiýaç üçin göterýärin» diýip, öz ruçasyny uzadýar.

Ilgeldi Myradowiçiň özi isleýärmä ýa-da ýok, ol öz ýatdan çykaryjylygyny ýöne bir «habar bermeyär». Başga bir tarapdan, onuň

bu habar bermesi Ata Meredowiçe belli bir «täsir edip», bu onuň he-reketlerinde aýdyň ýüze çykýar. Bu ýagdaýda, Ilgeldi Myradowiç tarapyndan guralan kommunikasiýanyň netijesi – Ata Meredowiçiň özüni alyp barşynda ýüze çykan özgerme bolýar. Bu, elbetde, tötänlik hem bolup biler, ýöne Ilgeldi Myradowiç öz aýtgysyny ýörite eden bolmagy-da mümkin, sebäbi onuň bu sözleri edil «Sizde artykmaç ruçka ýokmy, men özümiňkini tapamok» diýen ýaly täsir döretdi. Şeýle ýagdaýda kommunikasiýanyň maksady aýdyň bolup, ol garşy-daşyňa belli bir täsir etmekden ybaratdyr. Ýöne, hatda şol sözler tötänleýin aýdylan bolaýanda hem biz belli bir maksadyň barlygyny çaklap bilýäris (maksadyň bolmagy hemişe niýetiň bolmagyny göz önünde tutmaýandygyndan ugur alyp). Şeýlelikde, aragatnaşykdaýy kommunikasiýa – bu, ilkinji nobatda, **garşydaşyňa täsir etmektir**.

Eýsem, şeýle täsir takyk nämäni aňladýar? Aýdaly, tanyşlyk pro-sesinde Ata Meredowiç Ilgeldi Myradowiçe özüniň onçakly bagtly adam dældigini, munuň şahsy durmuşda-da (üçünji öýlenişiniň-de şowsuzlygyny), işde-de (başlyk bilen dil tapyp bilmeýänligi üçin işi birnäçe gezek çalşyrmaly bolýandygyny) şeýledigini, jaýynyň ýok-dugyny, haçan boljagynyň-da belli dälgin, çagalar bilen-de ýagdaýyň çylşyrymlydygyny, özüniňkiniň çüwmeýändigini, hut şu günün özün-de-de penjeginiň ýakasyny ütüge ýakdyrandygy üçin işe sport eşigin-de gelmeli bolandygyny gürrüň berýär.

Ýörite niýetiniň bar ýa-da ýoklugyna garamazdan, Ata Mere-dowiç özüniň «durmuş aladalary baradaky aýtgylary bilen» belli bir maksat arayar ýa-da özi barada belli bir düşünje döredýär: maňa bil baglamaň – meniňki, köplenç, oňýan däldir ýa-da öz şowsuzlyklary-na duýgudaşlyk etmeklerini isleýär ýa-da özüniň şu günki adaty däl eşigini düşündirmek isleýär. Bularyň ählisi Ilgeldi Myradowiçe özi baradaky düşüňjeleriň özgermegini çaklaýar. Bu ýa-ha onuň özüni alyp barşyny özgertmek (aýdaly, ol Ata Meredowiçe duýgudaşlyk bildirýär) ýa-da ýagdaý barada, Ata Meredowiç barada (ol Ata Me-redowiçiň durmuş oňaýsyzlyklarynyň pidasydygyna düşüňýär) onuň haýsydyr bir düşüňjelerini özgertmektir. Diýmek, kommunikasiýa-da täsiriň maksady garşydaşyň daşky özüni alyp barşynda ýa-da içki dünýäsinde özgertmeler döretmektir. Adamyň özüni alyp barşyny öz-gertmeklik onuň durmuş gazanmalar «çugdamyny» özgertmegi göz

öňünde tutýanlygy üçin kommunikatiw täsiriň mümkingadar maksady garşydaşyň şu çugdamyny özgertmeklige syrykdyrylýar.

Şeýlelikde, kommunikasiýanyň «maksady» hemişe garşydaşyň durmuş gazanma çugdamyny ol ýa-da beýleki görnüşde özgertmekdir: onuň üstünüň ýetirilmegi, giňeldilmegi, artykmaç zatlaryň aýrylmagy, üýtgedilmegi we ş.m. Degişlilikde, kommunikasiýanyň netijeliligi bu zatlaryň näderejede başardýanlygyna baglydyr.

Aýdaly, Ilgeldi Myradowiç kárdeşini diňläp: «Men ähli betbagtlyklaryna adamyň hut özi günäkär hasaplaýaryn» – diýýär-de, ýerine geçip oturýar. Görnüşi ýaly, onuň çugdamy üýtgeşsiz galdy. Bu ýerde hatda oňyndäl netijelilik hem diýmek bolar – Ata Meredowiç garşydaşynda öz garaşyanyndan düýpgöter ters täsir döretdi. Ilgeldi Myradowiçiň jogabynyň başga bir nusgasy: «Bilýäňizmi, meniň saňa belli bir tarapdan gözüm gidýär – sport eşiginde özüňi rahat duýýarsyň, işlemegem ýeňil düşýär. Men şu galstuklardan halys ýadaýaryn». Bu doly üstünlige meňzeýär (eger onuň şuny aýtmak bilen näme hakyn-da oýlanandygyny bilip bolsa). Galyberse-de, üçünji nusgada: «Siz tötänleýin, bularyň partkomynyň niredeligini bileňzokmy, men partiýa hasaba alnyşa durmaly». Ol Ata Meredowiçiň ähli zeýrençlerini gulagynyň duşundan geçirene meňzeýär.

Diýmek, aragatnaşygyň maksady – garşydaşyň durmuş tejribe, aňýet çugdamyny özgertmekdir. Ýöne ony amal etmek ýönekeý iş däldir: onuň üçin garşydaşyň seni eşitmegi, diňelemegi, düşünmegi, saňa dogry gatnaşykda bolmagy we ş.m. zerurdyr. Biz ýene-de öňki esasy meseläniň öňünde durýarys: kommunikasiýany näme netijeli edýär, maksadyň ýetilmegi üçin haýsy talaplar berjaý edilmeli?

Durmuş gazanma çugdamyny özgertmek – bu ýa-ha onuň düzümini (haýsydyr bir täzeligi habar bermek), ýa-da onuň gurnawyny, gurluşyny, ýerleşişini (haýsydyr bir täzeligi habar bermek könäniň düzüjileriniň özara utgaşmasyny özgerdýär) üýtgetmekdir. Könäni özgertjek täzelik belli bir şertleri kanagatlandyrmalydyr. Deňeşdirme mysaly hökmünde adama gan goýbermekligi alsak, onuň netijeli bolmagy üçin iki ýagdaý esasydyr: sanitar-gigiýena düzgünlerini berjaý etmek we guýulýan ganyň ony kabul edýäniňki bilen gabat gelmegi (sökül dörediji reaksiýanyň döremezligi üçin).

Deňeşdirmäni dowam etdirsek, biziň kommunikasiýamyzyň şowsuzlygy-da haýsydyr bir zadyň, paýhasyň mazmunyna «ýerleşmeýänligi» ýa-da «ýerleşäýende-de» oňyndäl netijelere getirip biljekdigi (meselem, dünýä barada öz hususy garaýşyňdan el çekmek) bilen baglanyşykly bolup bilýär. Aýdaly, düşnüksiz dildäki maglumat özüne düşüniş bolmaýanlygy üçin «ýerleşmeýän» bolsa, adamyň ahlak garaýşyna çapraz gelýän maglumat şu wagta çenli gollanma bolup gelen düýpli garaýyşlardan ýüz öwürmegi talap edýänligi üçin «ýerleşmeýär».

Birinji ýagdaýda kommunikasiýanyň ýolundaky päsgelçilik onuň berliş formasy bilen baglanyşykly bolup, ikinjide – maglumatyň ahlak kadalaryna çapraz gelýänligi bilen baglanyşyklydyr. Päsgelçilik özüniň sebäp döredijisiniň takyk nämä baglylygyna garamazdan, onuň aragatnaşykda bolmagy kommunikasiýanyň täsirliliginä düýp-göter peseldip, özara düşünilşi gazanmaklygy kynlaşdyrýar.

Kommunikasiýanyň ýolunda ýüze çykyp biljek ähli mümkindadar päsgelçilikleri bilmeklik, olardan sowulmagyň ýollaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Aýdaly, bir ýagdaýda bu usul düşnükli dilde gürlemek bilen baglanyşykly bolsa, beýleki ýagdaýda – ol ýa-da beýleki zat hakynda asla dil ýarmazlyga ugrukdyryp bilýär. Başgaça aýdanyňda, päsgelçilikleriň tebigatyny anyklamaklyk, aragatnaşykda olary aradan aýyrmagyň takyk usullaryny esaslandyrmagy şertlendirýär.

Şeýlelikde, biziň öňümüzde aşakdaky sowallar ýüze çykýar:

1. Kommunikasiýanyň netijeliligine näme päsgelçilik berýär?
2. Päsgelçilikleriň gelip çykyşy nähili?
3. Päsgelçilikleri aradan aýyrmak üçin nähili şertleri berjaý etmeli?

II. 1. KOMMUNIKASIÝANYŇ PÄSGELÇILIKLERI

Aragatnaşygyň köp ýagdaýlarynda adam özüniň sözleriniň, höwesdir meýilleriniň garşydaşlary tarapyndan nädogry kabul edilýändigini, olara «ýetmän galmak» hadysasy bilen ýüzbe-ýüz bolýar. Kähalatlarda garşydaşymyzyň özüme, sözlerime we duýgu-

larymyzdan goranyandygy, aragatnaşygyň ýolunda haýsydyr bir goranyş desgalaryny gurýandygy dogrusynda pikir döreyär. Päsgeçilikleriň şeýle «kereplerinden» geçende, sözlerimiziň bir bölegi olara «çolaşýar», beýleki bir bölegi tanalmaz derejede özgerýär, üçünjisi bolsa soňra tapylmasy kyn haýsydyr bir burçlara düşýär. Kähalatlarda, örän seýrek hem bolsa, aýdýan zatlarymyz hiç hili böwede sezewar bolman, edil niýetlenilýän mazmunda we gurluşda garşydaşymyza gowuşýar we doly özara düşüniliş gazanylýar. Eýsem, päsgelçilikleriň döreyşi nämä bagly bolýar, olar nämä üçin döreyär we nämäni goraýar, olardan goranmagyň belli bir düzgünleri barmy?

Hakykatdan-da, her bir adamda daşky täsirden goranmaga belli bir paýhasy hadysalar bar. Kommunikasiýa ýörite gönükdirilmeli täsir bolýandygy üçin, ol öz maksadyna ýetende, kabul edijiniň dünýägarayşynda belli bir özgermeler ýüze çykmalydyr. Başga bir tarapdan, kommunikasiýa gönükdirilen ähli adam özünde haýsydyr bir özgermeleriň döremegini islemeýär; şeýle özgerme onuň özi we dünýä baradaky düşüňjeleriniň, pikir ýöretme usulynyň, beýleki adamlar bilen gatnaşygynyň, ruhy asudalygynyň bozulmagyna howp salýar. Kommunikasiýanyň döredýän özgermeleri adamyň içki dünýäsiniň düýpli üýtgedilmegini, özüne bolan ynamynyň gaçmagyny talap edip, ony özüne mahsus däl hereketlere mejbur edip bilýär. Şonuň üçin her kesiniň şeýle özgermeleri özünde saklaýan maglumatdan goranmaklygy tebigydyr. Tersine, özünde ähli tarapdan doly emosional kanagatlanma döretjek maglumatdan adam goranman, ony höwes bilen işjeň özleşdirýär, onuň dörap biljek ýagdaýlaryny agtarýar.

Diýmek, bir tarapdan, adamyň oňyndäl netijeleri döretmek howpy bolan ýa-da şübheli maglumatdan goranmaklygy tebigy bolup, ikinji bir tarapdan, ol «oňat» maglumaty ünsden syppydman, ony agtarmaly bolýar. Şunuň bilen baglanyşyklykda, ol haýsydyr bir ýol bilen «oňat» maglumaty «erbetden» tapawutlandyryp, bularyň birinjisini öz paýhasyna goýberip, ikinjini «saklamalydyr». Bu, eýsem, nähili amala aşyrylýar?

Adama gönükdirilen kommunikativ täsiriň ýolunda päsgelçilikler döredýän sosial-psihologik mehanizmlere düşünmegiň täsin we original düşünilishi meşhur psiholog B. F. Porşnew tarapyndan teklip

edilendir. Ol adamlaryň aragatnaşygynyň we özara hereketiniň köklerini öwrenmek bilen, sözleýşiň öz deslapky mazmunynda yrmaklyk – suggestiýa usulyň bolandygy dogrusynda netijä gelýär; alym sözleýşiň adamyň mümkinçiligindäki in bir güýçli täsir ediş serişdesi bolandygyny nygtaýar. Ol bu barada: «Gürleýän islendik adam yrýar» – diýip ýazýar (70, c. 155). Şunuň ýaly yrmaklygyň mehanizmi dogrusynda ol şeýle ýazýar: «...eger-de doly we gyşarnyksyz ynam bar bolsa, bu ýagdaýda adamyň sözleri diňleýjide gürleýäniň nazarlaýan göz önüne getirmelerini, keşplerini we duýmalaryny dolulygyna döredýär, bu döredilen göz önüne getirmeleriň – düşüňjeleriň doly aýdyňlygy edil şonuň ýaly zerurlykda degişli hereketleri talap edýär; diňleýjide bu düşüňjeler, başga bir adamyň üsti bilen alnan däl-de, edil onuň özüniň göni synlamada ýa-da akyl ýetirişde alynmaklygy ýaly duýgy döredýär... Göni yrmaklyk adamda özüne ýat bolan pikirlere we hereketlere getirip bilýänligi, bu usuly ulanýanyň guralyna öwürýänligi üçin howpludyr. Goranmak bilen adam beýleki adamlara ynanjy örän seresaplylyk bilen özüne «goýberýär». Şonuň üçin islendik gürleýän yrýan-da bolsa, islendik sözüsti yrmaklyk edil şonuň ýaly kabul edilmeýär; ýagdaýlaryň köpüsünde, kontrsuggestiýa, «garşylyklaýyn yrmaklyk» atlandyrylýan, özünde sözleýşiň täsirinden goranmak usullaryny jemleýän garşylyklaýyn psihologik işjeňlik ýüze çykýar» (şol ýerde, s. 155).

Kontrsuggestiýa kommunikasiýanyň ýolunda ýüze çykýan päs-gelçilikleriň döremegine sebäp bolýan hadysadyr.

B. F. Porşnew kontrsuggestiýanyň mehanizmlerini seljermek bilen onuň «gaça durmaklyk», «düşünmezlik» we «awtoritet» (at-abraý) ýaly görnüşlerini esaslandyrýar. Görnüşi ýaly, gaça durmaklyk we awtoritet kommunikasiýanyň «çeşmesinden» goranmak bolýan bolsa, düşünmezlik maglumatyň hut özünden goranmakdyr.

Kontrsuggestiýa yrylmakdan goranmak bolup, yrylmaklygyň bolsa diňe yrýan adama ynanç bolanda döreýändigini üçin kontrsuggestiýa tutuşlygyna – ynanjaňlykdan goranmakdyr. Eger-de men adamdan ýa-da onuň maglumatyna ynanmaklykdan ýüz öwürýän bolsam, şonuň bilen birlikde men onuň täsirinden goranýaryn. Şonuň üçin aragatnaşygyň gidişinde söhbetdeşiňe we onuň aýdýan zadyna ynanç esasy meseledir.

Eger-de biz adama ynanmaýan bolsak (ol «keseki», «howply»), biz ondan çekilip, ony diňlemän we ş.m. bilýäris we onuň kommunikasiýasyny böwetleýäris. Diýmek, esasy zat – kimiň «kesekidigini» kesgitlemekdir. Kitabyň birinji bölümünde biz toparara özara täsir ýagdaýlarynda «özünkileriň» we «kesekileriň» sosial stereotipleşdirmäniň esasynda ygtybar aýyl-saýyl edilýändigini görüpdik. Muňa dolanmazdan, biz önümüzde duranyň «özümüziziňki» ýa-da däl-digini eýýäm kesgitleän hasaplalyň. Ýöne kommunikatiw täsiriň, geçirilýän habar-maglumatyň hut öz sypatlaryna laýyklykda onuň «kesekilik» derejesini kesgitlemek dogrusynda biz entek hiç zat bilmeýäris. Şonuň üçin biz bu alamatlaryň seljerilmesine girişýäris.

Gaça durmaklyk. B.F. Porşnewiň kontrsuggestiýanyň ilkinji we esasy usuly hökmünde ýüze çykarýany täsiriň çeşmesinden gaça durmaklyk, garşydaş bilen yüzbe-ýüz bolmakdan sowulmakdyr; bu ýagdaýda hiç hili aragatnaşyga asla mümkinçilik bolmaýar. Garşydaşyny haýsydyr bir jähetden howply, «keseki», «duşman», «betniýet» hasaplap, adam onuň bilen aragatnaşykda bolmakdan çekilýär ýa-da doly sowulmak mümkinçiligi bolmasa, onuň maglumatdyr habaryny kabul etmezlige işjeň çalyşýar. Şeýle «goranyş» daşyndan has aýdyň görünýär – garşydaş ünsüz bolýar, diňlemeýär, «gulagynyň duşundan geçirýär», söhbetdeşine seretmeýär, aragatnaşykdan çykmak üçin hemişe bahana tapýar, söhbedi tamamlamak üçin islendik çykalgany ulanýar.

Gaça durmak täsiriden goranmagyň görnüşi hökmünde diňe bir adamlardan gaça durmakda däl-de, eýsem «zyýanly» täsiriň döräp biläýjek ýagdaýlaryndan hem sowulmaklykda ýüze çykýar. Eger-de, kimdir biri kino seredende «gorkuly ýerlerde» gözüni ýumýan bolsa, bu emosional tarapdan agyr maglumatdan gaçmaklyga synanyşykdyr. Haçan-da adam özüniň çözgüdine ýa-da pikirine täsir etmeklerinden ätiýaç edýän bolsa, ol bellenen duşuşyga ýa-da ýygnaga gelmese, bu hem gaça durmaklykdyr. Leningrad gabawyny (blokada) başdan geçirenleriň köpüsi ol barada hatda ýatlamak hem islemeýärler, olar bu elhençlige bagyşlanan kinofilmlere hem barmaýarlar. Bu babatda ýüze çykarylan ýene-de bir hakykat ünsi çekýär: deňewleriň görkezişine görä, meselem, çilimiň rak keselini döredýänligi dogrusyndaky maka-

lalary çilim çekmeýän erkekleriň 60%-i we ony çekýänleriň bary-ýogy 30%-e golaýy okaýar (37). Galan 70%-i özlery üçin şeýle «zyýanly» maglumatlary almakdan boýun gaçyrýarlar.

Şeýlelikde, täsirden goranmagyň iň bir ýönekeý usuly – bu täsiriň çeşmesinden ýüzbe-ýüz bolmakdan gaçmaklykdyr.

Awtoritet. Kontrsuggestiýanyň görnüşi bolan awtoritetde adam öz ýanyndan ähli beýlekileri awtoritetlilere we awtoritetsizlere bölüp, olaryň birinjisine ynanyp, ikinjisine ynanç bildirmeýär. Awtoritetli adamlara doly ynanç bildirilip, olaryň sözleşşine degişlilikde kontrsuggestiýa «işlemeýär». Oňa derek awtoritetsiz hasaplanylýanlara hiç hili ynanç ýok bolup, olaryň aýdýan zatlary asla alga alynmaýar. Şeýlelikde, ynanç we ynanmazlyk şahslandyrylyp, ol geçirilýän maglumatyň hiline däl-de, kimiň gürleýändigine bagly bolýar. Sözleşşiň yryjy güýji göýä kanallaşdyrylyp, berk çarçuwalara salynýar, bu çarçuwadan daşdaky ähli zatlar awtomatik ýagdaýda kontrsuggestiýa sezewar edilýär we kabul edilmeýär.

Kontrsuggestiýanyň bu görnüşiniň täsiri, meselem, «Bu günki serçe düýnki serçä akyl öwretmeýär» nakylynda aýdyň häsiýetlendirilendir: kimdir biri garşydaşyna «bu günki serçe» hökmünde garaýan bolsa (ýaşı, bilimi, tejribesi we ş.m.), ony diňlemeseň-de bolýar, ol awtoritetsiz hasaplanylýar.

Awtoritetiň şeýle täsir edýänligi üçin onuň nireden alynýandygyny, ol ýa-da beýleki adama awtoritet ýöňkemekligiň nämä baglydygyny bilmek örän möhümdir. Bu ýerde köp sanly «esaslary» tapmak bolar. Bu esas garşydaşyň sosial derejesi (status), onuň hut şu pursatda möhüm bolan ölçeg boýunça üstünligi, garşydaşyň hakyky-real «awtoritetli, sosial topara» degişiligi ýa-da onuň belli bir ýagdaýlarda ýakymlylygy, täsiriň salgysyna (adresine) oňat gatnaşygy, onuň hyýalda beslenýän, ýöne ynanç bildirilýän sosial topara degişiligi bolup biler. Umuman, «Ilkinji tanyşlyk» babynda beýan edilen sosial stereotipleşdirmäniň mehanizmlerini «herekete getirýän» shemalaryň ählisi adamyň awtoritetine ýardam edip bilýär. Öň bellenilişi ýaly, stereotipleşdirmäniň mehanizmleri «oňat we ygtybar» adamlary «erbet we ygtybardäl» adamlardan aýyl-saýyllumaklyga niýetlenendir. Şeýle bölmekligiň esasy her kimde özboluşly bolup, ol

adamyň özüniň jemgyýetçilik gatnaşyklaryndaky orny, hususy taryhy we esasy gymmatlyklary boýunça kesgitlenýär.

Meselem, bir ýagdaýda çaga terbiýesi baradaky maslahatlary hiç hili sowady bolmadyk, emma gahryman ene berýär; başga bir ýagdaýda bolsa ony maşgalasy, çagasy bolmadyk hünärmen psiholog berýär. Bularyň haýsy biriniň maslahaty has netijeli bolar? Bu biziň üçin nämäniň – şahsy tejribäniňmi ýa-da nazary bilim-düşünjeleriň möhümdigine bagly bolýar. Eger tejribe has wajyp bolsa, onda biz gahryman enäni ünsli diňläp, psihologyň sözlerine asla gulak gabartmays. Eger-de bize terbiýäniň ylmy binýady möhüm bolsa, bu ýagdaýda biz psihology diňläp, gahryman enäniň sözlerine onçakly ähmiýet bermeýäris; biz öz ýanymyzdan «bu onuň hiç hili ylmy bilim-düşünjä esaslanmaýan şahsy tejribesi, ony ugrukma edip bolmaz» – diýýäris. Bu ýagdaýda biziň üçin maslahatçyda möhüm zat onuň düşüňjesi we tejribesi, has takygy, bilim ýa-da tejribede üstünligi däl-de, onuň sarpalanýan ýa-da sarpalanmaýan sosial topara degişlilik hem bolup bilýär.

Aýdaly, hemişe täze modadaky zatlara gümra bolýandyklary üçin biz ýaşlara ynanmaýarys. Şeýle bolanda kimiň şu ýagdaýda ýaşy uly bolsa, şol hem awtoritet bolýar. Ýa-da bolmasa, eger-de özümüz konserwatiw (durgun pikirli) bolsak, onda iň möhüm zat biziň üçin jogaplaryň konserwatiwligi, ýagny biziň bilen ylalaşyklyk bolýar. Bu ýagdaýda, biziň pikirimizçe, kim has köneçil bolsa, şol hem awtoritetli bolýar. Ýokardaky ýagdaýda awtoritet gahryman ene bolýar. Jemläp aýdylanda, her kimde bar bolan sosial-kabul ediş endikleri maglumat çeşmesine awtoritet (ynam) ýöňkäp ýa-da ýöňkemezlige, şonuň bilen bir hatarda onuň täsiriniň netijeliligini kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Awtoritetiň bu görkezilen sosial-kabul ediş esaslaryndan başga-da ýöne «sosial», ýagny özara täsirden öň aýan bolýan awtoritetler hem bolup bilýär (meselem, haçan-da diňe Taňrynyň ýa-da monarhyň awtoriteti ykrar edilende). Bu ýagdaýda suggestiýanyň – yrylmanyň çäklendirilmesi özüniň iň ýokary derejesinde ýüze çykýar: kontrsuggestiýa bir adamdan başga ähli adamlaryň sözleýşine ýaýradylýar (eger-de ol Taňry bolsa, onda ähli adamlaryň). Şeýlelikde, adam ähli täsirler üçin ýapyk bolýar.

Awtoritet baradaky düşüňjeleriň kemala gelşiniň häsiýetini nazarda tutup, aragatnaşygyň real netijeliligine garaşmak bolar.

Düşünmezlik. Maglumatyň çüşmesini howply, keseki ýa-da awtoritetsiz görnüşde kesgitlemäge (şunuň bilen baglanyşyklyda oňyn-däl täsirlerden gorumaklyga) hemişe diýen ýaly mümkinçilik ýokdur. Köplenç ýagdaýlarda, adam üçin güýçli howply bolan maglumat biziň, umuman, ynanýan («özünki» ýa-da awtoritetli) adamlarymyzdan hem çykyp bilýär. Şeýle ýagdaýda habar-maglumatyň hut özüne «düşünmezlik» gorag bolup hyzmat edýär. Islendik maglumata düşünmän hem bolýar – bu öz netijesi boýunça ony eşitmezlige we görmezlige barabardyr. Ýöne täsir indi başga ýerde «büdreýär».

B. F. Porşnew düşünmezligiň dört derejesini – fonetik, semantik, stilistik we logiki – görnüşlerini ýüze çykarýar. Bularyň ählisi geçirilýän habar-maglumatyň «keseki» we şonuň howpludygyny aňlamaga mümkinçilik berýän bellibir häsiýetlerini kesgitlemek bilen baglanyşykly bolýar. Ýönekeýleşdirilip aýdylanda, howp salýan maglumaty kesgitlemekligiň bu usullarynyň esasynda şeýle düşüňje ýatýar: «kesekiler biziň ýaly gürlemeýär» ýa-da «kesekiler keseki dilde gürleýärler». «Kesekiniň» alamatlaryny kesgitläp, adam ondan goranýar – kontrsuggestiýa herekete gelip, ol oňa düşüňmeýär.

Düşünmezligiň fonetik derejesi. Bu fonemalaryň aýrybaşgalygy esasynda döreýän düşünmezlikdir. Hakykatdan-da, eger-de biziň bilen düşnüksiz, meselem, çet ýurt dilinde gürleşseler, biziň üçin onuň yrylma howpy bolmaýar. Bu ýagdaýda gürleýände we diňleýände fonemalaryň başga-başga toplumy bolup, aýdylýanlar saýgarmasy kyn ýa-da mümkin däl güwwüldi akymyna öwrülýär. Fonetik düşünmezligiň diapazony – ýaýrawy ujypsyzdan (meselem, birnäçe sözüň aýdylmagynda) doly dereje aralykda bolup, olaryň dürli çeşmeleri bolup bilýär. Dolydäl düşünmezlik diňe bir düşnüksiz gürlenende däl, haçan-da sözleýiş çalt, bulaşyk, çalgırt bolanda, gürleýän nätanys ýa-da ýagdaýa laýyk däl ýsarat hereketleri ulananda ýa-da bu hereketleri çendan işjeň we çalt ulananda ýüze çykýar.

Düşünmezligiň fonetik derejesiniň «goşulyşynyň» gyzykly mysaly antifaşistik wagyz işiniň taryhynda beýan edilendir. Ikinji jahan urşy döwründe Sowet Soýuzyndan Germaniýa nemes dilinde

translyasiya edilyän «Halkdan çykan adam» atly antifaşistik gepleşik gitlerçi radiostansiýalaryň arakesme minutlarynda olaryň tolkununda ýaýlyma çykýardy. Wagty çäkli bolan «halkdan çykan adamyň» aýtgylary bary-ýogy birnäçe sözlemlerden durýardy. Meselem: «Ählisi ýalan! Ýada salyň, Gitler hemmelere urşy baryp 1941-nji ýylda ýeňişli tamamlamagy wada beripdi». Gündogar maglumatlarynyň gepleşiğe goşulmak howpy faşistik diktory çalt gürlemäge we arakesmeleri gysgaltmaga mejbur edip, hut şu ýagdaýda hem fonetik päsgelçilik herekete gelýär. Netijede, nemes raýatlary diktoryň tekstine düşünmeýändiklerine we gepleşikleriniň haýsy biriniň haçan başlanyp, haçan gutaryandygyny saýgaryp bolmaýandygyna şikaýat edipdirler (67).

Haçan-da, lukmanlar nähoşyň özlerine düşünmegini islemeseler, olar latynça gürleýärler, eger-de nähoşyň özi lukman bolaymasa, ol hiç zat düşünmeýär – lukmanlaryň ýörite döredýän fonetiki päsgelçiligi ýüze çykýar. Hut şeýle fonetik päsgelçiligiň bardygyny bilmeseler-de, onuň täsirine düşünýän kiçi ýaşly çagalar öz aralarynda üstünlikli ulanýar: olar, meselem, sözleriň her bir bogrunyň önünde başga bir bogun goýmak (päsgelçilik) bilen özläriniň gizlin dilini döredip, sözleýşiň düşünişini kynlaşdyrýarlar. Meselem, eger-de bir çaga beýlekä: «Ki-Dur-ki-Dy, kiÝÖR kiDERkiÝA kiSUKiWA kiDÜškiMÄkiGÄ kiGIkiDEkiLI» – diýse, düşnüksiz sözleýiş düşünişi togtadyanlygy üçin, hatda örän wehimli ata-eneler hem hiç zat aňsyryp bilmeýär. Meşhur «Bally molla» hekaýasynyň baş gahrymany Bahar gyzyň kimligini dükanydan soranda: «Bju gyjyzjagaz kijimiň gyjyzjagazy bju?» – diýýär.

Ähli beýleki päsgelçilikler ýaly fonetik päsgelçilik hem awtomatik ýagdaýda herekete gelýär. Ýöne şeýle herketleniş, göýä, ilki gowuşýan habardyr maglumatyň kesekidigi kesgitlenip, soňra onuň howpludygy ýüze çykarylyp, diňe ondan soňra düşünmezlik ýüze çykýan manyda göz önüne getirmek nädogrudyr. Bu päsgelçiligiň gelip çykyşyny şeýle düşündirmek mümkin bolsa-da, onuň täsir edişi bu nusgada däl. Onuň täsir edişi örän ýönekeýdir: biz fonetik öwrendikli däl sözleşse düşünmeýäris. Ýöne her zat-da bolsa bu goranyşdyr, sebäbi eger-de bize maglumat almak möhüm bolsa, ony «aýryp» bolýar, şonuň netijesinde biz islendik, şol sanda baglanyşyksyz söz-

leýşe hem düşüňäris. Ýöne adaty ýagdaýlarda, päsgelçilik ýerinde bolýar we şonuň üçin kontrsuggestiýa, täsir edişden goranyş awtomatik döräp, biz sözleýşe düşünmeýäris.

Düşünmezligiň semantik derejesi. Haçan-da kommunikasiýa fonetik «biziňki», ýöne manysy boýunça «keseki» bolanda hem täsir-den goranyş awtomatik häsiýetde herekete gelýär. Şeýle ýagdaýda keseki fonetika däl-de, keseki semantika ýüze çykyp, semantik düşünmezligi döredýär. Düşünilişiň ýolunda şeýle päsgelçiligiň bolmaklygy islendik dilde sözleriň köpmanylylygy hadysasy bilen şertlendirilýär. Islendik söz, şeýle hem islendik hereket özüniň ulanylyş ýerligine baglylykda köp manylary özünde jemleýär. Sözleriň «many giňişligi» dürli adamlarda dürli bolup, diýmek, şol bir sözler we hereketler dürli sebäplere görä, dürli adamlar üçin dürli many aňladyp biler.

Muňa žargonlaryň we gizlin dilleriň ulanylyşynyň mysalynda has aýdyň göz ýetirmek bolýar. Şeýle dillerde bize mälim bolan adaty sözler düýpgöter täze manylar bilen «ýüklenmegi» netijesinde ondan bihabar adam hiç zat düşünmeýär. Meselem, goçularyň žargonyndaky «kelem», «böwürslen», «guýruk», «öllemek» ýaly sözleriň özleriniň adaty dildäki manylary bilen hiç hili umumylygy ýokdur. Ýöne žargon ýa-da oňa meňzeş dil ulanylanda hemişe «düşnüksiz» bolmak üçin ýörite maksat goýulmaýar. Meselem, talyplaryň hünär, ylmy žargony bardyr. Ata-eneleriň köpüsi çagalarynyň öz öýüni «agyl», «nowa», umumy ýatak jaýyny «köşk-saraý» atlandyrýandyklaryny bilmeýärler. Mundan başga-da, öz agzalarynyň umumy ýatlamalary esasynda döreýän haýsydyr bir resmi däl toparlaryň-da öz žargonlary bolup bilýär. Ýöne «düşnüksiz» diliň gelip çykyşynyň nählidigine garamazdan, ony ulanyjylar «dili bilýänleriň» toparyny döredýär.

Düşünmezligiň semantik derejesi ulularyň we çagalaryň aragatnaşygynda çalt ýüze çykýan hadysadyr; olar bir dilde gürleýän-de bolsalar, çagalaryň sözleriniň semantik meýdanynyň gysbylygy sebäpli doly özara düşüniliş bolmaýar.

Semantik düşünmezligiň täsiri aragatnaşygyň netijeliliginiň üzül-kesil peselmegine getirýär. Bu diňe bir biziň haýsydyr bir duýgularymyzyň we sözlerimiziň garşydaşymyza «ýetmän galýanlygy» bilen baglanyşykly däl, semantik böwet düşnüksiz zady ýöne bir

togtatman, ony özgerdip hem bilýär: «mukaddes ýer boş galmaz» düzgüni boýunça, sözün semantik aýrybaşgalygy boýunça döreýän bir manysynyň ornuna başga bir many goýulýar, bir emosiýa derek beýlekisi döredilýär; netijede, ýöne bir ýüz öwürmek däl-de, köplenç oslagsyz, başga – nädogry, düşüniliş döreýär.

Şeýle garaşylmadyk täsir-hadysalar kinonyň görkezilişi bilen baglanyşykly ilkinji tejribelerde ýüze çykydyr. «Kinonyň dili» bilen entek nätanyş adamlar, meselem, artistiň ýüzüni uly ýagdaýda görenlerinde ony kesilen kelledir öýdüp, gorkupdyrlar we seansdan gidipdirler (75). Şeýle reaksiýa düşünmezligiň semantiki derejesiniň has aýdyň ýüze çykasydyr.

Haýsydyr bir habar-maglumata takyk düşünmek üçin informasiýany iberýäniň we salgynyň «tezauslarynyň» belli bir umumylygy zerurdyr. Bu söz gadymy grekçeden terjime edilende «hazyna» manyny berýär. Ýöne häzirki ýagdaýda ol «dünýä baradaky düşünceleri», şol adamda bar bolan maglumatlaryň tutuş jemini aňladýar. Üstesine-de, kommunikasiýanyň netijeliligine päsgelçilik döremezligi üçin söhbetdeşleriň maglumat ätiýajynda uly tapawut bolmaly däl-dir. Meselem, gyzykly mazmunly matematiki makala, bu ugurdan hünärmen däl adam üçin hiç hili maglumaty özünde saklamaýar. Ýolbaşçynyň ol ýa-da beýleki yşarat hereketiniň täze işgär üçin hiç hili manysy bolman, ýöne ýolbaşçyny köpden bári tanaýan tejribeli işçi üçin ol takyk görkezme, buýruk bolup biler. Şeýlelikde, maglumatyň çüşmesi bilen salgynyň tezauslarynyň özara ylalaşyklylygy kommunikasiýanyň netijeliliginiň girewidir (84, c. 26).

Tezauslaryň şeýle ylalaşyklylygy dürli derejede bolup bilýär. Bir nesliň wekilleri biri-birine «atalara we çagalara» seredende gowy düşünişýärler. Şol bir kitaplary okan, şol bir filmleri sereden, bir durmuşda ýaşan adamlaryň diňe bir durmuş tejribesi meňzeş bolman, olaryň birmeňzeş «ruhy goşy» bolýar. Meselem, «bir gadak garşy temmäkiň barmy?» sowalynyň manysyna diňe «Doganlar» romanyny okan adam düşünýär. Aýdaly, gyzgyn jedel gidýän wagty, kimdir biri gaharyna bäs gelip bilmeýän jedelçä: «Aleksandr Makadonskiý, elbetde, beýik serkerde, ýöne oturgyjy döwmek nämä gerek?» – diýse, «Çapaýew» filmini görenlere bu sözleriň manysy düşnükli bolýar:

«Köşeş, ganyňy gyzdyrma, bu ýerdäkileriň ählisi dostlar we ş.m.». Filmi asla görmedikleriň bir topary üçin bular ýöne bir ýüzugra aýdylan sözler ýaly bolup eşidilse, başga birleri bu «düşnüksiz» sözleriň göwnedegijiligini güman edýär.

Semantik düşünmezlik, köplenç, haçan-da sözleri kabul edijide, sözleriň we aňlatmalaryň diňe bir «sözme-söz» manysyny däl, beýleki nazarlaýan manylaryny-da takyk kabul etmäge mümkinçilik berýän assosiýasiýa (pikir ýa-da keşp gabatlaşmasy), medeni ýerlik ýok bolanda ýüze çykýar. Meselem, «Görogly» şadessanyndaky getirilýän hemmelere mälim şeýle aýtgylara düşünmeýän adam ýok bolsa gerek: «Ozal aýtdyň şu gepi, ýene-de aýdýaň şu gepi», «Habarlaşar ýaly, bir beýnisi ýukarak adam tapyp bolaýsa» we ş.m.

Hakykatdan-da, bu ýerde näme düşünmez ýaly zat bar? Ähli sözler düşnükli, umumy manysy hem aýdyň. Emma bu sözleriň wäşilik öwüşgini bilen bir hatarda, olaryň ýerligi belli bir manyny özünde saklaýar. Bu aýtgylarda, Ý. M. Lotmanyň pikirini biraz özgerdip aýtsak, «Göroglyny» diňe bir okan däl, onuň radio oýun nusgasyny-da diňläňler öz toparyny «kesekilerden» – ony okamadyk we diňlemeliklerden çäklendirýär (59, c. 125). Eger-de biz bu özboluşly «sosial paroly» bilmesek, «Göroglynyň» bu parçasynyň manysyny-da bilmeris.

Ýöne, başga bir tarapdan, adamlar öz eýýamynyň medeni ýerligini biläýende hem, olaryň tezauslarynyň ylalaşyksyzlygy barybir bolup bilýär. Bu ýagdaýda ylalaşyksyzlyk başga sebäpler – bilim, hünär derejesi, indiividual aýratynlyklar boýunça kesgitlenýär. Düşünmezlik, meselem, gazetlerde ulanylýan adalgalaryň, daşary ýurt sözleriniň kabul edilişinde has aýdyň ýüze çykýar. Adatça, bu sözleriň manysy ýa-da iň bolmanda bahalandyryş öwüşgini ýerlikden – kontekstden ýeňil düşünilýär we şol sebäpli adam üçin bu sözleriň özüne nätanyşdygyny, olaryň mazmunyny aňlamak kyn bolýar. Ýöne, bu sözleriň mazmunyna we manysyna düşünmek real ýagdaýy nusgalaşdyrýan göni tejribede has aýdyň ýüze çykýar.

Nowokuzneskide geçirilen tejribä rus dili we edebiýaty fakultetiniň birinji ýyl talyplarynyň 112-si gatnaşýar. Olara adaty gazet leksikasyna girýän sözlere kesgitleme bermeklik tabşyrylýar: bun-

deswer, eskalasiýa, çepçi güýçler, aksiýalaryň kursy, tendensiýa, koordinasiýa, woýaž, potensiýa, stabillik, reaksioner we beýl. 1120 jogapdan 89-y dogry (7%), 426-sy nätakyk (39%), 605-i nädogry (54%) bolupdyr. 112 adamdan «woýaž» sözüni 57-si, «koordinasiýa» – 66-sy, «liberal» – 65-i bilmändir, 94 adam «aksiýanyň kursuny», 58-i «çepçi güýçleri» düşündirmegi başarmandyr. Geliň, tejribä gatnaşyjylaryň beren kesgitlemeleriniň käbirleri bilen tanşalyň:

Agentura – işe ýolbaşçylyk edýän jemgyýet; Şerlok Holmsyň döwründäki ýaly, müdirlik ýa-da haýsydyr bir edara.

Woýaž – goş; ýük; adam; toý gezelenji; uly möçberdäki pul.

Çepçi güýçler – partiýa bölünişi bolandaky köp sanly adamlar; sowetlere garşy garaýyşly adamlar; partiýanyň esasy ýolundan çekilenler; kapitalistik ideýalaryň tarapdarlary.

Aksiýanyň kursy – belli bir garaýyşlara eýermek; pul walýutasy; syýasatyň meseleleri boýunça bellibir iş; pul lotereýasyny goýbermek.

Liberal – pessimist; ýokary gatlaklara degişli bolan adam.

Wermaht – Germaniýdaky 30-njy ýyllardaky harby ministrlík.

Eskalasiýa – harby hereketleriň togtadylmagy, gutarylmagy; nämedit bir harby zat; urşy başga ýere geçirmek (39).

Bu sözleri ulanýan adamyň sözleşşine düşünmekde nähili gyşarmalaryň bolup biljekdigini göz önüne getirmek kyn däl. Manynyň aýry-aýry sözlere düşünmek bilen baglanyşykly şeýle özgerdilmegi, mundan beýläkki geçirilişde deslapky niýetlerden has uzaklaşyp, many jähetden tanalmaz derejede gyşaryp bilýär.

Düşünmezligiň stilistik derejesi. Düşünmezligiň aragatnaşykda kynçylygyň döremegine we onuň pes netijeliligine sebäp bolýan nobatdaky derejesi stilistik ýa-da sintaktik päsgelçilikdir.

Adam diňe kesgitlenen grammatik gurluşa tabyn bolýan mazmuna düşünmeli we haýsydyr bir jogapda ýa-da hereketde ony şöhlendirmelidir. Eger bu şeýle bolmasa, ol özüne ýüzlenýäni başarnyksyz ýa-da daşary ýurtly hasaplap bilýär; grammatikanyň has gödek bozulan halatynda bolsa garşydaşynyň sözlerinden many tapman, ony ret edip bilýär.

Düşünmezlik reaksiýasyny diňe bir grammatikanyň gödek bo-

zulmasy däl-de, eýsem, stiliň göz-görtele bozulmagy, habar-maglumatyň formasy we mazmunynyň arasyndaky kadaly utgaşmanyň bolmazlygy hem döredip bilýär. Meselem, aýdaly, balykçy we balyjak hakyndaky meşhur erteki şeýle beýan edilýär diýeliň: «Özüni deňze goýberse örän uly töleg wada beren, ýöne garry tarapyndan ilki ulanylmadyk, tylla balygyň tutulyşyny Puşkiniň görkezişi möhüm ähmiýete eýedir. Adamsynyň teklipe edilen tölegi almazlygy barada berýän düşündirişine kempiriň reaksiýasy-da – gojanyň adyna birnäçe wulgarizmleri gönükdirmegi we ony balyjak bilen, köne kersen dogrusyndaky meselä bagyşlanan, ikilenç duşuşyga mejbur edişi hem wajypdyr» (81, c. 62). Şeýle beýan ediliş okyjyda diňe ýylgyrys döredip biler.

Stiliň çendenaşa çylşyrymlaşdyrylmagy ene diliň edil daşary ýurtlynyňky ýaly kabul edilişini döredip, düşünmezligi ýüze çykaryp bilýär. Şeýle ýagdaýlar hakyky durmuşda çendan köp duşýan-da bolsa, ýatda galyjylygy ýokarlandyrmak üçin bu ýerde ýumor häsiýetli bir mysal ýerliklidir. «Çykyş gutardy, başlyklyk edýän professor Drobyş sorag bermekligi teklipe etdi. Ilkinji bolup Pýatakow ýerinden turdy:

– Siziň çekijiňiz çendenaşa güýçli sarsdyrýan däl-dir-dä hernä?

Çykyş edýän sowaly eşidip, gözlerini elek-çelek etdi. Ol ylma ýörite orta we ýokary mekdebiň üsti bilen gelipdi. Hakyky önümçilik işgäri bilen onuň ilkinji gezek duşuşydy. Ara ýürege düşgünç arakesme düşdi. Öz ýaş kärdeşine tejribeli professor Drobyş kömege geldi:

– Hormatly ýoldaşyň soraýany – siziň gurnamaňzyň möhüm häsiýetnamalarynyň biri bolan wibrasiýa konstantasy näderejede ulanylyş şertlerine laýyk we ony işledýäne wibroýagdaýyň oňyn däl täsirini aradan aýyryar?

– Soraga düşündim – diýip, ýaş alym ýeňillik bilen dem aldy. Düşündirýärim. Geçirilen tejribeleriň netijesinde ustanowkanyň orta kwadrat ýygylak amplitudasynyň işçi üstüniň ýalan geometrik okdan sowulmak ýalňyşlygy netijäniň matematiki garaşylmasyna gabat gelýär, şonuň üçin şeýle laýyklyk hakykatdan-da bar diýmäge esas berýär.

Indi Pýatakow gözlerini aljyraňny gyrpyldatdy. Ýene-de profes-

sor kömege ýetişdi: – çykyş edýän çekiç bilen işlemek boljakdgyny aýdýar. Sizde ýene sorag barmy?» (47, c. 86).

Edil fonetika we semantika ýaly, kommunikasiýanyň stili-de onuň «hojaýynynyň» haýsy topara degişlidigi dogrusynda pikire «ugrukdyrýar». Eger-de kommunikasiýanyň stili «keseki», üstesine-de «duşmançylykly» häsiýetde kesgitlenilse, özara düşünilişe garaşmak bolmaýar. Bellemeli ýeri, «özünkiniň» we «kesekiniň» tapawutlandyrylyşy stiliň obýektiw häsiýetnamasy boýunça däl-de, diňleýjiniň subýektiw düşüncesine bagly bolýar. Meselem, uniwersitetiň birinji ýyl talyby «ylmy tekstden terjime» stilini başarmaýar, ýöne eger-de ol alymlaryň arasynda «özünüňki» boljak bolsa, ol bu «haýsydyr bir guş dilinde gürleýän galstukly äýneklileri» ýürekden halamaýan adama seredende, ylmy stile has gowy düşünýär.

Stil bu diňe bir sözüsti habar berlişini usuly däl-de, kommunikasiýada formanyň we mazmunyň biri-birine laýyklygyny gazanmak usulydyr. «Köne tanyşlar» babynda, haçan-da, garşydaşyň özüni alyp barşynda dilüsti we dilüstidäl elementler bir-biri bilen baglanyşmaýan ýagdaýynda oňa düşünmekligiň örän kyn bolýandygy bellenilipdi. Bu hem formanyň (dilüstidäl özüni alyp barşyň) we mazmunyň (sözdäki maglumat) biri-birine gabatlaşmazlygynyň ýüze çykyşydyr. Saýlanylan sözüsti formanyň geçirilýän emosional mazmuna gabatlaşmazlygy-da mümkindir. Ýagdaýlaryň ählisinde, düşünişmekde kynçylyk döredýän kommunikasiýanyň «nädogry» stili dogrusynda aýtmak bolar.

Düşünmezligiň logiki derejesi. Aragatnaşygyň pes netijeliliginiň ýene-de bir sebäbi düşünmezligiň logiki derejesi bolup, ol aragatnaşyga gatnaşyjylaryň biriniň garşydaşynyň logikasyny we delildir subutnamalaryny kabul etmezligi boýunça döredilýär. Eger-de adam, biziň pikirimizçe, logikanyň düzgünine çapraz bir zat aýtsa ýa-da hereket etse, biz diňe bir oňa düşünmezlikden ýüz öwürmän, ony emosional-duýgy jähetden oňyndäl kabul edýäris. Bu ýagdaýda biziň üçin ýeke-täk dogry logika öz logikamyz bolýar. Ýöne «aýal» we «çaga» logikalarynyň bolýanlygy hem hakykatdyr. Her bir adam öz logikasy boýunça ýaşaýar we pikir ýöredýär, ýöne aragatnaşykda, eger-de bu logikalar baglanyşdyrylmasa ýa-da adamda garşydaşynyň logikasy,

onuň özboluşly aýratynlyklary dogrusynda aýdyň düşünje bolmasa, düşünmezligiň logiki derejesi herekete gelýär.

Dürli adamlar tarapyndan ulanylýan logiki düzgünleriň gabat gelmezligine mysallar köpdür. Haçan-da çaga «gün janly, sebäbi ol hereketlenýär» diýende, ol öz, takyk logika tabyn, kanuny boýunça pikir ýöredýär. Onuň subutnamasy uly adamy kanagatlandyrmaz, pikiri gülkä alsa-da, çagalar üçin bu doly ýeterlik delil bolýar we olar biri-birine oňat düşünýärler.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda sowet psihologlarynyň Özbekistanda geçiren derňewlerinde synag edilýänlere sillogizmleriň iki görnüşini teklipläp edilýär. Bir ýagdaýda sillogizmleriň deslapky düşüňjeleri (posylkalary) synag edilýänleriň öz amaly tejribesi bolan mazmunlar boýunça düzülip, ýöne bu tejribe täze şertlere geçirilen bolýar. Meselem, «Niredede yssy we gurak bolsa, gowaça oňat ösýär; Angliýada sowuk we çyglyk; ol ýerde gowaça ösmeýä ýa-da ýok?»

Başga bir ýagdaýda synag edilýänler sillogizmlerden çykarylýan netijeleri özüleriniň şahsy tejribesi bolmadyk nazary materialyň mysalynda esaslandyrmaly bolupdyrlar. Meselem, «Garlyk uzak demirgazykda ähli aýylyr akdyr; Täze Ýer uzak demirgazykda ýerleşýär. Ol ýerdäki aýylyr nähili reňkde?»

Yzagalak şertlerde ýaşaýanlar (esasan, jaýyň içerki böleginde bolup, daşarky – erkekler tarapa geçmeýän aýallar) hatda sillogizmleriň birinji görnüşlerine degişlilikde hem haýsydyr bir netijä gelmekden ýüz öwürpdirler. Olar, adaty, özüleri üçin nämälim bolan ýerlerde bolup görmändigini we ol ýerde gowaçanyň ösüp ýa-da ösmeýändigini bilmeýändigini aýdypdyrlar. Diňe tejribe dowam etdirilip, sowallara jogap bermeklik (tejribe geçirýäniň sözlerinden nämäniň gelip çykyandygyny aýtmaklyk) haýyş edilende, olar netijä gelmeklige razylyk beripdirler: «siziň sözüňizden ugur alynsa, eger ol ýerler sowuk we çyglyk bolsa, onda ol ýerde gowaça ösüp bilmeýär».

Sillogizmleriň ikinji görnüşini teklipläp edilende olar netijä gelmekden çürt-kesik boýun gaçyrypdyrlar. Olaryň köpüsi, esasan, uly posylkany – deslapky düşüňjeleri kabul etmekden ýüz öwürpdirler; özüleriniň hiç wagt demirgazykda bolmandyklaryny we hiç wagt aýylyr görmändigini, bu sowala jogap almak üçin demirgazykda bolup, aýylyr

görenlerden soramalydygyny aýdypdyrlar. Olar, köplenç, deslapky düşünjäni ünsüz galdyryp, sillogizmlerden netijä gelmekligi öz pikir ýöretmeleri bilen çalşyrypdyrlar («aýylar dürli hili bolýarlar, eger, ol goňur bolup dogulsa, şonlugynda hem galýar; dünýä giň, men nähili aýylaryň bolýandygyny bilemok») we özleriniň aýylaryň durmuşy barada eşidenlerine esaslanýan umumy gürrüňlere geçip, her gezekde ýumşy çözmekden sowlupdyrlar.

Synag edilenleriň käbirleri sillogizmleriň şeýle görnüşinden asla hiç hili netijä gelmegiň mümkin dälidigini, özleriniň diňe gören zatlary barada aýdyp biljekdiklerini, aldamak islemeýändiklerini, sowalla jogaby diňe soralyň zady gören we olary bilýän adamlardan soramalydygyny aýdypdyrlar. Hatda «meniň sözlerimden ugur alsaň, onda nähili jogap bermek bolar?» mazmundaky ugrukdyryjy sowallar hem bu ýagdaýda netije bermändir. Olar deslapky düşünjelerden logiki netije çykarmak operasiýalaryna ýüzlenmekden ýüz öwürpdirler.

Öz hususy tejribesi bolmadyk düzgünlerden netijä gelmekligi doly inkär etmek, diňe nazary häsiýetde bolan islendik logiki operasiýalara ynanmazlyk, şol bir wagtda öz hususy amaly tejribäň esasynda netijä gelmek mümkinçiligini ykrar etmek synag edilýänleriň bu toparynyň häsiýetli aýratynlygy bolupdyr (60).

Çaky, eger-de şeýle adamlara gönükdirilen kommunikasiýa diňe formal logikanyň düzgünleri boýunça guralan bolsa, ol netije bermeyär.

Özüniň asyl mazmunynda logika hem «biziňki», «özüňki» we «kesekiniňki» bolýar. Keseki logika – bu nädogry logika, diýmek, oňa ynamsyz ýa-da göwnüýetmezçilikli seredip bilýäris. Eger-de habar-maglumatyň logiki dogrulygyny ret edýän bolsak, onda «diýmek», «şundan ugur alyp biz ... netijä gelip bilýäris», «näme üçin diýseň» we ş.m. ýaly görnüşdäki öwürümler bizde hiç hili täsir dötmeýär, sebäbi biz bu zatlary diňe logika «gabatlamak» häsiýetde bahalandyryşy we oňa ynanmaýarys. Bu ýagdaýda täsir edişiň öz ýolunda logiki düşünmezlige uçrandygyny aýtmak bolýar.

Daşky päsgelçilikler. B. F. Porşnewiň esaslandyran kontrsgestiýalaryny seljermek esasynda aşakdaky pikir jemlemelere gelmek bolýar. Aragatnaşykda garşydaşyň täsirinden goranmaklyk gaça

durmak, çeşmăniň awtoritetliligini inkâr etmek ýa-da düşünmezlik görnüşlerde bolup bilýär. Bu ýagdaýlaryň ählisinde ol ýa-da beýleki päsgelçiligiň herekete gelmekliginiň netijesi täsiri kabul etmezlik bolýar: habar-maglumat kabul edilmeyär, şonlukda ol hiç hili täsir edip bilmeyär. Goranyşyň esasy bolup dürli sypatlar hyzmat edýär. Meselem, gaça durmaklyk görnüşdäki goranyşyň esasy bolup garşydaşy (täsirini, çeşmăniň awtory) «erbet», «ýakymсыз», «howply», «duşmançylykly» häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýän sypatlar hyzmat edýär. Awtoritetliligi inkâr edýän görnüşdäki goranyşa esas bolup garşydaşy «keseki», «erbet», «awtoritetsiz» topara goşmaklyga mümkinçilik berýän alamatlar hyzmat edýär. Düşünmezlik görnüşdäki goranyşa esas hökmünde geçirilýän habar-maglumatyň awtoryny «keseki» häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýän dürli sypatlar hyzmat edýär. Bu sypatlar fonetik, semantik, stilistik ýa-da logiki derejelerde bolup bilýär. Kommunikasiýada kontrsuggestiýa üçin bu esaslaryň iň bolmanda biri bolanda, goranyş mehanizmi herekete gelýär we kommunikasiýanyň netijeliligine howp döredýär.

Bu ýerde bir ýagdaýa ünsi çekmek zerurdyr. Kommunikasiýada bu päsgelçilikleri aňlanylan, erkli we gönükdirilen häsiýetde täsirden goranmagyň netijesi hökmünde göz önüne getirmek bolmaz. Hama-la, ilki biziň önümizdăkiniň kimdigi («özünki» ýa-da «keseki») kesgitlenilip, eger keseki bolsa, ondan gaçmalydygy dogrusynda karara gelinýär. Ýa-da, göýä adam haýsydyr bir çylşyrymly we kyn kabul edilýän sözlemi eşidýär-de, ilki onuň howpludygy we ondan goranmalydygy dogrusynda karara gelýär we düşünmezligi herekete getirýär. Şeýle düşünmeklik hakykata laýyk dăldir we ol diňe päsgelçilikleriň tebigatyny öwrenmek maksady bilen guralýan tejribede emeli ýüze çykarylyp bilner (30; 70; 126).

Hakyky aragatnaşykda päsgelçilikler, esasan, garaşsyz mehanizmler görnüşinde gatnaşýar, olar adama goranyş üçin «berlip», ýöne olaryň hakyky tebigaty oňa mălim bolmaýar. Meselem, biz söhbetdeşimizi ol «keseki» bolanlygy üçin dăl-de, öz pikirimize gümra bolýanymyz üçin diňlemän bilýäris. Bu ýagdaýda «gaça durmaklyk» päsgelçiliginiň ünssüzlik görnüşinde herekete gelmegi garşydaşyň sypatlaryny kesgitlemek bilen asla baglanyşykly dăldir,

başgaça aýdanynda, päsgelçiligiň gelip çykyşy jähetden seredilende şeýle düşündiriş «nädogry» ulanylýar. Ýöne adam bu gelip çykyş we päsgelçilik barada hiç zat «bilmeýär», ol ýöne başga zat bilen meşgul bolansoň ony täsirden gorayán mehanizm herekete gelýär.

Päsgelçilikleriň ulgamyny awtomatlaşdyrylan gorag hökmünde göz önüne getirmek bolar: signalizasiýa işlände adama barýan ähli ugurlar ýapylýar. Signalizasiýa köp ýagdaýlarda wagtynda işleýär. Ýöne ýalan galagoplylyk we signalizasiýanyň öçürilmegi (togtadylmagy) ýaly wariantlar hem mümkindir.

Köp ýagdaýlarda düşünmezlik päsgelçiligi adama öňyndäl hyzmat hem edip bilýär: gelip gowuşýan täsiriň hiç hili howp dörediji häsiýeti ýok bolup, ýöne signalizasiýanyň ýalan işlemegi zerur we işjeň maglumatyň kabul edilmezligine getirýär. Meselem, maglumat örän çylşyrymly beýan edilende, özleri üçin möhüm bolsa-da, adamlar ony kabul etmeýär; «erbet» subutnamalaryň ulanylmagy örän möhüm pikiri ähmiýetsizlendirýär; ýakymсыz adamdan gelip gowuşýan dogry sözlemler hiç wagt diňlenilmeýär, awtoritetsiz, emma wajyp meseläniň çözgüdini bilýän adam ony düşündirmäge näçe jan etse-de, oňa gulak gabardylmaýar we ş.m. Goranyş ulgamy awtomatiki düzgünde işleýänligi üçin ol adama göýä «ornaşdyrylan», onuň bir bölegi bolup, adatça onuň özi tarapyndan aňlanylmaýar. Ýalan herekete gelýän ulgamlaryň döredýän ýalňyşlaryny ýeňip geçmek üçin aýratyn aladalar zerur bolýar.

Bu ýagdaýyň garşylykly warianty goranyşyň «öçürilmegi», «togtadylmagydyr». Aýdaly, kimdir biri örän ähmýetli maglumatyň ýeketäk bir adamda, ýöne özi üçin ýakymсыz adamda barlygyny anyklaýar. Adatça, ol onuň bilen hatda sataşmakdan-da sowulýan bolup, ýöne häzirki ýagdaýda onuň bilen duşuşmak örän zerur. Her bir adamda yetmezçilikleriň bolýandygyny, şol adam bilen bir gezek gürleşende hiç zat ýitirmeýändigini özüne düşündirip, onuň bilen duşuşyga gidýär we möhüm maglumaty hem alýar.

Islendik kadaly adam adaty ýagdaýda «keseki» dilde ýazylan tekste düşünmeklige hatda synanyşyk hem etmeýär. Emma bu tekst – makalanyň özüniň işleýän temasyňa ugurdaşlygyny anyklyan hünärmen, başga wariantlar bolmadyk halatynda oňa düşünmek (terjime

etmek) üçin ähli yhlas-aladasyny edýär. Söýüşýän adamlar bir-birine «ýarym sözden» ýa-da asla sözsüz, ýagny özara düşüniliş obýektiv jäheden örän kynlaşdyrylan we diňe päsgelçilikleriň täsir etmeyän şertlerinde mümkin bolup biljek ýagdaýynda hem düşüňärler. Şeýle ýadaýlarda päsgelçilikleriň togtadylmagy garşydaşlaryň biri-birini adatdan daşary gereklemekligi bilen baglanyşykly bolýar.

«Men sizden bir zat sormak isleýärim. Ol onuň (gyzyň – B. B.) mähirli, emma howatyrly gözlerine göni seretdi. – Baş üstüne, soraň.

– Ýnha – diýip, ol: h, s, m, b, b, d, b, h, w, ý, ş, w, a? başlangyç harplary ýazdy. Bu harplar: haçan-da siz maňa bu bolup bilmez diýeniňizde, bu hiç wagtymy ýa-da şol wagty aňladýarmydy? – diýmekligi aňladýardy. Onuň bu çylşyrymly jümlä düşünmekligine hiç hili ähtimallyk ýokdy; ýöne ol özüniň şu sözlerine gyzyň düşünmegine ýaşaýşynyň baglydygyny aňladýan garaýyş bilen seretdi.

Gyz oňa salyhatly seredip, soňra gaşy çytylan maňlaýyna elini diredi we okap başlady. Gyz oňa her wagtdan bir göz aýlap, garaýyş bilen «Bular meniň pikir edişim ýalymy?» diýip sorady.

Gyz gyzaryp: – Men düşündim – diýdi. Ol hiç wagt diýmegi aňladýan h harpy görkezip: – Bu haýsy söz? – diýdi. Gyz: – Bu söz hiç wagt diýmegi aňladýar – diýip jogap berdi-de, – ýöne ol nädogry! – diýip üstüni ýetirdi.

Ol ýazylanlary çalt öçürüp, gyza heki berdi-de ýerinden turdy. Gyz ş, w, m, b, j, b, b harplary ýazdy. Ol birdenkä ýalkymlandy: ol düşündi. Bu harplar: «Şol wagt men başgaça jogap berip bilemokdym» diýmegi aňladýardy» (76, c. 465).

Şeýle mysallar başga-da köpdür.

Bu görkezilen päsgelçilikler psihologik täsiri adamyň içki dünýäsine geçirmezlik üçin özlerinde ynanmazlyk «süzgüjini» saklaýandygy, adamyň dünýäsini daşyndan goraýanlygy üçin daşky päsgelçilikler atlandyrylyp bilner. Eýsem, eger-de bu daşky päsgelçilikler togtadylsa ýa-da wagtynda herekete gelmese, näme bolar? Şeýle ýagdaýda adam söhbetdeşine ynanýar, diýmek, täsir amala aşyrylýar we kommunikasiýanyň netijeli boljakdygyna bil baglap bolýar.

Bir adamyň beýlekä täsiriniň in ýokary netijeliligi gipnoz arkaly gazanylýar. Gipnoz haçanda şeýle ýagdaýa geçirilýän adamyň ony

geçirýäne ynanjy bolanda mümkin bolýar. Bu ýagdaýda ähli daşky päsgelçilikler herekete gelmeýär we gipnozçynyň täsiri ýoňsuz ýokary bolýar. Gipnozyň kömegi bilen adamyň organizminiň fiziologik ýagdaýyny özgertmek, agyryny, stresi, dartgynlygy aýyrmak, onuň ýat, pikirlenme, kabul ediş hadysalaryny we özüni alyp barşyny dolandyrmak elýeter mümkin bolýar.

Bir gyzykly mysala ýüzleneliň. Gipnozyň yzy amneziýa (ýatdan çykarma) geçýän, üçünji, (somnambuliýa) tapgyrynda bolýan synag edilýänlere gipnozdan oýananlarynda käbir zatlary, predmetleri görmejekdikleri yrma – suggestiýa görnüşinde aýdylýar. Gipnozdan çykanlarynda olara öňlerindäki predmetleri sanamaklyk tabşyrylýar (olaryň arasynda «gadagan» edilenler hem bolýar). Gipnoz ýagdaýyndan çykanlarynda synag edilýänler diňe bir gadagan edilen predmetleri däl, eýsem, olar bilen semantik baglanyşyklylykda bolanlary-da «görmeýärler». Meselem, eger-de synag edilýänlere olaryň haýsydyr bir predmeti görüp bilmejekdikleri aýdylanda, olar öz gören zatlarynyň sanawynda diňe bir şol predmeti däl-de, eýsem, oňa degişli beýleki zatlary hem ünssüz galdyrypdyrlar. Gadagan edilen predmetler bilen semantik baglanyşyklylykda bolan käbir predmetleri synag edilýänler görkezseler-de, olar onuň funksiýalaryny unudypdyrlar. Meselem, tejribä gatnaşyjylaryň biri stoluň üstündäki çilim otlaýjyny görkezip, oňa «silindrjik» diýse, beýleki biri bolsa ony «walidol üçin túbik» atlandyryp, üçünjisi onuň nämedigine düşünmek üçin oňa gözüni aýyrman seredipdir (69, c. 10).

Bu mysalda täsir ediş (yrma) esasynda synag edilýänlerde göz-öňüne getirmeleriň, dünýä baradaky düşüňjeleriň tutuş toplумы gözden «sypyp», bu ýagdaý olaryň özüni alyp baryşlarynda kanunalaýyklykda ýüze çykýar.

Elbetde, kommunikasiýanyň mysaly hökmünde gipnoz örän emeli bolup görünmegi mümkin, ýöne biziň üçin, eger-de päsgelçilikler ýok bolsa, täsir edişiň netijeliliginiň ýokarlanýandygy hakykatyny nygtamak möhümdir. Hakyky durmuşda söhbetdeşe ynanç örän seýrek ýagdaýda (ýöne şeýle bolup hem bilýär) gipnoz ýagdaýyna meňzeş bolýar. Her näme-de bolsa, bu ýetmek üçin ymtylmaly çäkdir.

Ýöne hatda gipnozda hem yrylýan mazmun adamyň içki dünýäsinde haýsydyr bir düýpli özgermeleri talap edýän bolsa, goranyş mehanizmleri herekete gelýär. Köp awtorlar hatda çuňňur gipnozda hem synag edilýän ýagdaýa bellibir derejede gözegçilik etmek ukybyny ýitirmeýändigini we ony özi üçin ýakymсыz hereketleri etmäge mejbur edip bolmaýandygyny görkezýärler (89).

«...Nanside (Fransiýa – B. B.) professor L. Kamillanyň meşhur somnambul aýal müşderisi eline inñebagjyk sokulanda ýa-da aýasyna kömrüň közi goýlanda hiç hili ynjamaklygy ýüze çykarman, emma professor onuň bluzkasynyň iliklerini ýazdyrmakçy bolýan ýaly hereket edende, ol gyzaryp, şol bada hem oýanypdyr» (65, c. 238).

Daşky päsgelçiliklerden başga-da, çaky, haýsydyr bir içki goranyşlar bolup, olar adamyň gatnaşygyny **eýýäm kabul edilen we düşünilen**, şol bir wagtda ýakymсыz, howply maglumata degişlilikde kesgitleýär.

Içki päsgelçilikler. Içki garşylyga sezewar bolan maglumat täsiriniň netijeliligi meselesine göz aýlalyň. Şeýle täsiri netijesiz hasaplamak nädogry bolsa gerek. Adam özünden näçe gizlense-de, ol muña hiç wagtda doly başartmaýar. Ebedi ýatdan çykarylan hasaplanýan «zerur däl» pikirler barybir kellä gelýär we ýakymсыz ýatlamalar adama täsir edýär. Eger-de maglumat kabul edilip we düşünilen bolsa, ol barybir adama öz täsirini ýetirýär. Eger-de «howply» maglumat kem-kemden toplansa, adamyň pikir-düşünjeleriniň şeýle maglumata degişli bölegi ýuwaş-ýuwaşdan gowşaýar we ahyr netijede üýtgedip guralma hem ýüze çykyp bilýär. Şeýle netijä kadadan seýrek çykylmak hökmünde seretmek bolmaz. Adamlar öz pikirlerini, endiklerini, durmuş baradaky düşüňjelerini ýygy-ýygydan üýtgedýärler we özgeriş, köplenç, beýleki adamlaryň täsiriniň netijesidir. Çaky, haýsydyr bir täsirler adamyň içki dünýäsinde seslenme tapýar we üstünlige getirýär.

Adamlaryň ählisi aragatnaşykda özlerine dogry düşüňmeklerini, sözleriniň daşa degen ýaly yza gaýtmazlygyny, gulak asylmagyny we diñlenilmegini isleýärler. Ýöne köp sanly adamlar üçin öz pikirini, nukdaýnazaryňy, bilim-düşüňjeleriniň garşydaşyňa «ýetirmek», olaryň

esasy hünär işiniň zerur bölegi bolýar. Kommunikasiýanyň netijeliligi barada aladalanýan her kes üçin päsgelçilikleri ýeňip geçmekligiň usullaryny bilmek möhümdir. Kitabyň indiki bölümleri şu meselä bagyşlanandyr.

II. 2. PÄSGELÇILIKLERIŇ ÝEŇLIP GEÇILIŞI

Maglumatyň täsiriniň netijeliligini dolandyrmagyň ýollaryna (adamyň goranyş baradaky düşüňjelerine esaslanýan) geçmezden ozal, aragatnaşyga goşulýanlaryň haýsy biriniň kommunikasiýanyň netijeliligi dogrusynda aladalanmalydygyna seredip geçeliň.

Aragatnaşyga hemişe azyndan iki adam gatnaşyp, olaryň her biri şol bir wagtda täsir edýär we täsire sezewar bolýar. Bu funksiýalary şertli ýagdaýda aýrybaşgalalyň we gürleýän (täsir edýän) we diňleýän (täsir edilýän) taraplary ýüze çykaralyň; aragatnaşykda bularyň her biri, belenilişi ýaly, birbada we gezekleşikli ýagdaýda iki orunda hem bolýarlar. Eger bizde gürleýän we diňleýän bar bolsa, eýsem, olaryň haýsy biri aragatnaşykda netijelilige jogap berýär, kim onuň ýokarlanmagy üçin göreşmeli? Eger-de aragatnaşyk guramakda öz hususy tejribämize ýüzlensek, köplenç ýagdaýlarda, netijelilik üçin gürleýän adam «jogapkärçilik» çekýär. Gürleýän adam esasy meselä ünsi çekip bilmeýän bolsa, eger söhbetdeş ony eşitmese, oňa düşünmese, ýadyna ornaşdyryp bilmeýse, muňa onuň özi günäkärdir. Başgaça aýdanyňda, diňleýän – işjeňdäl tarap, gürleýän bolsa – işjeň tarap bolup, hut gürleýän hem ähli zat hakynda aladalanmalydyr.

Başga bir tarapdan, aragatnaşygyň netijeliligi umumy iş bolup, hem gürleýän hem diňleýän onuň netijeliliginiň ýokarlanmagyna öz goşandyny goşup bilýär. Käbir ýagdaýlarda biziň bu babatda adaty düşüňjelerimizden tapawutlylykda, aragatnaşygyň netijeliligi, esasan, diňleýjä bagly bolýar. Meselem, ýaş çaga bilen gürleşenimizde biz onuň näme diýýänine düşünmek üçin yhlas-alada edýäris (ol bolsa nädogry, düşnüksiz, näme hakyndalygy nämälim häsiýetde gürleýär). Bu ýagdaýda çagadan biziň üçin düşnükli gürlemekligi talap etmek peýdasyzdyr. Aragatnaşygyň netijeliligi, şeýle pursatda, tutuşlygyna biziň boýnumyzdadyr. Başga köp sanly ýagdaýlarda hem diňleýji, eger-de gürrüňiň şowly bolmagyny aladalanýan bolsa, gürleýäniň bu

babatda höwesiniň bar ýa-da ýoklugyna garamazdan ol aragatnaşygyň netijeli bolmagy üçin işjeň çalyşmalydyr.

Diýmek, netijeliligi garşydaşlaryň ikisi-de dolandyryp bilýär; kontrsuggestiýanyň päsgelçiliklerini ýeňip geçmekligiň takyk usullaryny seljermeklige girişip, bu hadysanyň azyndan iki «eýesiniň» – gürleýän we diňleýän – taraplarynyň bardygyny we olaryň her biriniň aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmakda we peseltmekde öz goşandyny goşup bilýändigini unutmaly däldir.

Kontrsuggestiýa arkaly döredilýän kommunikiw päsgelçilikleri ýeňip geçmegiň esasy usullaryny göz önüne getirmek üçin köp sanly derňewleriň maglumatlaryny ulanmak mümkin. Biz bu derňewlerde teklipe edilýän usullary kontrsuggestiýanyň B. F. Porşnew tarapyndan esaslandyrylan we ýokarda seredilen görnüşlerine laýyklykda seretjekdiris.

Gaça durmaklygy ýeňip geçmek. Ýada salsak, täsirden goranmagyň birinji görnüşi – täsir edip biljek adam bilen ýüzbe-ýüz bolmakdan, ony eşitmekden we görmekden gaça durmakdyr. Adaty durmuşda, gündelik aragatnaşykda bu ünsüzlük görnüşinde ýüze çykyar. Dostumyz bilen gürleşenimizde biz eger-de onuň aýdýanlaryny duşumyzdan «geçirip», öz aladamyz barada pikir edýän bolsak, bu, hakykatdan-da, täsirden gaçmaklykdyr. Umumy sapakda oturanymyzda başga bir kitap okap, sapaga az üns berýän bolsak, bu hem täsirden sowulmaklykdyr. Şonuň üçin kontrsuggestiýanyň bu görnüşi bilen göreşmeklik garşydaşyň, auditoriýanyň, öz hususy ünsüniň dolandyrylmagyny göz önünde tutýar.

Ünsi dolandyrmak hemişe ýörite bilim-düşünjeleri we ylmy derňewleriň geçirilmegini talap etmeýär. Hemmeler eger-de kimdir birini köçede çagyrmaly bolsa, gaty gygyrýar; ýöne güýçli fiziki stimulyň näme üçin ünsi çekýändigine olaryň düşünmezligi-de mümkindir. Eger-de ýaş ýigit özüne ünsi çekmek üçin adaty däl daraw edýän bolsa (meselem, kelläniň ýarsyny syrmak), onuň-da gapma-garşy –kontrast stimulyň ünsi çekmekdäki ähmiýetini aňlamagy hökman dälir.

Eger-de biz ýörite bilim-düşünjesiz özümizi we beýlekileri dolandyryp bilýän bolsak, onda ýalňyşlar biziň ýörite kanunalaýyklyklary doly ulanylyp bilmeýänligimiz bilen bagly bolup biler. Meselem, goh-galmagaldan göçýän auditoriýany gygyrmak arkaly köşeşdirmä-

ge synanyşýan tejribesiz mugallym öz niýetleýän täsirini örän ýuwaş sözleýiş bilen hem gazanyp biljekdigini aňsyrmaýar. Şonuň üçin umumy we ylmy esaslandyrylan kanunalaýyklyklary bilmek hiç wagt artykmaç dälär.

Aragatnaşykda ünsi dolandyrmagyň usullary, esasan, köpçülikleýin kommunikasiýanyň psihologiýasynyň – haçan-da bir adamyň däl-de, köp sanly diňleýjileriň – auditoriýanyň ünsüni dolandyrmak ugrunda geçirilen derňewlerde öwrenilipdir. Ýöne muňa garamazdan, şol bir tärleri şahsyýetara gatnaşyklaryň beýleki görnüşlerinde hem ulanmak bolar.

Şeýlelikde, islendik aragatnaşykda: birinjiden, diňleýjiniň ünsüniň sözleýäne we onuň diýýän zadyna çekilmegi, ikinjiden, bu ünsüň durnuklylygy we dargamazlygy möhümdir. Diňe şeýle ýagdaýda aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmak bolýar. Diýmek, gürleýän we diňleýän ünsi dolandyrmagyň esasy serişdeleri bolan ünsi çekmegi we ony saklamagy başarmalydyr.

Ünsi çekmeklik. Psihologik derňewler ünsüň daşky we içki ýagdaýlar bilen çekilip bilinýändigini görkezýär. Daşky ýagdaýlar – täsiriň täzeligi (duýdansyzlygy), intensiwligi (depginliligi) we fiziki häsiýetnamalary bolýan bolsa, içki ýagdaýlar – adamyň şu pursatdaky niýet-maksatlaryna laýyklykda onuň üçin signalyň derwaýyslygy, ähmiýetliligi, möhümligi boýunça kesgitlenýär.

Ünsi çekmekligiň ilkinji has netijeli usullarynyň biri, şertli «bitarap jümle» atlandyrylýar. Özüniň takyk ulanylyşynyň dürli-dürlüliginde, onuň esasy alamaty – çykyşyň başynda esasy tema bilen baglanyşygy bolmadyk, emma haýsydyr bir sebäbe görä ähli diňleýjiler üçin ähmiýetli bolýan jümle aýdylyp, ol şu häsiýetine görä hem «olaryň ünsüni jemleýär». Belli rus hukukçysy, suhangöýi A. F. Koni bu usul barada şeýle ýazýar: «Hemmeleriň (çaganyň, gelinligiň, intelligentiň we hatda alymyň) ünsi, umuman, her bir adamyň oň duýguda syzan hadysasyna golaý ýönekeý gyzykly zat bilen işjeňleşdirilýär. Diýmek, lektoryň ilkinji sözleri ünsi «ilteşdirmelidir». Şeýle ilteýji çeňňekler – giriş sözleri – köp görnüşli bolup biler: durmuşdan haýsydyr bir zat, nämedir bir garaşylmazlyk, haýsydyr bir çaprazlyk, haýsydyr bir adaty dällik». Getirilen çykygyda, esasan, içki ýagdaýlara – höweslere, gönükdirilmelere we ş.m. daýanyan «bitarap

jümleler» sanalandyr. A. F. Koni: çykyşyň «Ilkibaşy auditoriýa laýyklykda bolmalydyr» – diýip nygtaýar (72, c. 215).

Ýöne, maksadalaýyk «bitarap jümläniň» daşky ýagdaýlara – täzelege, duýdansyzlyga, başlanyşyň depginliligine daýanýan halatlary-da bolýar. Muňa mysal hökmünde bilgeşleýin gaty we «kesekiniň» sesi bilen aýdylan sözler, adaty dälligi bilen ünsi çekýän hereketler görkezilip bilner. Meselem, lektor hemmeleriniň dürli meseleler barada pikir alyşýan we özüni hiç kesiň duýmaýan auditoriýasyna girýär. Ol sessiz-üýnsüz uly portfelini kafedranyň üstüne goýup, haýsydyr bir zadyň gözleginde onuň içini dörýär; bu ýagdaý tä diňleýjiler onuň näme agtarýandygyna gyzyklanyp, dym-dyrslyk bolýança dowam edýär. Ol ahyry «agtaryşy» togtadýar, portfelden dabaraly ýagdaýda kiçijek kagyzy çykarýar we «ol boýunça» gürläp başlaýar: auditoriýanyň ünsi jemlenilen. Daşyndan bu usul ýürege düşgünç we emeli bolup görünse-de, şeýle «bitarap jümle» hakykatdan-da, suwly grafiniň böwrüne galam bilen ýa-da stoly ýumruk bilen urmakdan (bularyň ikisi-de bitarap jümlelerdir) has netijelidir. Hatda giňden ulanylýan «salam ýoldaşlar» mazmundaky başlangyçlar-da zarply we howalaly aýdylanda, şol bir «bitarap jümle» bolup, ünsi çekmekde stimulyň depginliligini ulanmagyň hasabyna täsir edýär.

Ünsi çekmekligiň we ony jemlemegiň ikinji bir täri «dolap almakdyr». Gürleýän ilki haýsydyr bir zady kabul edilmesi kyn görnüş-de, meselem, örän ýuwaş, örän düşnüksiz, adatdan daşary birsydyrgyn ýa-da seljermesiz aýdýar. Şeýle ýagdaýda aýdylýandan belli bir zat aňşyrmak üçin diňleýji ýörite güýç-gor sarp etmeli bolýar we hut şeýle sarp ediliş hem ünsüň jemlenmegini döredýär. Netijede, gürleýän diňleýäni «öz toruna» «dolaýar». Bu tärde gürleýän diňleýjini göýä «öjükdirip», onuň hut özüne ünsi jemlemek usullaryny ulanmaga mejbur edýär we soňra olary özi ulanýar. Bu barada teatr režisýory we aktýor S. M. Mihoels şeýle ýazýar: «Aktýorlaryň işinde ir döwürlerden bäri «wokal spiraly» atlandyrylýan tär bardyr. Bu usuly ulanyp, aktýor monology örän ýuwaş başlaýar we kem-kemden sesini güýçlendirip, özboluşly wokal aýlawyna gidýär» (63, c. 110). Bu ýagdaýdaky «dolap alnyşda» daşky ýagdaý – depginlilik (sesiň gatylygy) ulanylýar.

Belli taryhçy we lektor E. W. Tarle şol bir täri içki subýektiw

ýagdaýlara daýanmakda ulanypdyr: «Ol kafedrada ýeňil yranjyrap, howlukman, käwagt bürän ýaly, saklanyp, aýry-aýry sözleri gaýtalap başlaýardy we ony birinji gezek diňleýänler özboluşly lapykeçlik ýagdaýyna düşýärdi. Sözleriň kaşaňlygy, akgynlygy ýokdy ... Uzyn jümleler haýsydyr bir tükeniksiz lenta boýunça uzap, olarda goşmaça sözlemleriň biri beýlekisiniň yzyna tirkelýärdi» (72, c. 286). Bu ýagdaýda lektora düşünmekligiň kyn bolýandygynyň sebäbi onuň ýuwaş ýa-da çylşyrymly gürleýändiginde däl, onuň esasy sebäbi ol garaşylmadyk ýagdaýda gyzyksyz, öçügsi gürleýär, geň galan diňleýjiler bolsa näme-de bolsa öz garaşmalaryny kanagatlandyrmak, öz garaşýan zadyny eşitmek üçin ünsüni jemleýär.

Ünsi «ýygnamagyň» ýene-de bir möhüm usuly gürleýän bilen diňleýäniň arasynda göz galtaşmasyny (kontakty) döretmekdir. Bu usulyň güýjüne göz ýetirenler ony ýygy-ýygdan ulanýarlar: «auditoriýany göreji bilen çolap», kimdir birine dykgatly seredilýär, birnäçe adam auditoriýada garaýyş bilen bentlenilýär we olara baş atylýar we ş.m. Göz galtaşmasyny döretmeklik islendik aragatnaşykda, diňe köpçülikleýin däl, şahsy, içgin, işewür we ş.m. giňden ulanylýan usuldyr. Adama dykgatly seredip, biz onuň ünsüni özümize çekýäris, kimdir biriniň görejiden hemişe «sowulmak» bilen biz oňa özümiziň söhbetdeş bolmak islemeýändigimizi duýdurýarys. Islendik gürrüň gözleriň özara galtaşmasyny döretmekden başlanýar.

Ýöne görüş galtaşmasyny döretmeklik diňe bir ünsi çekmeklikde däl-de, aragatnaşyk prosesinde onuň goldanylmagy, saklanmagy üçin hem ulanylýar.

Ünsi goldamaklyk. Ünsi dolandyrmakda döreýän ikinji bir mesele – ony aragatnaşygyň bütin dowamynda goldamakdyr. Ünsi goldamak başarnygy, öz düýp manysynda, ünsi çekmeklikde ulanylan şol bir ýagdaýlary aňlamaklyk bilen baglanyşyklydyr; ýöne bu ýerde, esasy alada – beýleki adamyň ünsüniň bizden barýan däl-de, «keseki» stimullar boýunça sowulmaklygynyň önüni almakdyr.

Diňleýjiniň ünsi şu özara herekete dahylsyz islendik keseki stimullar – gapynyň gaty kakylmagy, jaýyň duşundan ala-zenzele bolup geýän maşynyň sesi, goňşularyň gyzykly gürrüni, ýagtylygyň özgermegi, diwardaky al-elwan gülün suraty, tema dahylsyz öz hususy meseleleriňe gümra bolmaklyk we ş.m. arkaly sowlup bilýär. Ünsi goldamagyň usullarynyň birinji topary ähli keseki täsirleri mümkin-

gadar aýyrmak, olardan «gabawlykda» bolmak bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin bu topary «gabawlyk» tärleri atlandyrmak bolar. Haçan-da biz kimdir biri bilen asuda gürleşjek bolsak, biz ony gyra çekýäris (bolup biljek sowujy ýagdaýlardan), ýekelikde galýarys (töwerekde adam näçe az bolsa, biz biri-birimize has köp üns berip bilýäris). Umumy sapagyň öň ýanyndan, keseki ses-gohlary aýyrmak üçin, adatça, gapyny we äpişgäni ýapýarlar, eger-de bu başartmasa, şeýle gyjyndyryjylar maglumat geçirilişiň netijeliligine öz peseldiji täsirini ýetirýär. Işleýän telewizoryň ýa-da ählumumy gürleşilmäniň (meselem, iýlip-içilýän stolda) ýanyndaky aragatnaşygyň örän agyr we pes netijeli bolýandygy hemmelere mälimdir. Şonuň üçin «gabawlygyň» ähli takyk usullary, umuman, aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrýar.

Eger-de, gürleýäniň aragatnaşykda iň ýokary başaryan zady sözleşşi daşky ýagdaýlardan üzňelemek bolýan bolsa, diňleýän üçin içki hadysalardan üzňelikde bolup bilmeklik hem wajypdyr. Bu babatda çalt döreýän päsgelçilikleriň biri-de söhbetdeşiň gürleýäni ünsli diňlemäge derek özüniň indiki diýjek zadyny, delillendirmegi taýýarlamaga girişýändigini, garşydaşyň mundan ozalky pikiriniň dowamyna oýlanmaga ýa-da özi gürrüňe başlamak üçin onuň sözünüň tamamlanmagyna garaşýandygy bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaýlaryň ählisinde – diňleýji ünsüni öz içki dünýäsine öwürüp, ol haýsydyr bir zatlary ünsüz galdyrýar we netijede, aragatnaşygyň netijeliligi peselýär. Şol sebäpli diňleýji üçin «gabawlykda» (üzňelikde) bolmagyň täri öz pikirleriňe sowulmazlyk we maglumaty ýitirmezlikdir.

Ünsi goldamaklygyň tärleriniň ýene-de biri «ritmi ýöňkemekdir». Adamyň ünsi hemişe üýtgäp durýanlygy sebäpli, eger-de ony gaýtdan dikeltmeklik üçin ýörite aladalanylmasa, ol haýsydyr bir başga zada geçýär. Haçan-da biziň söhbetdeşimiz birsydyrgyn, duýgusyz gürleýän bolsa, hatda höwesli diňleýjä hem ünsüni onda saklamak kyn bolýar we näçe synanyşdygyça, şonça-da biygytyýar uka ýykgyň edýär. Şeýle päsgelçiligi ýeňip geçmek üçin gürleýän diňleýäniň üýtgeýän ünsüni «öz eline almalydyr». Hut şeýle ýagdaýda hem «ritmi ýöňkemeklik» täri ulanylýar. Sesiň we sözleşşiň häsiýetnamalaryny yzygider özgerdip durmak gürründeşligiň zerur ritmini garşydaşyňa teklipl etmegiň – ýöňkemegiň ýönekeý usullarynyň biridir. Kā gaty, kā

ýuwaş, kä duýguly, basym etmek, kä ýüzugra, bitarap häsiýetde sözleýşi yzygider özgertmek bilen gürleýän diňleýjä özüniň ünsi geçiriş yzygiderliligini ýöňkeýär, oňa birsydyrgyn kesimlerde gowşamaklyga we haýsydyr bir zady sypdymagyna maý bermeýär.

Tärleriň indiki topary «basym bermeklik tärleri» atlandyrylýar. Olar haçan-da garşydaşyň ünsüni geçirilýän maglumatdaky belli bir möhüm zatlar (gürleýäniň nukdaýyndan), pursatlara, ýagdaýlara we ş.m. aýratyn çekmeli bolanda ulanylýar.

«Basym bermeklik tärlerini» şertli ýagdaýda, göni we gytaklaýyn görnüşlere bölmek mümkin. Göni basym bermeklik «üns bermegiňizi soraýaryn», «...bellemek möhümdir», «aýratyn nygtamalydyr» we ş.m. ýaly mazmundaky ýörite üns çekmeklige gönükdirilen dürli gulluk jumlelerini ulanmak arkaly amala aşyrylýar. Gytaklaýyn usul üns bermeli ýerleri aragatnaşygyň umumy «durkundan» kontrasty (gapma-garşylyklylygy) ulanmak arkaly aýratyn ýüze çykarmagyň hasabyna gazanylýar; gürüňiň bu ýerleri umumy ýerlik bilen kontrastlykda bolar ýaly «guralýar» we şonuň üçin «awtomatik» häsiýetde ünsi çekýär.

Aragatnaşykda ünsi dolandyrmak diňe bir gürleýän üçin däl, diňleýji üçin-de möhüm meseledir. Eger-de özüne gönükdirilen täsir diňleýjä wajyp bolsa, eger-de başda zady däl-de, hut gürleýäniň diýýänini eşitmek we görmek isleýän bolsa, ol öz hususy ünsüni dolandyryp bilmelidir. «Işjeň diňlemeklik» atlandyrylýan dürli usullar hut şu maksada gönükdirilendir.

Awtoritet hadysasyny ulanmak. Awtoritetlik şerti boýunça adam garşydaşyna ynanmak dogrusyndaky sowaly çözüär. Eger-de söhbetdeş awtoritetsiz hasaplanylsa, onuň täsiri netijesiz, tersine, at-abraýly hasaplanylsa, onda kommunikasiýa täsirli bolýar. Çaky, eger-de gürleýän awtoriteti gazanyp bilse, bu täsiriň netijeliligine şert bolup hyzmat edýär. Awtoritetli kommunikasiýanyň täsir edişi dogrusynda örän gyzykly maglumatlar alnandyr.

Adatça, maglumatyň çeşmesiniň awtoritetliligi onuň ygtybarlyk, başçykaryjylyk, ýakymlylyk, hakykylyk, wekilçilik, obýektiwlik ýaly parametrleri kesgitlenilenden soňra esaslandyrylyp bilinýär (116). Çeşmäniň ygtybarlylygy bu hut onuň awtoritetligidir. Adam söhbetdeşine näçe köp ynanýan bolsa, onuň şonça-da awtoritetliligi

ýokarydyr. Bu görkeziji gapdal bähbit aramazlyk mazmunda kesgitlenilýän başçykaryjylykdan we obýektiwlikden durýar: diňleýji özüni ynan-dyrjak bolýandyklary dogrusynda näçe az pikir etse, ol gürleýäne şonça-da köp ynanyar.

Klassyky – nusgawy tejribeleriň birinde dürli çilimleriň zyýany dogrusyndaky aýdylýan şol bir sözler dürli adamlara: temmäki fabrikasynyň eýesine, reklama boýunça hünärmene we alyma ýöňkelipdir. Özüniň bähbit aramaklyga meýliniň bolup bilmejekdigi üçin alym bu ýagdaýda uly ynamdan peýdalany-pdyr (95). Şeýle ýagdaý, öň seredilen, Uolteriň we Festingeriň derňewinde hem ýüze çykypdyr. Olar habar berlişiň netijeliliginiň tapawudyny aşakdaky şertlerde ýüze çykarypdyrlar: synag edilýänler belli bir mesele boýunça ynan-dyryjy habary diňläp, ýöne olaryň bir bölegi diktoryň özüniň gizlin diňlenilýändigini bilmeýän, beýleki bir bölegi bolsa diktör ony bilýän hasaplapdyr. Birinji ýagdaýda diktör has hakykatçy bahalandyrylýar we onuň habar berşi netijeli bolýar (116).

Beýleki bir derňewde eger-de çykyş edýän diňleýjileriň pikirine gabat gelmeýän orundan gürleýän bolsa, gizlin diňlenilen habaryň netijeliliginiň aýyk çykyşdan örän seýrek ýokary bolýandygy anyk-lanylypdyr. Awtorlar diňleýjiler bilen ylalaşyksyzlygyň bolmagynyň hut özüniň gürleýäniň hakykatçylygynyň we gapdal bähbit aramaýan-lygynyň düýpli subutnamasy bolýandygyny çaklapdyrlar (91).

Gürleýän näçe ygtybarly (awtoritetli) bolsa, kommunikasiýanyň tutuşlygyna netijeli bolýandygy hakykaty tassyklanylýar. Üstesine-de, bu häsiýetnama habaryň ähli elementleriniň kabul edişine täsir edýär. Meselem, Baueriň, Howlendiň, Janisiň we Kelliniň tejribeleri şol bir habaryň onuň awtorynyň kime – awtoritetli ýa-da awtoritetsiz adama degişliligine laýyklykda auditoriýa tarapyndan köp derejede obýek-tiw, logiki düzüw, takyk esaslandyrylan we hatda grammatiki jähden dogry maglumat hökmünde bahalandyrylýandygyny görkezipdir.

Awtoritetiň täsiri seljerilýän derňewlerde ýüze çykarylan ýene-de bir gyzykly hadysa üns bererlikdir. Eger-de diňleýji gürleýäne ynam bildirýän bolsa, ol onuň netijä gelmelerini örän oňat kabul edýär we onuň pikir ýöredişiniň gidişine asla diýen ýaly üns bermeýär. Eger-de ynam pes bolsa, ol onuň netijä gelmelerine sowuk-sala gatnaşyk-

da bolup, oňa derek subutnamalara we pikir ýöredişiň gidişine örän dykgatly bolýar (101). Çaky, kommunikasiýanyň dürli maksatlarynda diňleýjiniň ynamyny dürli hili dolandyrmaly bolýar. Meselem, okadylyşda «orta», wagyz işinde bolsa ýokary awtoritetli bolmak maksadalaýykdyr.

Gürleýäniň ýakymlylygy we statusy hem-de ylalaşyklylygy barada aýdylanda bolsa, bu häsiýetnamalar, öň bellenişi ýaly, adamyň sosial gelip çykyşyny, onuň «özünki» ýa-da «kesekiligini» kesgitlemäge mümkinçilik berýär; elbetde, gürleýän näderejede «özünki» bolsa, onuň täsiri şonça-da netijeli bolýar. Bu ýerde täsir edişiň esasy mehanizmi «biz» umumylyk duýgusydyr. Şonuň üçin kim yandyrmak islese, ol, ilkinji nobatda, diňleýjiler bilen höwesleriniň we maksatlarynyň umumylygyny, olara degişlilikde «öz adamydygyny» görkezmelidir.

Şeýlelikde, diňleýjiniň gürleýäne ynamynyň esaslaryny agtarmakda diňe bir daşky şertleri nazarlamak möhüm bolman, näderejede diňleýäniň gürleýäni özi bilen baglanyşdyrýanlygy, ony näderejede özüniňki, öz toparynyň wekili hasaplaýandygy hem wajypdyr. Görnüşi ýaly, bu ýagdaý islendik päsgelçiligi ýeňip geçmekde in bir möhüm şertleriň biridir.

Kontrsuggestiýanyň ýene-de bir usuly, täsiriň ýolundaky möhüm päsgelçilikleriň biri, birinji bölümde görkezilen düşünmezlikdir. Indi düşünmezligiň aýry-aýry derejelerine seredip, olary täsir ediş mehanizmleriniň derňewleriniň netijeleri bilen baglanyşdyralyň.

Fonetik päsgelçiligiň ýeňlip geçilişi. Özüne dogry düşünmekleri üçin aýdyň, aýyl-saýyl, ýeterlik ýokary seslilikde, sözleri çalt aýtmazdan we ş.m. görnüşde gürlemelidigi hemmelere diýen ýaly mälimdir. Bu şertleriň berjaý edilmeginiň maglumatyň «geçijiligini» ýokarlandyrýanlygy, kommunikasiýanyň netijeliligini artdyrýandygy hem her kese düşnüklidir. Bulary aragatnaşykda her bir adam mümkingadar berjaý etmäge synanyşýar. Ýöne bu umumy ugrukdyrmalardan başga-da, her bir aýratyn ýagdaýda «oňat» fonetikanyň nämedigini kesgitlemäge mümkinçilik berýän garşydaşyň sözleýşini kabul etmegiň has takyk kanunalaýyklyklaryny-da görkezmek bolar. Şeýle kanunalaýyklyklar aragatnaşykda kommunikasiýanyň dürli fiziki häsiýetnamalarynyň – sözleýşiň depgininiň we çaltlygynyň, aý-

dylyşyň (diksiýanyň) we seslendirlişiniň hiliniň we ş.m. deňeşdirilme netijeliligine bagyşlanan köp sanly tejribelerde ýüze çykaryladyr.

Şeýle derňewleriň görkezişine görä, her bir fonetik parametre degişlilikde kabul edişiniň ýokarky we aşaky çäkleri bolup, olar bolsa adamyň psihofiziologik mümkinçilikleri bilen kesgitlenilýär. Meselem, sözleýşiň tizligi üçin diňleýji näçe çalyssa-da kabul edip bilmeýän çaltlyk derejani (ýokarky çäk) tapmak mümkin; gürleýäniň sözleýşi bu ýagdaýda diňleýji üçin aýyl-saýyl edip bolmaýan bir akyma öwürülýär. Tersine, sözleýiş üçin tizliginiň has haýal derejesini-de (aşaky çäk) tapmak bolýar; bu ýagdaýda sözleriň arasyndaky dowamlylyk örän uly bolup, ýene-de, olaryň arasynda baglanyşyk döredip bolmaýanlygy üçin kabul ediliş kynlaşýar ýa-da togtatýar.

Edil şonuň ýaly çäkleri beýleki parametrler üçin hem esaslandyryp bolýar. Ýöne kommunikasiýanyň seýrek ýagdaýda gyrakly çäklerde geçýänligi üçin düşünmeklik mümkinçiligi, umuman, saklanýar. Şonuň üçin kabul edişiniň dolulygy üpjün edilýän parametrleriň optimal derejesi dogrusynda gürrüň etmeklik ýerliklidir. Meselem, sözleýşiň optimal tizligi hakynda häme aýdyp bolar? Görlüp oturylsa, ol köp sanly ululyklara bagly bolýar. Olaryň biri diliň özleşdiriliş derejesi bolup, adam dili näçe erbet bilse, ol şonça-da haýal gürlemelidir (meselem, ýaş çagalar üçin çalt sözleýşe düşünmek örän kyn-dyr). Sözleýşiň optimal tizligi adamyň onuň mazmuny bilen tanyşlygyna hem baglydyr – adam gürrüniň mazmunyny näçe erbet bilse, onuň gürleýşi şonça-da haýal bolmalydyr. Çalt ýa-da haýal sözleýşiň kabul edilişine: bilim (ol näçe ýokary bolsa, diňleýji çalt sözleýşe oňat düşüňär), kabul edilen kadalar (dürli ýurtlarda dürli çaltlyk-da gürleýärler), ýaş, indiividual aýratynlyklar täsir edýär. Elbetde, adamlaryň köpüsi bu aýratynlyklary aňlanylmaýan ýagdaýda nazarlaýan-da bolsa, kähalatlar ony aňlanylan esasyda amal etmeli bolýar. Soňky ýagdaý, aýratyn-da, bir adam bilen däl-de, uly auditoriýa bilen aragatnaşykda bolnanda has-da zerurdyr: ýaşy gaýdyşan adamlar çalt sözleýşi, ýaşlar bolsa onuň haýal görnüşini erbet kabul edýärler.

Galyberse-de, fonetik päsgelçiligi ýeňip geçmek üçin yza dolanýan baglanyşyk örän möhümdir. Aragatnaşykda sözleýşiň optimal tizligini ýa-da aýdylyşyny bu prosesiniň gidişinde, diňleýjiniň täsirine ugrugyp kesgitlemek bolýar. Esasy zat – şeýle päsgelçiligiň bardy-

gyny unutmazlykdyr. Eger-de adam bu päsgelçilige üns berse, ony ýeňip geçmek üçin onuň tejribesi we düşüňjesi doly ýeterlikdir.

Semantik päsgelçiligiň ýeňlip geçilişi. Päsgelçiligiň bu görnüşi, oň aýdylyşy ýaly, adamlaryň tezauruslarynyň gabat gelmezligi esasynda ýüze çykýar. Her bir adamyň gaýtalanmaýan indiividual tejribesiniň bolýanlygy üçin onuň gaýtalanmajak tezaurusy hem bolýar. Sözün bellibir manyсында dürli adamlarda birmeňzeş tezaurusyň bolmagy, umuman, mümkin däl. Ýöne bu özara düşünilişin mümkin dældigini aňlatmaýar. Elebetde, islendik aragatnaşykda hemişe haýsydyr bir gabat gelmezlik bolýar, her bir söz, her bir habar kabul ediji üçin az-kem başga, täze many öwürşünde görünýär. Ýöne, bu «az-kem» «düypgötere» öwürilmeli däl. Eger-de adam özüne aýdylanlara başgaça düşünse, bu semantik päsgelçiligi, kommunikasiýanyň netijesizligini aňladýar. Eýsem, bu päsgelçilik nähili ýeňlip geçilýär?

Şeýle ýeňlip geçiliş haçan-da garşydaşyň tezaurusy doly göz önüne getirilende mümkin bolýar. Biz aragatnaşykda garşydaşymyzyň tezaurusyny hemişe göz önünde tutýarys. Ýöne bu, köplenç, erksiz ýagdaýda bolýar. Çaga bilen sözleşilende hiç kes diýen ýaly ýörite adalgalary ulanmaýar. Ol oňa düşünmeýär. Hünärmen däl adama haýsydyr bir ýörite meseläni düşündirenimizde, biz oňa elýeter bolan dilde gürlämege çalyşýarys. Kommunikasiýadaky köp sanly ýalňyşlyklar hut tezauruslaryň tapawudyna kembaha garamaklygyň esasynda döreýär. Şeýle kembaha garaýşa anyk mysaly belli logik A. A. Iwin getirýär: «Gurluşykçylaryň brigadirine balkonyň sütüniniň göze görünýän ýerinde dörän egrelmäni düzetmek zerurdy. Brigadir gurluşyga täze gelen ýaş ýigit bilen ol ýere çykdy we sütüni lom bilen dürtüp :

– Gapyrga ur! – diýip buýurdy.

Ýaş ýigit geň galyjylykly sorady:

– Siz näme, aklyňyzdan azaşdyňyzmy?!

Brigadir: – Gapyrga ur, ... seniň bir diýsani – diýip, birnäçe düşündiriji sözleri suňşurdy. Ýigit kuwaldany depesinden aýlady-da, brigadiriň gapyrgasyna urdy. Brigadir üçünji gatdan gaýyp gaýtdy, ýöne bagtyna garly hendege düşdi.

Kazy öwrenje ýigidi aklap, ýörite belliginde: «Buýruk bermez-

den ozal, onuň nämäni aňladýandygyny düşündirmeli» – diýip ýazdy» (48, c. 10).

Görnüş ýaly, wakanyň sebäbi semantik päsgelçilik. Brigadir, ähtimal, ýaş ýigidiň «gapyrga» hökmünde diňe adamyň gapyrgasy-na düşünjekdigini göz önüne getiren däl bolsa gerek. Ýaş ýigidiň özi hakynda aýdylanda bolsa, hünär tejribesiniň heniz azlygy onuň tezausyny balkalarda hem gapyrga bolup bilýändigini düşünjesi bilen baýlaşdyryp bilmändir. Netije mälim.

Elbetde, bu ýagdaý gülküli kadadan çykma ýaly bolup görünýär, ýöne biz, adatça, biri-birimize düşüňäris ahbetin. Hakykatda, şunuň ýaly meselelere hut şeýle biagyry garamaklyk semantik päsgelçiligiň özara düşünilşi togtatmagyny döredýär.

Biz «hemmeler meniň ýaly düşüňär» ynançdan ugur alyp, tezauslaryň aýrybaşgalygyna hemişe kembaha garaýarys. Emma bu babatda «hemmeler özleriçe düşüňär» diýen pikir hakykata laýykdyr. Soňky çemeleşişde biz bellibir aladalar edýäris: ýa-ha çendan ýönekeý gürläýäris ýa-da esasy mazmunlaryň düşünilşi dogrusynda önünden ylalaşýarys. Biziň aýdýanymyza hemişe başgaça düşüňän ýeke-täk adamlar bolan çagalar bilen gürläşenimizde hut şeýle hem bolýar. Eger-de biz özümize nädogry düşünilmegini islemeýän bolsak, şeýle kada ýörelgä, belki her bir ýagdaýda eýermelidiris.

Bilim-düşünje derejesi dürli adamlaryň biri-birine habar geçirişinde ýüze çykyan semantik päsgelçiligiň bir nusgasyna seredeliň.

«1. Kapitanyň – adýutanta:

«Bilşiňiz ýaly, ertir gün tutuljak, bu bolsa her gün bolýan zat däl-dir. Ertir sagat 5-de şahsy düzümi ýöriş eşiğinde plasa ýygnaň. Olar bu hadysany synlap bilerler, men bolsam zerur düşündirişleri bererin. Eger ýagyş ýagaýsa, hiç zat görüp bolmaz, adamlary kazarmada saklaň».

2. Adýutant – nobatçy seržanta:

«Kapitanyň buýrugy boýunça ertir ir sagat 5-de ýöriş eşiğinde gün tutuljakdyr. Kapitanyň plasda zerur düşündirişleri berer, bu bolsa her gün bolup duranok. Eger-de ýagyş ýagsa, synlamaga zat ýok, onda hadysa kazarmada bolar».

3. Nobatçy seržant – kaprala:

«Ertir ir sagat 5-de kapitanyň plasda gün tutulmany döretjekdir;

adamlar ýöriş eşiginde. Kapitan bu seýrek hadysa dogrusynda kazar-mada zerur düşündirişler berjekdir, eger-de ýagyşly bolsa, bu her gün bolmaýar».

4. Nobatçy kapral – esgerlere:

«Ertir irden, sagat 5-de gün plasda kazarmada kapitana tutuklyk döredýär. Eger-de ýagyşly bolsa, seýrek ýagdaý ýöriş eşiginde bolýar, bu bolsa her gün bolanok» (64, c. 176–178). Getirilenlere düşündiriş bermeklik artykmaçdyr.

Stilistik päsgelçiligiň ýeňlip geçilişi. Bu päsgelçiligiň hereketlenişi, oň görkezilişi ýaly, habar berşiň stil häsiýetnamalarynyň onuň kabul edilişine edýän täsiri bilen baglanyşyklydyr. Eger-de, kommunikasiýanyň stili «erbet» – ýerliksiz, örän agyr, çendan ýeňilleşdirilen, umuman, mazmuna laýyk bolmasa, diňleýji oňa düşünmeýär (ýüz öwürýär, düşünmek islemeýär).

Ýada salsak, stil – bu **habaryň formasynyň onuň mazmunyna bolan gatnaşygydyr**; degişlilikde, bu päsgelçiligiň ýeňlip geçilişi formanyň mazmuna laýyklandyrmagy bilen baglanyşyklydyr. Başgaça aýdanyňda, özüniň oňat kabul edilmegiň üçin habar gowy beýan edilip, oňat guralmalydyr. Bellibir şertlilikde aýdylanda, stil – bu mazmuny gurluş jähetden kadalaşdyrmak, strukturalaşdyrmakdyr. Hakykatdan-da, eger-de «Balykçy we balyjak hakynda ertekiniň» gürrüň berlişiniň mysalyna ýene-de bir gezek ýüzlensek, onda awtoryň ertekiniň mazmunyny gurluş tarapdan şeýle bir özboşlyk kadalaşdyrandygy üçin mazmun göýä syzylmaýan ýalydyr (ýöne onuň bize mälimdigi düşnüklidir). Çylşyrymly stil, täze esaslandyrylan ýalan logiki gurluş mazmunyň üstüne düşüp, ony örtýär. Ýöne ertekiniň mazmunyny, düşnükli bolar ýaly başgaça aýtmak, ýagny guramak hem bolýar. Meselem: «Ilki şeýle, soňra beýle bolupdyr, tamamlanyşy bolsa bu hili bolupdyr».

Diýmek, stilistik päsgelçiligi ýeňip geçmek üçin geçirilýän maglumaty **gurluş-struktura jähetden dogry guramalydyr**. Gowy guralan maglumat diňe bir oňat düşünilmän, ol oňat hem ýatda galýar; bu bolsa aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin örän möhümdir. Hakykatdan-da, m, o, ý, d, c, a, m, y, x, ç, e, t, n ýaly harplaryň hataryny ýat tutmaga synanyşyň, oňa näçe wagt gider? Emma *meniň, düzgün, dogruçyl, daýy, eýer* ýaly hatda biri-birileri bilen baglanyşy-

gy bolmadyk sözleri ýada ornaşdyrmak üçin-de az wagt zerur bolýar. Bu sözlerden many gutarnygy bolan «Meniň daýym dogruçylyk düzgünine eýerýär» görnüşindäki sözlem döredilende bolsa, onuň ýat tutulmagy asla kynçylyk döretmeýär. Eger-de bu jümledäki harplar sanalsa, «gurnalan» harplaryň has netijeli ýada ornaşdyrylýandygy aýdyň ýüze çykyar.

Aragatnaşykda maglumaty gurnamagyň iki sany esasy täri bardyr: **çarçuwa – ramka düzgüni** we **zynjyr düzgüni**.

Bularyň birinjisinde aragatnaşykda ýada ornaşdyrylmaga niýetlenilýän maglumat (gürrüň, umumy okuw, çykyş ýa-da ýöne göze gelimli zat) çarçuwa salynýar we bu hem onda gurluş döredýär. Çarçuwa aragatnaşykda gürrüňiň başyny we ahyryny döredýär. Bu düzgüne laýyklykda, aragatnaşykda ilkibaşda onuň maksady, geljegi, çaklanylýan netijeleri getirilip, ahyrynda bolsa netejeler jemlenilýär we yza nazar salynma hem-de maksadyň ýetilen derejesi görkezilýär. Göräýmäge, mundan ýeňil zat ýok. Biz näçe gezek dostumyz bilen gürrüňimizi «seniň bilen ... hakynda gürleşmek isleýärim» sözler bilen başlap, ony «onda näme, ... diýen netijä geldik-dä» mazmununda tamamladyk. Islendik çykyşyň tipiki başlanyşy: «Biziň şu günki gürrüňimiziň maksady ...» häsiýetde we onuň tipiki tamamlanylyşy: «Şeýlelikde, biz bu temamyzda ... anykladyk» görnüşde bolýar.

Emma, daşyndan näçe ýönekeý görünse-de, çarçuwa düzgüni ýönekeý-de däl, çalt ulanylýan hem däl. Tersine, aragatnaşykda şowsuzlyklar, köplenç, hut çarçuwanyň ýoklugy bilen baglanyşyklydyr: taraplaryň näme dogrusynda gürleýäni we nähili netijä gelýäni nämälim bolýar, netijede, hiç kim hiç zady ýadyna düşürip bilmeýär.

Çarçuwa düzgünini ulanmagyň zerurlygy, ilkinji nobatda, baryp ylmy psihologiýanyň döräp başlan döwründe, XIX asyryň ahyrynda açylan ýönekeý psihologik kanun boýunça esaslandyrylýar. Şol döwürde nemes psihology G.Ebbingauz **hatar ýagdaýy** atlandyrylýan hadysany ýüze çykarýar: islendik maglumat hatarynyň başy we ahyry onuň orta bölegine seredende, özüniň nämeden durýanlygyna garamazdan, adamyň ýadynda, gowy galýar. Bu synlama örän gadymy we hakykydyr. Diýmek, çarçuwa düzgünini berjaý edip gürleýän adam özüde iň esasy zatlary – maksatlary, meýilnamalary, jemleri, netijeleri saklaýan çarçuwanyň hut özüniň ýatda galýandygyna ynam edip biler.

Ýöne çarçuwa düzgüni diňe bir ýadyň hatar ýagdaýy aýratynlygy üçin möhüm däl. Gurluşyň diňleýjiniň «sargydyna» ýa-da onuň gönükdirilmelerine, düşüňjelerine laýyk guralmagy köp derejede maglumatyň dogry çarçuwa salynmagyna baglydyr. Munuň sebäbi, islendik çarçuwanyň figurany fondan, esasyňy ikinji derejeliden, «haýsydyr bir zady» – «hiç zatdan» aýrybaşgalamaly çäk bolýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Çarçuwa şol bir wagtda hem şekil hem-de reňk, esasa we ikinji derejelä degişli bolup, bu iki hakykaty göýä baglanyşdyrýar. Ol diňe bir aragatnaşygyň «içindäki» däl, eýsem çarçuwadandan daşdaky, ýagny kabul edilen kadalara, düşüňjelere, gönükdirilmelere bagly bolýar. Çarçuwa gürrüňi, teksti durmuş bilen, şu wagta deňeç bolanlar we ondan soňky boljaklar bilen baglanyşdyrýar, ol häzirkî gürrüňiň, tekstiň, umumy okuwýň dünýädäki ornuny we ş.m. görkezmelidir.

Şunuň bilen baglanyşyklykda belli edebiýatçy Ý. M. Lotmanyň çarçuwany dürli medeniýetleriň çeper tekstlerinde ulanmagyň takyk usullarynyň ugry we ähmiýeti baradaky pikirleri örän gyzyklydyr. Awtordan aljak çykydymyz dowamly bolsa-da, ýöredilýän pikiri aýdyňlaşdyrmakda ähmiýetlidir. «Edebi eseriň çarçuwasy başy we ahyry ýaly iki elementden durýar. Tekstiň baş we ahyr kategoriýalarynyň aýratyn modelirleýji (nusgalaşdyryjy) ugry has umumy medeni nusgalar bilen baglanyşyklydyr.

Irki orta asyryň köp sanly miflerine ýa-da tekstlerine esasy çäk hökmünde başlangyjyň ýokary roly häsiýetlidir. Eger başlangyjy bar bolsa, «araçäkli» hasaplanýlan tekstleri görkezmek bolar. Ahyr – tamamlajy bölek düýpgöter aradan aýrylýar – tekst dowam etdirilmegini talap edýär. Letopisler – taryhy ýazgylar şeýledir... Şeýle konstruktiv düzgüniň alamatlaryny nowellalaryň, romanlaryň ýa-da kinofilmleriň kompozisiýalarynda hem görmek bolýar; olar awtorlaryň okyjylaryň söýgüsini gazanan gahrymany «öldürip» bilmeýändigini ýa-da başky eserleriň kommersiýa şowlulygyny ulanmakdan saklanyp bilmeýänligi üçin dowam etdirilýär...

Eger-de tekstiň başy ol ýa-da beýleki derejede sebäbi modelirmek bilen baglanyşykly bolsa, ahyr maksadyň sypatyny işjeňleşdirýär. Eshatologik (o dünýä baradaky pikir ýöretmeler) rowaýatlardan uto-piki (hyýaly) taglymatlara çenli biz başlangyjyň pes modelirleýji

funksiýasynda ahyryň nygtalýp bellenilýän medeni modelleriniň giň häsiýetlendirilmelerini yzarlap bilýäris.

Şol bir wagtyň özünde häzirki zaman durmuşy pikirlenmesi üçin ahyryň modelirleýji funksiýasy örän uludyr (meselem, kita-by ahyryndan okap başlamaga synanyşmak ýa-da ahyryna «ser sal-mak»). Tekstiň «ahyry» dogrusyndaky ülnüleýin – trafaret düşünje bolan, meselem, happy end (bagtly soňlanma) hadysasyna seredeliň. Eger-de gahryman ölse, biz eseri tragiki tamamlanýan görnüşde kabul edýäris. Eger-de ol öýlense, beýik açyş etse ýa-da öz kärhanasynyň önümçilik görkezijilerini gowulandyrsa, onuň kabul edilişi bagtly tamamlanýan häsiýetde bolýar. Çeper modeliň goşalaýyn tebigaty şeýle açylýar: aýry-aýry wakalary şöhlendirip, ol şol bir wagtda dünýäniň ähli keşbini şöhlendirýär, gahrymanyň tragiki ykbaly hakynda gür-rüň berip, tutuş dünýäniň tragiki häsiýetdedigini häsiýetlendirýär. Hut şonuň üçin bize oňat ýa-da erbet ahyr – tamamlanma şeýle ähmiýetli bolýar. Ol diňe bir ol ýa-da beýleki ýordumyň däl-de, tutuş dünýäniň konstruksiýasynyň tamamlanandygyna şaýatlyk edýär» (59, c. 148).

Şeýlelikde, çarçuwanyň çeper edebiýatdaky **başlangyç** we **ahyr** funksiýalary köpmazmunly we çeper täsir üçin örän ähmiýetlidir. Aragatnaşyga bagyşlanan kitapda çeper tekstleriň gurluş mehanizmi we täsiri dogrusyndaky ýokardaky uzyn çykgydyň getirilmeginiň esasy sebäbi ony gündelik aragatnaşykda ýüze çykmalar bilen baglanyşdyryp, deňşdirip bolýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Elbetde, adamlaryň arasyndaky haýsydyr bir adaty gürrüňi sungat eseri atlandyrmak kyndyr, ýöne olaryň ikisi-de adamlar tarapyndan we adamlar üçin döredilýär, hakyky medeni gurşawda döreýär we ýaşaýar, köplenç, şol bir hakykaty şöhlendirýär we «modelirleýär» we şonuň üçin düýpli özboluşlylyklaryna garamazdan, hakyky aragatnaşygyň we çeper tekstiň haýsydyr bir umumy sypatlary bolmalydyr.

Indi çarçuwa, başlangyç we ahyr dürli hili ulanylýan aragatnaşygyň käbir «model» ýagdaýlaryna seredeliň.

Dostlukly, köp ýyllar dowam edýän aragatnaşygyň, adatça, kesgitli başlangyjy – tanyşmaklyk bolýar, soňra eger-de tanyşlyk dostluga geçse, aragatnaşyk taraplar üçin derwaýys islege öwrülýär we olaryň hiç biri dostlugyň kesiljekdigini hatda pikirine hem getirmeýär. Bu ýerden, dostlukly aragatnaşykda ahyryň bolmaýandygyny, onuň örän ýerliksizligini aýtmak bolýar.

Emma işewür atlandyrylýan aragatnaşykda ýagdaý başgaçadyr. Onuň ähmiýeti ýokardaka gapma-garşylykly – ahyr boýunça bahalandyrylyp, onda aragatnaşygyň maksadynyň ýetilen derejesi anyklanylýar. İşewür aragatnaşyga onuň ahyry nukdaýdan seredilişiniň adatylygy diňe bir muňa goşulýan adamlaryň gepleşigiň nähili geçenligi bilen däl-de, «işin» näme bilen tamamlanandygy bilen gyzklanýanlygynda däl. Islendik özara gatnaşyk aýdyň ahyry bolmasa, ol işewür däl: «Başlangyçsyz we ahyrsyz – bolanok, «işe ýapyşyň!»» – diýip A. T. Twardowskiý ýazýar (59, c. 259). «Žanrlaryň» garyşmaklygy bu ýerde asla mümkin däl: eger-de dostlukly aragatnaşykda işewür pursatlar ýygylanyp ugrasa, adamlar dostlukly gürleşmeklige derek haýsydyr bir bähbitli maksatlary arayan bolsa, dostlugyň kesilmegine, onuň uzakwagtlaýyn işewür gatnaşyklara öwürilmegine howp döredýär.

Aragatnaşykda çarçuwanyň, başlangyjyň we ahyryň roluny we funksiýalaryny aňlamaklyk, ony erkli ulanmaklyk aragatnaşygyň köp sanly hünärmenleri üçin örän ähmiýetlidir. Meselem, köp sanly mugallymlar bir gezeklik umumy okuwyň we haýsydyr bir dersin bölegi bolýan umumy okuwyň düýpgöter başga guralyşy hem-de çarçuwany talap edýänligini bilýärler. Bir gezeklik umumy okuwyň kompozisiýasy tamamlanan, çarçuwasy kämil bolmalydyr.

Ders içindeki umumy okuwda çarçuwanyň roly başga bolup, onuň maksady kursuň yzygiderliligini, baglanyşyklylygyny gazanmakdyr. Ilkinji we iň soňky umumy okuwlaryň-da ähmiýeti ulý bolup, olar tutuş kursa degişlilikde çarçuwadyr; dersi özleşdirmekde we oňa soňky döwürde belli bir gatnaşykda bolmakda we bilimleri hünäriň umumy durkuna ornaşdyrmakda olaryň roly uludyr. Oňat çarçuwa döretmeklik diňe bir oňat ýada ornaşdyrmagy üpjün etmek bilen çäklenmän, psihologik täsiri döredýär, ony gönükdirýär, güýçlendirýär we talabalaýyk edýär.

Geçirilýän habar-maglumatyň gurluşyny kadalaşdyrmak – strukturalaşdyrmak diňe bir çarçuwa düzgünini ulanmak boýunça däl, eýsem, **zynjyr düzgünini** ulanmak esasynda hem amala aşyrylyp bilinýär. Eger-de çarçuwa düzgüni aragatnaşygyň «daşky» gurnalmaklygyny amal edýän bolsa, zynjyr düzgüni «içki» gurnalmaklygy

kesgitlemek bilen, aragatnaşygyň gurluşyny «içden» şertlendirýär. Bu düzgüniň ulanylmagy aragatnaşygyň mazmunynyň dürli maglumatlaryň keşpsiz toplумы görnüşde bolmagynyň öňüni almak, olaryň haýsydyr bir usul bilen bir zynjyra düzülmegini, birleşdirilmegini gazanmak bilen baglydyr.

Zynjyryň hili dürli görnüşde bolup bilýär: «birinjiden, ikinjiden, üçünjiden...» mazmunda sanamaklyk; zynjyr derejeleýin hem bolup bilýär – «ilki esasy mesele barada... we galyberse-de, onçakly düýpli bolmadyk zatlar barada aýdylsa...»; logiki – «eger-de bu şeýle bolsa, onda ol... bolýar, eger-de biz munuň bilen ylalaşýan bolsak, onda bu hem dogry» we ş.m. Islendik zynjyr edil çarçuwa ýaly, mazmuny baglanyşdyryp, gurnap, bir bada iki hyzmaty ýerine ýetirýär. Birinjiden, ol ýada ornaşdyrmany gowulandyrmaga ýardam etse, ikinjiden, maglumaty söhbetdeşiň garaşmasyna laýyklykda gurnamaga – strukturalaşdyrmaga kömek edýär.

Elbetde, iň bir ýönekeý zynjyr hem gyzykly, hatda täze, emma baglanyşygy ýok faktlaryň sanalmagyndan gowudyr. Ýöne zynjyryň takyk görnüşini saýlamaklyk-da özboluşly meseledir. Hakykatdan-da, eger-de zynjyryň hili diňleýjiniň düşüňjesine laýyk bolmasa, aragatnaşyk netijeli bolmaýar. Şonuň üçin zynjyryň «görnüşi» diňleýjiniň garaşmasyna baglylykda kesgittenilmelidir. Kimdir biri üçin faktlary ýöne sanamaklyk kanagatlanarly gurluş bolsa, beýlekini ol kanagatlandyрман, faktlaryň özara tabynlygyny görkezmek zerur bolýar. Üçünji biri üçin bolsa bu hem az bolup, ähli zatda logikanyň bolmaklygy talap edilýär. «Logiki zynjyrlar» has giňden ýaýrandyr. Şoňa görä biz olaryň ulanylyşyny indiki bölümde serederis.

Logiki päsgelçiligiň ýeňlip geçilişi. Logika dürli hili bolýanlygy üçin maglumatüsti täsirde garşydaşyň halaýan logikasyny nazarlamak möhümdir. Logiki päsgelçiligiň ýeňlip geçilmegi dürli delilleriň we delillendiriş usullarynyň netijeliligini bilmek bilen baglanyşyklydyr. Delillendirmäni guramagyň **ýokarlanýan** (artýan) we **peselýän** (kemeýän) atlandyrylýan esasy iki usuly bardyr. Ýokarlanýan delillendirme – bu subutnamalaryň güýjüniň habar-maglumatyň başyndan-ahyryna tarap artýan görnüşdäki yzygiderlilikde guralmagydyr. Onuň peselýän görnüşinde bolsa, tersine, subutnamalaryň güýji habar-mag-

lumatyň ahyryna kemeýär. «Subutnamanyň güýji» aňlatmasy delilleriň şol bir adam ýa-da adamlaryň topary üçin subýektiw ähmiýeti boýunça kesgitlenilýän subýektiw düşündir; ol ýene-de bir gezek düşünmezligiň, bu ýerde logiki düşünmezligiň, ugruny gönükdirýär.

Delillendirmeleriň ol ýa-da beýleki ulgamynyň amatlylygyny ýüze çykarmak üçin geçirilen derňewler gapma-garşylykly netijeleri görkezipdir. Meselem, G. Spenberg öz tejribeleriniň maglumatlaryna esaslanyp, delillendirmäniň kemeýän ulgamynyň netijeliliginiň ýokarylygyny belleýän bolsa, G. Kromweliň alan maglumatlary artýan ulgamyň amatlydygyny görkezýär (101).

Diňleýjiniň aýratynlyklaryny nazarlamak umumy düzgünleri birnäçe düzedişler bilen takyklaýar. Eger-de diňleýji habaryň temasy bilen onçakly gyzyklanmaýan we gürläýäniň maksady diňleýjileriň ünsüni oýarmak bolsa, has güýçli we möhüm subutnamany çykyşyň başynda teklip etmeklik maksadalaýykdyr. Bilim-sowat derejesi ýokary we tema bilen güýçli gyzyklanýan adamlar üçin subutnamalaryň artýan ulgamy has netijelidir; näme dogrusynda gürrüň ediljekdigi bilen gyzyklanmaýan we bilim derejesi pes bolanlar üçin delillendirmäniň peselýän ulgamy has netijelidir. Şeýlelikde, delillendirmäni guramagyň amatly usuly dürli adamlaryň logikany kabul edişi bilen göni baglanyşyklydyr (116).

Psihologlar habar-maglumat bermekde esasy netijenamalaryň esaslandyrylmalydygyny ýa-da bu işiň diňleýjiniň özüne galdyrmalydygyny anyklaýan derňewleri hem geçiripdirler. S. Howlend we U. Mendell bu sowala jogabyň köp sanly goşmaça ýagdaýlara bagly bolýandygyny belleýärler. Olar mazmuny boýunça meňzeş, ýöne bir ýagdaý boýunça tapawutly bolan iki hili habary seljeripdirler: eger-de birinjide çykyş edýän ahyrda netijenamalary esaslandyran bolsa, ikinjide netijenamalary döretmek diňleýjileriň özüne tabşyrylypdyr. Habar puluň hümmetsizlenmegine degişli bolup, onuň maksady bolsa şeýle çözgüde goldaw almakdan ybarat bolupdyr. Deňeşdirmeleriň görkezişine görä, netijenamalaryň esaslandyrylmagy diňleýjilere tabşyrylan nusgadan iki esse şowly bolupdyr. Ýöne bu ýerde hem olaryň häsiýetnamalary ähmiýetli bolupdyr. Meselem, ýokary intellektual derejeli we ýokary höwesli bolan adamlara netijenamalary tek-

lip etmek zerur bolman, bilim derejesi pes bolanlara bolsa netijenalarmalar zerur bolupdyr (102).

Habar berlişiniň logiki gurluşyny döretmek meselesine **birtaraplaýyn we ikitaraplaýyn delillendirmäniň** deňşdirmeli netijeliligini derňemeklik hem degişlidir. Bir tejribede her birinde 214 esger bolan synag edilýänleriň iki toparyna we 197 esgeri bolan gözegçilik-kontrol toparyna Ýaponiýa bilen urşuň tamamlanandygy bilen baglanyşykly sowal teklipl edilipdir. Synag edilýänleriň bu sowal dogrusyndaky görkezmeleri tejribeden öň we bada-bat onuň yzysüre bellenilipdir. Tejribe geçirilýän toparlaryň birinde 15 minutlyk umumy okuw okalyp, onda urşuň uzak dowam etdiriljekdigini diňe tassyklaýan subutnamalar getirilipdir. Umumy okuwda Ýaponiýanyň artykmaçlygy we onuň maddy resurslary nygtalypdyr. Ikinji topara teklipl edilen hem şol subutnamalar bolup, ýöne olar bilen bilelikde gapma-garşylykly – Ýaponiýanyň gowşaklygyny görkezýän deliller hem teklipl edilipdir.

Görlüp oturylsa, birtaraplaýyn subutnamalar haçan-da adamlaryň öňden bar bolan garaýyşlaryny berkidýän ýagdaýynda has netijeli bolup, ikitaraplaýyn subutnamalar bolsa haçan-da adamlar hödürlenýän wagzyň mazmunyna ilki oňyndäl garaýyşda bolanlarynda, ýagny deliller olaryň duruşan düşüňjelerine, gönükdirilmelerine çapraz gelen ýagdaýynda uly täsir edýär.

Tejribeler bilim derejesi ýokary bolanlaryň ikitaraplaýyn subutnamalara höweslidigini, bilim derejesi pesleriň bolsa birtaraplaýyn delillere güýçli tabyn bolýandygyny görkezipdir (101; 116).

Ählitaraplaýyn delillendirmе meselesi garşylyklaýyn wagyz etmeklige (kontrpropaganda) durnuklylygy döretmek ýumşuna degişlilikde hem seredilipdir. Tejribeleriň birinde wagyz häsiýetli habar berlişinde subutnamalaryň guralyşynyň iki görnüşiniň netjeliligi deňşdirilipdir. Guralyşlaryň ikisinde hem radioprogrammanyň berlişinde şol bir adam SSSR-iň ýakyn wagtlarda atom bombasyny köp mukdarda öndürüp bilmejekdigi baradaky pikiri beýan edipdir.

Ýöne birinji programmada bu pikiri diňe goldaýan subutnamalar (meselem, sowet alymlary atom partlaýşyny döredýän esasy hadysalary entek açmandygy, eger olar ony açýan hem bolsa, barybir

SSSR-iň bombany köp mukdarda öndürmäge potensialynyň ýokdugy) aýdylypdyr. Ikinji programmada ikitaraplaýyn subutnama teklipl edilipdir: ýokardaky subutnamalar bilen bir hatarda gapma-garşylykly (meselem, SSSR – köp sanly ýokary derejeli atomçy – alymlaryň ýurdudyr, sowet senagaty uruş wagtynda çeken ýitgileriniň öwezini görlüp-eşidilmedik depginde dolýar, SSSR-iň Sibirde uran magdanly gorlary bar) deliller hem goşulypdyr.

Iki programmanyň mazmun ýerligi hem SSSR-iň ýakyn başýylykda atom bombasyny ýeterlik mukdarda öndürüp bilmejekdigi dogrusyndaky netijenamalary getirýän görnüşde taýýarlanylýpdyr.

Tejribe geçirilýän toparlaryň biri maksatnamalary birtaraplaýyn delillendirilen, ikinjisi bolsa ikitaraplaýyn delillendirilen görnüşde diňleýärler. Bir hepdeden soňra her toparyň agzalarynyň ýarpysy garşylyklaýyn wagza (kontrpropaganda) sezewar edilip, ikinji ýarpysy şeýle täsire sezewar edilmeýär. Kontrpropagandada başga bir adam şol bir meseläniň başga ýordumyny öňki wagyzçynyňka garşylykly bolan garaýyşda beýan edýär. Ol SSSR-iň atom bombany eýýäm döredendigini we iki ýylyň dowamynda onuň uly möçberini öndürüp biljekdigini aýdýar. Bu nusgada ikinji programmada getirilen garşylyklaýyn subutnamalar giňişleýin ulanylýar. Mundan başga-da, göýä eýýäm atom bomba öndüren dört sany sowet kärhanasy dogrusyndaky täze materiallar girizilýär. Kontrol topar hiç hili garşylyklaýyn wagyz täsirine sezewar edilmeýär.

Ähli toparlar tejribeden birnäçe hepde ozal agzalaryň deslapky pikirini we tejribeden soňky pikirini anyklamak üçin sowalnamalary alýarlar. Derňewiň netijesinde ikitaraplaýyn materialyň kontrpropaganda garşy durmaklyga ýardam edýändigini anyklanylýpdyr. Birtaraplaýyn delillendirme ulanylan ýagdaýynda kontrpropagandanyň ondan ozalky wagzy doly diýen ýaly ähmiýetsizlendirendigi ýüze çykarylýpdyr; material ikitaraplaýyn delillendirmede beýan edilende bolsa kontrpropagandanyň täsiri ujypsyz bolupdyr (101).

U. Mak-Gaýr adamyň dünýä baradaky düşüňjelerine basyş, hüjüm edilende öz pikirinde durup bilmek ukybynyň psihiki mehanizmini derňemek bilen ikitaraplaýyn delillendirmäniň hereketlenişiniň mehanizmini düşündirmäge synanyşýar. Synag edilýänler tejribe ýag-

daýynda manysy ýönekeý aýtgylar (meselem, «dişleri her gün aras-salamak zerurdyr») boýunça belli bir pikiri «gөгertmeli» bolupdyrlar. Şeýle aýtgylaryň alynýandygynyň sebäbi synag edilýänlere gönükdirilen maglumatyň we ondan goranyş subutnamalarynyň azlygy bilen düşündirilýär. Şunuň ýaly material tejribe şertlerinde hüjüm etmek we goranyş üçin özgertmäge örän oňalydyr.

Mak-Gaýr öz nukdaýnazaryňy goramagyň dürli görnüşleriniň täsirlilikigi meselesini öwrenipdir. Tejribede bu görnüşleriň ret ediji we goldaýjy iki nusgasy döredilipdir. Ret ediji nusgada ykrar etdiriljek bolunýan pikire garşy gönükdirilen bolup biläýjek garşylykly delil-leriň ret edilişine (meselem, dişleri arassalamaklyk, käbir adamlaryň pikir edişi ýaly, asla onçakly köp wagt almaýar) salgylanmalar bolup, şol bir wagtda goralýan nukdaýnazar üçin oňyn subutnamalar alga alynmandyr. Goldaýjy gorag bolsa, tersine, öz nudaýnazaryň üçin diňe oňyn häsiýetde ösdürilipdir: diňe oňyn deliller öňe sürülüp, şol bir wagtda hem bolup biläýjek ters subutnamalar (meselem, eger dişler arassalanylsa, olar hiç wagt zaýalanmaýar) alga alynmandyr.

Derňewiň netijesi goraglaryň birinijisiniň ikinjä seredende basyş edilmeklige has durnuklydygyny we uzak wagtlaýynlygyny görkezipdir. Goraglaryň birinjisiniň ikinjiden tapawudyny awtor şeýle düşündirýär: bolup biläýjek ters subutnamalara salgylanmaklyk arkaly synag edilýäniň nukdaýnazary «immunlaşýar» (durnuklaşýar), bu bolsa nobatdaky hüjüme garşy durmaklyk ukybyny ýokarlandyrýar; ikinji goragda bolsa şeýle «immunitet» bolmaýar (116).

Subutnamalar boýunça derňewleriň netijeleriniň jemleýji pikiri hökmünde habary ikitaraplaýyn delillendirmegiň aşakdaky ýagdaýlarda oňaly we netijelidigini aýtmak bolar: a) bilim derejesi ýokary auditoriýalarda, b) auditoriýanyň pikiri kommunikatoryňka-habar berijiniňkä garşy bolanda, ç) haçan-da geljekde kontrpropagandanyň – garşylyklaýyn wagzyň ähtimallygy bolanda («immunitet»). Birtaraplaýyn delillendirme haçan-da kabul edijiniň – resipiýentiň we kommunikatoryň nukdaýnazarlary meňzeş we kontrpropaganda ähtimallygy ýok bolanda netijelidir.

Ikitaraplaýyn delillendirme bilim derejesi pes toparlarda diňe bir netijesiz däl-de, ol hatda oňyndäl netije döredip bilýär. Delillendirmä-

niň usullary logiki düşünmezligi aradan aýyrmakda örän möhümdir. Delillendirmäniň islendik görnüşi garşydaşyň pikirlenmesini dolandyrmak usulydyr.

Garşydaşyň pikirlenmesini dolandyrmagyň başga usullary-da bardyr. Aragatnaşykda garşydaşyň pikirlenmesiniň «gönükdirilmesini» dolandyryp belmeklik-de möhümdir. Aragatnaşygyň netijeliligi garşydaşlaryň näderejede aragatnaşyga çuň çekilýändigine düýpli baglydyr. Bu bolsa adamyň ol ýa-da beýleki meseleleri çözmeklige näderejede aňly-düşünjeli çemeleşýändigine ýakynndan baglydyr: ol ýöne diňleýärmí we seredýärmí ýa-da diňe bir diňlemän, eşidýän we görýän zatlaryny pikirinde aýlaýarmy? Aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin garşydaşyň pikirlenmesini «herekete getirip», ony «zerur» tarapa (maksadalaýyklykda) gönükdirmäge mümkinçilik bolmalydyr.

Beýleki adamyň pikirlenmesini dolandyrmagyň has mälím usullarynyň biri – ritorik sowaldyr. Gürleýän we diňleýän bu ýagdaýda jogabyna garaşylmaýan, özleriniň jogap bermekçi bolýan sowallaryny ulanýarlar. Eýsem, şeýle sowal näme üçin berilýär? Mälím bolşy ýaly, pikirlenme, oýlanma sowaldan başlanýar (26), gürleýän ritorik sowaly bermek bilen garşydaşynyň pikirlenmesini herekete getirmäge we zerur ugra gönükdirmäge bil baglaýar (logikany ýöňkemek bilen).

Ritorik sowalyň ulanylyşynyň özboluşly nusgasyny rus aklawjysy Plewakonyň bir çykyşynda görmek bolýar. Bir gezek ol fransuz bulkasyny ogurlamakda aýyplanýan we dworýan gatlagyna degişli bolanlygy üçin kazy oturdaşlarynyň ýurisdiksiýasyna degişli bolan gedaý garry aýaly goramaly bolýar. Plewakonyň öňüsyrazy çykyş eden garalawjy özüniň bir sagatlyk aýyplaýjy sözünde garry aýalyň eden jenaýaty uly bolmasa-da kanunyň öňünde hemmeleriň deňdigini, onuň hatda fransuz bulkasyny ogurlamak ýaly ujypsyz bozulmagynyň-da kanunyň we samoderžawíýanyň esasyyny bozýandygyny we ahyr netijede Rus imperiýasyna zyýan ýetirýändigini nygtapdyr. Garalawjynyň sözi ýokary emosional howalalykda we ynandyryjylykda aýdylyp, oturdaşlara we köpçülige uly täsir edipdir.

Aklawjynyň sözi bary-ýogy birnäçe sözlemden ybarat bolup, esasy many agramy ritorik sowala düşýär. Ol şeýle diýýär: «Hormatly

jenap oturdaşlar. Biziň döwletimiziň paýyna näçe synaglar düşendigini we olaryň näçesinde Russiýanyň ýeňiji bolup çykandygyny men Size ýatlatmaly dälde. Rus imperiýasynyň esasy ne tatar-mon-gol çozuşy, ne-de şwedleriň, türkleriň, fransuzlaryň çozuşlary sars-dyryp bilmedi. Siz nähili pikir edýärsiňiz, Rus imperiýasy bir fransuz bulkasyny çekip bilmezmi?» Ritorik sowal özüne jogaby kazynyň kararynda tapýar: Plewakonyň goraýan garry aýaly aklanylýar (67, c. 163–164).

Logiki päsgelçiligi ýeňip geçmek baradaky gürrüňi umumy, şol bir wagtda düýpli netijenama bilen tamamlamak bolar: garşydaşyň saňa düşünmegi üçin mümkingadar onuň logikasyny nazarda tutmaly bolýar. Munuň üçin garşydaşyň nukdaýnazaryny, onuň indiividual we sosial-rol aýratynlyklaryny mümkingadar gözöňüne getirmelidir, sebäbi ol ýa-da beýleki logikanyň garşydaş üçin ýerlikli ýa-da ýerliksizligi, esasan, onuň deslapky gönükdirilmesine bagly bolýar.

Garşydaşa düşünmek, onuň nukdaýnazaryny, maksatlaryny, indiividual aýratynlyklaryny göz öňüne getirmek ähli päsgelçilikleriň ýeňlip geçilmegi üçin baş şertdir, gürlýän diňleýäniň aýratynlyklaryny näderejede nazarlaýan bolsa, kommunikasiýa şonça-da netijelidir. Ýöne, başga bir tarapdan, diňleýjä hem köp zat baglydyr.

Eşitmek üçin diňlemeli. Garşydaşyň dürli hili diňläp bolýandygy her kese mälimdir. «Diňlemek» (gulak asmak) we «eşitmek» hadysalarynyň bir zat dälligi türkmen dilinde olar üçin aýrybaşga sözleriň ulanylyşyndan belli bolup, olar netijeli we netijesiz diňlemekligi aňladýar. Adam diňlese-de eşitmeýän bolsa, sözüsti täsiriň netijesizligi «bir gulagyndan girip, beýlekisinden çykýar» mazmundaky aýtgylarda häsiýetlendirilýär. Görnüşi ýaly, diňlemegiň netijeliligi diňleýjiniň garşydaşy bilen özara düşünişmäge bolan höwesine baglydyr.

Öň bellenişi ýaly, adam goranyşy diňe bir işjeňleşdirmän, eýsem, ony doly ýa-da bölekleyin böwetläp hem bilýär. Bu babatda adamlaryň başarnygy dürli-dürlüdür. Adamlaryň bir bölegine degişlilikde, olar «diňläp bilýär» diýseler, beýlekilerine «diňlemäni başarmaýar» diýýärler. Bularyň birinjisi aragatnaşykda garşydaş hökmünde ikinjä seredende has ýakymlydyr. Bu barada Labrýuer şeýle ýazýar:

«Söhbətşelik talanty özi göwünjeň gürleýände däl-de, beýlekileriň göwünjeň gürleşesi gelyän adamdadyr» (54, c. 263). Beýlekileriň gürleşesi gelyän adamy – diňlemegi başaryan adamdyr.

Eýsem, bu başarnyk nämä bagly bolýar? Eger-de ýokardakylardan ugur alynsa, bu, ilkinji nobatda, bize näderejede garşydaşymyza düşünmegiň möhümligine baglydyr. Her kim, hatda kommunikasiýany kynlaşdyrýan «obýektiv» sebäpleriň bolandygyna garamazdan, özara düşünilişiň gazanylandygyny öz tejribesinden ýada salyp bilýär. Biz telefonda gürleşenimizde garşydaşymyzy oňly eşitmese-de, örän zerur bolsa, biz oňa düşüniş bilýäris. Biz, kähalatlarda düşnüksiz gürleseler-de çagalara, nätanyş dilde gürleseler-de daşary ýurtlulara, özüme aýgıtly garşy durýanlara we ş. m., eger-de bu özara täsir guramaga zerur bolsa, olara düşünýäris. Başgaça aýdylanda, «islessek, başaryarys». Çaky, haçan-da biz özara düşünişmegi «islessek», biz düşünişmäge höwesimiziň ýok wagtyndakydan başgaça diňleýän bolmaly.

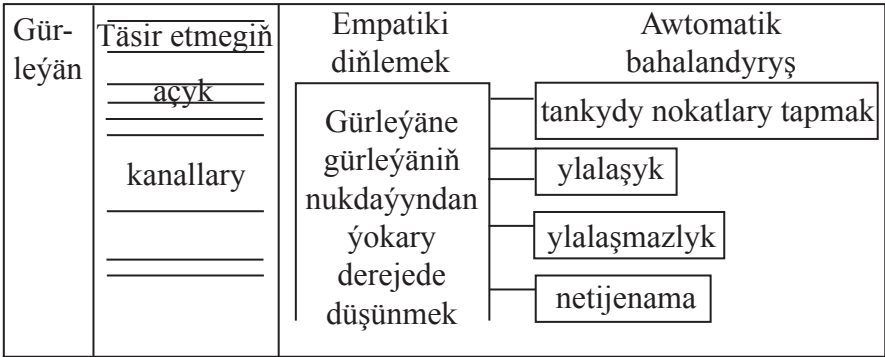
Aragatnaşygy derňän amerikalý Kelli (116) diňlemegiň: 1) gönükdirilen, tankydy diňlemeklik we 2) empatiki diňlemeklik ýaly esasy görnüşlerini ýüze çykarýar. Kelliniň pikirçe, diňlemegiň iki görnüşinde hem islenilýän maksat – garşydaşa düşünmek we onuň habar-mağlumatyna belli bir gatnaşykda bolmakdyr. Ýöne bu maksatlaryň ýetiliş ýollary başga-başgadyr. Diňleýän birinji ýagdaýda habary ilki tankydy seljerip, diňe şondan soňra oňa «düşünýär». Empatiki diňleýiş wagtynda bu zatlar tersine bolýar – diňleýji ilki garşydaşynyň näme diýýänine düşünmäge synanyşyp, diňe ondan soňra tankydy seljerme geçirýär. (Ýöne, başga bir tarapdan, «düşünmek» maksady ýok bolup, özüň bir zat «aýtmak» we özüne düşünmeklerini gazanmak ýa-da özara hereketi dolandyrmak maksada gönükdirilen ýagdaý hem bolup bilýär).

Diňlemegiň bu iki görnüşini deňeşdirmek üçin Kelli shema esaslandyryp, onda diňe empatiki diňlemekde doly özara düşüniş gazanylyp bolýandygyny we diňe onuň esasynda netijeli kommunikasiýanyň mümkindigini belleýär. Shema üns bersek, empatiki diňlemegiň tankydy diňlemekden, ilkinji nobatda, diňleýjiniň go-

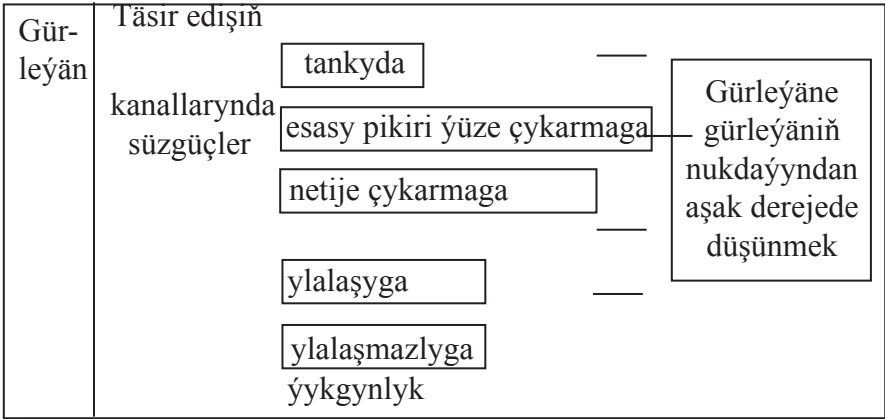
ranyşynyň (filtrleriň) işjeňligi boýunça tapawutlanýar. Empatiki diňleýişde täsir ediş kanallary açyk we goranyş böwetlenen bolup, gönükdirilen- tankydy diňleýişde, tersine, olar işjeňdir. Diňleýişniň tipi- niň esasynda garşydaşa degişlilikdäki umumy orun durýar we şonuň üçin empatiki diňleýişde ähli päsgelçilikler gowşap, tankydy görnüşde bolsa olaryň ählisi güýçlenýär. Ýöne kähallatlarda diňlemegiň ýene-de bir görnüşi bolup, onda habary kabul edýän aýry-aýry päsgelçilik- leri kadalaşdyryp, özüni we garşydaşyny dolandyrýar (1-nji tablisa).

1-nji tablisa

Diňlemeklik kabul ediş hökmünde

Diňlemeklik tankyt hökmünde

Empatiki we tankydy diňlemegiň häsiýetnamasy

Şeýle-de bolsa, empatiki diňleýiş entek doly we dogry özara düşünilşi üpjün etmeýär. Munuň üçin tankyda we bahalandyryşa howlukmazlyk bilen bir hatarda, aragatnaşyk prosesini garşydaş öz berýän habarynyň manysyny mümkingadar doly açar ýaly görnüşde guramak zerurdyr. Düşünmekligi gazanmak üçin guralýan özara hereketde oňyn netije işjeň ýa-da refleksiw diňlemeklik arkaly gazanylýar. İşjeň diňlemeklik bu kommunikasiýany garşydaşlaryň biri-birine oňat düşünmegini üpjün edýän görnüşde guramakdyr: taraplar has oýlanyşykly gürleýärler, öz düşünişini barlaýarlar we takyklaýarlar, onuň maksadalaýyklygyny bilelikde anyklaýarlar.

Aragatnaşykda refleksiw diňlemegi üpjün edýän işjeň jogap reaksiýalarynyň dört görnüşi tapawutlandyrylýar: 1) anyklamak, 2) jümläni özgertmek, 3) duýgulary şöhlendirmek we 4) jemlemek.

Anyklamak bu garşydaşyňa onuň sözlerini, öz düşünişini we ş. m. takykklamak üçin ýüzlenmekdir. Jumläni özgertmek bu gelip gowuşýan habar-maglumaty düşünilişi barlamak ýa-da gürrüňi zerur tarapa öwürmek maksady bilen öz sözlerinde aňlatmakdyr. Jumläni özgertmek diňe diňlejä däl, gürleýäne hem peýdalydyr, ol nämäniň aýdylmak islenendigine we nämäniň hakykatda aýdylandygyna oňat düşünmäge mümkinçilik berýär.

Beýleki adama takyk düşünmeklik haçan-da garşydaşlar diňe biri-biriniň sözlerine däl, eýsem, duýgularyna, ýagdaýlaryna düşünen ýagdaýynda gazanylýar. Garşydaşyň duýgularyny şöhlendirmeklik refleksiw diňlemegiň täri hökmünde onuň emosional ýagdaýyna düşünmegiň dogrulygyny anyklamaga gönükdirilendir. Ýap-ýaňy ýygnaقدan çykan işdeş ýoldaşyň tolgunýan we onçakly başy gowuşmaýan sözlerini diňläp, oňa oňat düşünmek we onuň tolgunmasynyň sebäbini anyklamak üçin siz oňa: «Meniň göwnüme bolmasa, Siz bir zat üçin togunýarsyňyz (ynjalyksyzlanýarsyňyz, hyjuwlanýarsyňyz)» – diýip bilýärsiňiz. Duýgularyň şeýle bitarap şöhlendirilmegi kommunikasiýanyň netijeliligini has ýokarlandyrýar: gürleýäne ol özüne düşünilýändigini görkezse (ol öz ýagdaýyna we onuň sebäbine gowy

düşünýär), diňleýäne bolup geçýän zadyň manysyny takyklaýar. Jemlemek bu gürleýäniň esasy ideýalaryny we duýgularyny çugdamlamakdyr. Bu usul öz asyl manysynda gürleýäniň edýän hereketiniň manysyny anyklamakdyr; mundan başgada ol haçanda gürrüň birnäçe temalara aralaşýan ýagdaýda ähmiýetlidir.

Refleksiw diňlemeklik haçan-da diňe empatiki diňleýşe, ýagny ilki garşydaşa düşünmäge, eşitmäge ymtylyş bolan ýagdaýynda özara hereketi gowulandyrýar. Eger-de, refleksiw diňleýşiň tärleri garşydaşyň näme diýjek bolýanyna ýüzugra düşünilip, üstesine-de, göwnüýetmezçilikli diňlemeklige esaslanýan bolsa, ol özara düşüniliş gowulandyrmaga kömek edip bilmez. Ýöne şol bir wagtda, hiç bir ýörite taýýarlyksyz hem garşydaşa eşitmeklige we düşünmeklige diňe höwes-islegiň bolmagy hem hemişe özara düşüniliş gowulandyrýar. Biz «diňlemäni başarmaýarys» diýmeli däl-de, dürli göwnüýetmezçilik ýa-da başga sebäp netijesinde bizde diňlemek isleginiň bolmaýandygy dogrusynda gürrüň etmelidiris. Dürli ýagdaýlarda diňlemek başarnygynyň ýoklugy hakynda aýdylýar. Olaryň birnäçesine sere deliň.

Oňat tanaýan adamlarymyz bilen aragatnaşygymyzda bizde adatça şeýle aldanma – illýuziýa ýüze çykýar: olaryň näme diýip we näme hakynda pikir edip biljekdigini köp ýyllaryň dowamyndaky tejribämiz esasynda öňünden bilýän we şonuň üçin olary ünsli diňlemegiň hajaty ýok hasaplaýarys. Öňünden aňanylygymyz üçin olaryň aýdýan sözlerini seljermegi-de artykmaç hasaplaýarys. Şeýle ýagdaý ahyr netijede, möhüm maglumatyň ýitirilmegine we özara düşünilmezligiň ösmegine, netijede bolsa islendik pursatda konfliktli-agzalalygyň döremek ähtimallygynyň ýokarlanmagyna getirýär. Şeýle ýagdaýlarda özüniň diňlemegi «başarmaýanlygyň» barada däl-de, ruhy ýaltalyk, öz hususy meseleleriňde bent bolmak we ýakynlaryňa ünsliüligiň, diňlemäge höwesiniň ýoklugy hakynda oýlanmalydyr.

Biz telewizordaky ýa-da hakyky durmuşdaky köpçülikleýin çekişmelere gatnaşyjylaryň duýgy-hyjuwlarynyň gaýnap joşmagy netijesinde taraplaryň biri-birinden doly üzňeleşýändigini görenimizde hem diňenilmäniň başarylmaýandygy dogrusynda aýdýarys. Biz

hakykatdan-da, garşydaşyňy asuda, hoşniýetli diňlemegi başarmazlygyň, deslapky oňyndäl garaşyşlardan ýüz öwrüp bilmezligiň doly özara düşünmezligi döredýändigini we ol ýa-da beýleki oňyn çözülişleri kabul edip bolmaýan ýagdaýy döredýänligini görýäris. Şol bir wagtda meselä gapma-garşylykly garaşyş hökmünde teklipl edilýän çözülişe has takatly gatnaşykda bolnanda, olaryň biri-birinden örän az tapawutlanýandygyna göz ýetirmäge mümkinçilik döreýär. Kähatatlarda, daşyndan synlananda, eger-de taraplar biri-birleriniň aýdýan zatlaryna gulak asмага sähelçe çalyssalar, jedeliň hut predmetiniň aradan aýryljakdygyna göz ýetirýärsiň.

Bu ýagdaýda hem düşünmezligiň sebäbi «başarmazlyk» däl-de, aragatnaşygyň bolup geçýän ähli ýagdaýyny kabul etmegiň aýratynlygy bilen kesgitlenýän diňlemegi islemezlik bolýar. Soňky mysaldaky ýagdaý çekişmä gatnaşyjylar tarapyndan öz garaşyşy, ornuňy goramaly garşylyklaýyn duşmançylykly ýüzbe-ýüzlük hökmünde düşünilip biliniýär. Ondan öňki mysalda ýagdaý (öňden tanalýanlara ünsüzlük) ýüregedüşgünç, öňden tanyş görnüşde kabul edilip biliniýär. Ýagdaýlaryň ikisiniň netijesi-de – garşydaşy eşitmeklige hiç bir meýliň ýoklugy bolup, biz ony öz ýanymyzdan «başarmazlyk» atlandyrýarys. Aragatnaşyk ýagdaýynyň mazmunynyň şeýle kabul edilişinde hiç hili bilim başarnyklar kommunikasiýanyň netijeliligini ýokarlandyryp bilmeýär. Şeýlelikde, «diňlejiniň tarapyndan» aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin zerur şert onda diňlemek we eşitmek üçin höwes-islegiň bolmagydyr; soňky öz gezeginde aragatnaşyk ýagdaýynyň oňa nähili görünýändigine güýçli derejede bagly bolýar.

Diňleýji, diýmek, kommunikasiýanyň netijeliligine düýpli täsir edip bilýär. Ol ony ýokarlandyryp ýa-da peseldip bilýär. Onuň üçin hem-de gürleýän üçin özüniň we garşydaşynyň päsgelçilikleri barada bilmeklik möhümdir. Ýöne öz düşünmekligiňi dolandyrmaklyk haçanda kynçylyklar kommunikasiýanyň umumy gönükdirilmesinde däl-de, haýsydyr bir bölekleyin pursatlarynda görünýän ýagdaýlarynda mümkin bolýar. Meselem, eger-de, kynçylyklar biziň garşydaşymyzyň logikasyny ýa-da onuň stilini ykrar etmezligimiz bilen

baglanyşykly bolsa, onda işjeň diňlemegiň kömegi bilen logikany we stili özara laýykklamak dogrusynda «umumy dil» tapmak bolýar. Ýöne, eger-de biz garşydaşymyzyň sözlerinde tutuşlygyna ýerliksiz haýsydyr bir zady duýýan bolsak, eger-de bize onuň sözleriniň arkasynda gizlenýän mazmun ýaramaýan bolsa, bu ýagdaýda diňlemegi dolandyrmak başartmaýar.

III BAP. SÖZLEÝIŞDE ÖZARA HEREKET (Aragatnaşygyň interaktiw tarapy)

Aragatnaşygyň interaktiw tarapyny seljermek belli bir kynçylyklar bilen baglanyşyklydyr. Aslynda aragatnaşygyň taraplaryny perseptiw, kommunikativ we interaktiw ýaly böleklere bölmeklik diňe seljermäniň täri hökmünde mümkin bolup, näçe çalşylsa-da, kabul ediş we özara hereket bolmadyk «sap» kommunikasiýany ýa-da «sap» kabul edişi ýüze çykarmak mümkin däl. Aragatnaşykda beýlekä akyl ýetirmek we täsir etmek – bu hemişe hereketdir, üstesine-de, olaryň biri beýlekisiz bolup bilmeýär. Ýöne, aragatnaşykda kabul edişi we kommunikasiýany, belli bir şertlilikde «bitewülikden» aýryp bolýan bolsa, «özbaşdak» özara hereketi ýüze çykarmak amaly jähetden asla mümkin däl.

Hereket aragatnaşygyň esasy mazmunydyr. Ony häsiýetlendirmekde biz, köplenç, hereket adalgalaryny ulanýarys. Meselem, «ol maňa *dyzady*, ýöne men *per bermedim*»; «aramyzdaky *çaknyşykdan* soň ol *zym-zyýat boldy*»; «ol meniň içimden *urdy*» we ş. m. Ýöne dereginde bu ýerde gürrüň aragatnaşyk barada barýar; aragatnaşygyň bu ýerde jümleler arkaly aňladylmagy oňa bezeg bermek däl-de, garşydaşlaryň aragatnaşykda gören manysydyr.

Eger-de haýsydyr bir hakyky-real gürrüňi, jedeli, söhbeti ýada salsak ýa-da göz önüne getirsek, onda garşydaşlaryň çalyşma-ymtylmalarynyň esasy ugruny şöhlendirýän pursatlaýyn keşbi görmek bolýar. Kähalatlarda daşyndan, ugrukmalary gapma-garşylykly taraplar göýä göreşip, her kim ýeňmek isleýär we güýçli tutluşyk gidýär. Başga bir ýagdaýda taraplar dürli gönükdirilmede bolup, ýöne ol göreş däl-de, aragatnaşykda «tanap çekmeklik», ýüpi her kimiň öz tarapyna çekmekligi ýüze çykýar. Käbir ýagdaýlarda garşydaşlaryň hereketleri deňgüýçli däl ýa-da özara tabynlygy özgertmeklige gönükdirilen bolýar: biri ýokardan, beýlekisi aşakdan «basýar» we ş.m. Garşydaşlaryň göze görünmeýän sapaklary çekip, biri-birini dolandyryň, garaşýan reaksiýasyny döredýän ýagdaýy-da bolýar.

Bu hatarda garşydaşlaryň «bilelikdäki» hereketlerini we başgada köp sanly nusgalary gözöňüne getirmek bolýar.

Öz gündelik aragatnaşygymyzda hem biz hemişe garşydaşymyzyň hereketlerine reaksiya döredýäris. Bir ýagdaýda garşydaşymyz biziň göwnümize degýän ýaly görünýär we biz özümizi goramaga çalyşýarys, başga bir ýagdaýda ol bizi magtaýar, üçünjide ol bizi haýsydyr bir tarapa gönükdirýär. Görnüşi ýaly, synlanylýan şeýle özüňi alyp barşy ne onuň daşky alamatlaryndan, ne-de onuň sözlerinden getirip çykarmak mümkin däldir. Şol bir sözleriň arkasynda dürli hereketler durup bilýär. Aragatnaşykda biz hemişe özümüz üçin «ol näme edýär?» sowala jogap berýäris we biziň özümizi alyp barşymyz alnan jogaba laýyklykda guralýar. Eýsem, garşydaşymyzyň hereketiniň manysyna düşünmäge bize näme mümkinçilik berýär?

Şeýle bir wakany gözöňüne getireliň. Bize entek mälim bolmadyk ýagdaýda, biziň köne tanşymyz Ilgeldi Myradowiç Ata Meredowiçe: «Ata Meredowiç, siziň kelläňizde tozan gopýar!» diýýär. Muňa Ata Meredowiç: «Dogrudan-da, men ýadadym, senem şeýlesiň-le. Dync alnaýsa-da bolýar, ýör, nahara gideli» diýip jogap berýär. Geliň, «Ata Meredowiç bu sözleri näme üçin aýtdy?» diýen sowala jogap bermäge synanyşalyň.

Ýagdaýy daşyndan synlaýan üçin bu sowal ýerliklidir. «Siziň kelläňizde tozan gopýar» jümle ýerlikden «goparylan» bolup, onuň arkasynda durýan herekete düşünmek örän kyndyr. Ata Meredowiç üçin özüniň jogaby, bir tarapdan, onuň umumy ýagdaýa düşünmeginiň netijesi bolup, Ilgeldi Myradowiçiň aýtgysy bolsa bu ýagdaýyň elementidir. Ol ýerlikden Ilgeldi Myradowiçiň «näme edýändigine» düşünyär we ýagdaýy özüniň görşi ýaly jogap berýär. Başga bir tarapdan, Ata Meredowiçiň jogaby ýagdaýyň mundan beýläkki ösüşini-de häsiýetlendirýär; hut şol jogapdan soňra ýagdaýyň nähili dowam etjekdigine göz ýetirmek bolýar. Şonuň üçin Ata Meredowiçiň aýdýanlary şol bir wagtda biziň üçin Ilgeldi Myradowiçiň hereketine anyklaýyş we kärdeşleriň arasyndaky özara hereketiň mundan beýläkki ösüşine çaklama bolup hyzmat edýär.

Öz hususy aragatnaşyk tejribämizden ugur alyp, biz Ata Meredowiçiň jogabynyň ýeke-täk mümkin bolan jogap dældigini bilýäris, sebäbi Ilgeldi Myradowiçiň jümlesiniň manysyna dürli hili düşünmek bolýar. Eýsem, ol nämäni aňladýar?

Nazary nukdaýdan bu ýerde örän köp wariantlary çaklamak mümkin. Belki bu garşydaşyň göwnüni bulamak üçin ýörite aýdylan ýakymсыz sözlerdir. Ol ýönekeý degişme-de bolup biler. Mümkin şeýle etmek bilen adam «ýüküni ýeňledip», toplanan ýadawlygy, dartgynlygy çykarýar. Näme-de bolsa bu hadysanyň ýüze çykaryl-magynyň mundan beýläkki aragatnaşyk üçin zerurdygy görünýär. Wariantlaryň şeýle köplüğünde esasy zadyň bu sözleriň haýsy ýag-daýda aýdylandygyna baglylygydyr. Eger-de bu şatlykly degişmäniň gidişinde aýdylan bolsa, jogap hökmünde oňa gülüp bolýar ýa-da «bi-ziň kelle akademiýany gutaranok» diýip, degişip hem bolýar.

Eger-de jümle «garşydaşyňy siltemek» üçin aýdylan bolsa, ony özüňe ynamlylyga urgy hökmünde kabul edip, «Seniň özüň şeýle!» mazmunda jogap berip bolýar. Eger-de bu sözler haýsydyr bir işewür mesele boýunça asuda maslahatlaşylýan ýagdaýda aýdylan bolsa, «tozan gopýar» sözler hakyky ýadawlygyň duýdurylyşy hökmünde kabul edilip, Ata Meredowiç oňa: «Dogrudan hem, kellede tozandan başga zat ýok» diýip, garşydaşy bilen ylalaşýar. Bu ýerde jogaplaryň her biriniň ýagdaýyň we onuň mundan beýläkki ösüşiniň has kesgitli we gurnalan bolmagyna getirýändigini örän möhümdir. Meselem, eger-de hakyky ýadawlygyň teýeneli duýdurylýan ýagdaýynda oňa jogap hökmünde degişme berlip, şunuň bilen birlikde jümläniň göwne degil-me görmüşde kabul edilmändigini nygtalyp, degişme gürrüniň dowam etdiriljekdigi duýdurylýar; eger-de jogap hereketi öýke bolsa, onda ýagdaý düýpgöter özgerýär. Her bir hereket ýagdaýyň kesgitlenişiniň üstüni ýetirýär, ýagdaýy kemala getirýär.

Ata Meredowiçiň hakyky jogabyndan çen tutulsa, onda şeýle «ýerligi» göz önüne getirmek mümkin. Munuň önüsrasy dowamly we kyn iş bolup, Ata Meredowiç kárdeşiniň örän surnugandygyny bilýär we üstesine-de, özüniň hut şu ýagdaýda ýerliksiz sowal bilen oňa ýüzlenendigi üçin Ilgeldi Myradowiçiň sözlerini özüne gönükdirilen däl-de, dartgynlygy aýyrmaklyk manyda kabul edýär we gül-män, öýkelemän, kárdeşine duýgudaşlygyny görkezmäge çalyşýar.

Şeýle ýagdaýda Ata Meredowiçiň jogaby ýagdaýa düşünmeklige kanuny reaksiýa bolýar we ol Ilgeldi Myradowiçiň hereketlerinde hut şeýle many görendigi üçin ýokardaky jogaby berýär.

Ata Meredowiçiň sözleri şol bir wagtda ýagdaýy belli bir görmüş-

de kemala getirýär we ýagdaý dawa, özara göwnedegişmä öwrülmän, özara düşüniliş ýagdaýy hökmünde gurnalýar. Ol berýän jogaby özüne ýaraýanlygy üçin şeýle diýýär we agşam öýüne gelende özünden we garşydaşyndan razy bolýar.

Şol bir wagtda biz aragatnaşykda haýsydyr bir kynçylyklar bilen ýüzbe-ýüz bolup, nämedir bir zady nädogry edendigimiz barada oýlanýarys. Çaky, şowsuzlygyň sebäbini, başgaça aýdylanda, hereketiň sebäbini seljermegi başarmaly.

Ýagdaýyň başga bir ugrukmasyny gözöňüne getireliň: Ata Meredow iç Ilgeldi Myradow içiniň sözlerini göwne degilme görnüşinde kabul edýär we özüniň kellesinde tozan däl-de, akylly pikirleriň bardygyny subut etmäge başlaýar. Bu olaryň ikisi üçin hem ähmiýetli bolan mesele boýunça köpçülik önündäki (publiki) dawa ýagdaýynda bolup geçýär. Netijede, gürrüň «şahsyýete geçýär» we garşydaşlar mundan beýläk biri-birini asuda diňläp bilmeýänligi üçin sözleşiş togtayar.

Ata Meredow iç sussupes ýagdaýda öýüne gelýär. Ol garşydaşyndan, dawanyň netijesinden nägile we özüniň nirede hem bolsa bir ýerde ýalňyş goýberendigine düşüňýär. Ýagdaýy seljerip, ol ýalňyşlygyň haçan-da «kelläňde tozan» sözlerini eşiden badyna ony göwnüne alyp, üstesine-de gaýtawul bermeginde bolandygy dogrusynda karara gelýär.

Bu ýerde Ata Meredow iç özüniň ýalňyşyny görýär: ol garşydaşynyň hereketini nädogry kabul edip, oňa düşünmändir. Ol garşydaşynyň aýtgysyna üns bermän, işewür gürrüni dowam eden bolsa, öz maksadyna ýetmegi başarady we kârdeşi bilen gatnaşygyny bozmazdy.

Diýmek, özara hereketiň manysyna we mazmunyna ýerlikden, ýagdaýdan üzňelikde düşüňip bolmaýar. Dürli ýerlikde ol dürli hili görünýär. (Üstesine-de, ýeke bir takyk ýagdaýyň ýerligi bolman, bolup geçýän zadyň manysyna düşünmäge kömek edýän has giň ýerligiň-de bolýandygy nazara alynmalydyr). Mysalymyza dolansak, eger-de Ilgeldi Myradow iç gaharjaň adam bolsa, bu bir ýagdaý, eger-de sowukganly we hasaply bolsa, bu düýpgöter başgadyr. Eger-de kelledäki tozan baradaky sözler onuň ýygy-ýygydan ulanýan aýtgysy bolsa, ol sözleriň arkasynda hiç hili hereket bolmaýar.

Şonuň üçin aragatnaşykda özara herekete düşüňmek üçin diňe

bir ýagdaýa düşünmeklik ähmiýetli bolman, hereketi we ýagdaýy biri-biri bilen baglanyşdyrmak möhümdir. Her bir hereket bu ýagdaýa we onuň belli bir tarapa ösüşine düşünmegiň netijesidir. Şol bir ýagdaý garşydaşlar tarapyndan dürli «okalyp» bilinýär we olaryň şol bir ýagdaýdaky hereketleri dürli bolup bilýär. Olar dogry ýa-da nädogry, ýeke-täk mümkin bolan ýa-da köp nusgalaryň biri bolup bilýär. Diýmek, aragatnaşykda öz hereketlerini seljermek, olaryň ýagdaýa laýyklygyny bahalandyrmak üçin aşakdaky sowallara jogap bermek zerurdyr.

Ýagdaýy we hereketleri nähili baglanyşdyrmaly?

«Dogry» hereketleri nähili saýlamaly?

III. 1. ARAGATNAŞYKDAKY ORUNLAR

«Biziň pikir edişimizden hereketlenişimiz gowy»

Wowenarg

Aragatnaşygyň ýagdaýyna düşünmegiň mümkingadar usullarynyň biri garşydaşlaryň derejelerini hem-de biri-birine laýyklykda orunlaryny kabul etmek bolup, ol aragatnaşykda adamyň özüniň we garşydaşynyň hereketleriniň manysyny görmäge mümkinçilik berýär. Hakykatdan-da, islendik gürründe, söhbetdeşlikde, köpçülik önündäki çykyşda garşydaşlaryň oňositel statusynyň (hemişelik däl-de, aragatnaşykda «şu ýerdäki we häzirki» statusy) nähilidigi uly ähmiýete eýe bolýandygy her kese mälimdir. Şu pursatda kimiň «ýokarda», kimiň bolsa «aşakda», şu aragatnaşykda kimiň özüne eýerdiji, kimiň bolsa oňa eýerijiligi örän möhümdir.

Aragatnaşygyň ýagdaýyny seljermeklige garşydaşlaryň eýeleýän orunlaryndan çemeleşmek, soňky onýyllyklarda бүтін дүнүýäde uly meşhurlyk gazanan tranzakt seljemesi ugrunyň çäginde alnyp barylýar. Bu ugruň esaslandyryjylary bolan E. Berniň «Adamlaryň oýnaýan oýunlary» (92; 12), T. Harrisniň «Men – gowy. Sen – gowy» (92) we M. Jeýmsiň we D. Jonjewalyň «Ýeňmek üçin dogulmak» (102) tranzakt seljermäniň nazaryýetine we amalyýetine bagyşlanan kitaplary million tiraž bilen ýaýrady. Bu ugruň sosial psihologiýada şeýle meşhurlygynyň esasy sebäbi onuň düşnükçiliginde, hünärmen

dällere daşyndan elýeter görünmegindedir; galyberse-de, tranzakt seljermesini ulanyp aragatnaşygy öwretmek adamlaryň özara hereketlerindäki başarnygyny we üstünligini ýokarlandyrýar.

Tranzakt seljermäniň esasy çaklamasy – **aragatnaşykda adamlaryň esasy hereketleri, aňlanylan ýa-da aňlanylmadyk häsiýetde öz hususy we kesekiniň aragatnaşykdaky ornuny, haýsydyr bir şahsyýetara, aragatnaşyk içre statusy özgertmäge ýa-da dolandyrmaga gönükdirilen hereketlerdir** – diýen pikirň töwereginde jemlenýär.

Bu orunlary kesgtilemegiň birnäçe nusgalary bardyr. Meselem, iňlis psihoterapewti Perlz gürründe iki esasy orny ýüze çykarýar: hojaýyn we oňa tabyn tarap. Bular pursatlaýyn orunlar bolsalar-da, bellibir durnukly häsiýete eýedir. Meselem, hojaýyn orundaky adam özüni has awtoritar (diýdimzor) alyp barýar, ol «hemme zady hemmelerden gowy bilýär». Ol talap ediji, haýsydyr bir howply wakalar bilen gorkuzmaklyga ýygyn edýär: «Eger-de sen şony etmeseň – seni gowy görmerin». Esasy işlik – **etmäge borçlusyň**.

Tabyn bolýan tarap hem özüni alyp baryşda bellibir stereotipleri göz önünde tutýar. Bu orunda adam goragy talap edýär, ol garaşly, tabyn, ugurtapyjylykdan, häkimiýetden mahrum. Onuň adaty aýtgylary: «men şeýtsem, gowy bolar öýtdüm»; «men nädeýin, seniň doglan gününi düýpgöter unudypdyryn». Bu orun özüniň daşyndan tabyn we nalajedeýinligine garamazdan, hojaýynyň ornuna seredende has köp öwürümler etmäge mümkinçilik berýär we umuman aýdylanda, örän oňaly.

Özara hereketi seljermeklige, edil şunuň ýaly, adamlaryň aragatnaşykda eýeleýän orunlary nukdaýdan çemeleşme Yzarlaýjy, Pida we Kömekçi görnüşdäki şahsyýetara orunlary ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydyr.

Biz hakykatdan-da, durmuş ýagdaýlarynyň köpüsinde makul bolan, özüni alyp barşa zerur çaklendirmeler girizýän ýa-da düzgüniň berjaý edilişine gözegçilik edýän Yzarlaýjyny göz önüne getirip bilýäris; Pida – haýsydyr bir işi ýerine ýetirip bilýän, ýöne ony etmäge dine uýyanlygy, deri reňki boýunça jyns çaklendirilmeleri, erkek-aýal jynsyna degişiligi päsgel berýär; galyberse-de, Kömekçi – beýleki adama has takyk, kanagatlanarly hereket etmäge kömek edýän adam.

Ýöne, haçan-da bu rollar aragatnaşykda diňe nikap görnüşinde, beýlekileri dolandyrmak üçin ulanylsa (aňlanylan ýa-da aňlanylmaýan häsiýetde), olar tebigy hem-de düşnükli bolmaýar we olaryň aragatnaşykdaýy täsirini nazarda tutmak üçin ýörite seljerme talap edilýär. Şeýle ýagdaýda Yzarlaýjy – bu beýlekileriň özüni alyp barşyna hökmany däl, ýöne zerur çäklendirmeler goýýan we düzgünleriň amal edilişini synlaýan adamdyr; üstesine-de, ol muny rehimsiz we görnetin edýär. Pida – il gözüne nalajedeýinlik döredýän, Kömekçi bolsa garşydaşyň – kömek edilýäniň özüne tabynlylygyny döretmek üçin «kömek» bermäge synanyşýan adam bolýar.

Tranzakt seljermesinde aragatnaşykdaýy ähli özara hereketler görkezilen şahsyýetara orunlary ulanmakdan ybaratdyr diýlip çaklanylýar.

Tranzakt seljermesine bagyşlanan kitaplaryň birinde (102) aragatnaşykda orunlaryň üýtgeýşine getirilýän aşakdaýy mysal bu usulyň ulanylyşynyň ýaýraňlygyny we mümkinçiliklerini oňat suratlandyrýar. Şeýlelikde, maşgala durmuşyndan bir ýordum. Çepde – taraplaryň orunlary, sagda – aýtgylar.

Ogly (Yzarlaýjy) ejesine
gaharly gygyrýar

– Sen meniň mawy reňki
halamaýanymy bilýäň-ä.
Ýene-de maňa mawy köýnek
alypsyň!

Ejesi (Pida)

– Saňa ýaranyp bolmaýa,
seniňçe men hiç zady dogry
edemokda?

Kakasy (Aýalyňa degişlilikde
Kömekçi we ogluna degişlilikde
Yzarlaýjy)

– Sen ejeň bilen nähili şeýle
gürleşip bilýäň!
Güm bol şu ýerden, şu gün
agşamlyksyz galarsyň.

Ogly (Pida) öz otagynda

– Bir görseň maňa dogruçyl
bolmaly diýýärler, halamaýan
zadym barada dil ýardym weli,
şol bada sesimi gapdyrdylar.
Hany, şulara ýaranjak bol-da!

Ejesi (Kömekçi, ogluna agşam-lyk getirýär)

Ejesi (Yzarlaýjy, adamsynyň ýanyna dolanyp gelýär)

Kakasy (Pida)

Ogly (Kömekçi)

– Kakaňa aýtma. Haýsydyr bir köýnek üçin biz biri-birimiziň göwnümize degmeli däl.

– Jon, sen ogluňa gaty rehimsiz daraýaň. Ol şu wagt öz otagynda saňa gaharlanyp oturandyr.

– Be-e, men saňa kömek etjek boldum weli, sen maňa käýeýäň, göýä men seniň göwnüňe degen ýaly.

– Eje men işlerimi gutardym. Size kömek etmelimi? Kakam ýadandyr.

Mysaldan görnüşi ýaly, Yzarlaýjynyň, Pidanyň we Kömekçiniň rollaryny ýüze çykarmak arkaly gürründe nämäniň bolup geçýändigine ýeňil göz ýetirip bolýar; ýagny diňe bir sözleriň däl-de, hut hereketleriň manysyna düşünip bolýar.

E. Bern tarapyndan esaslandyrylan nusga hem giň ulanylyş tapdy. Onuň tranzakt seljerme taglymatynda **Ego-nyň ýagdaýy** we **tranzaksiýalar** esasy düşünjelerdir. Bern Ego-nyň ýagdaýy hökmünde adamyň içki dünýäsindäki emosiýalaryň, gönükdirilmeleriň we özüňi alyp baryş nusgalarynyň otnositel çugdamlanan toplumyna düşünip, olar göýä kesimleýin bolup, özüňi alyp baryşda aýrylykda ýüze çykyp bilýär. E. Bern gönükdirilmeleriň we özüňi alyp baryş nusgalarynyň şeýle aýrybaşgalaşan toplumlarynyň: Ata-ene, Uly adam we Çaga ýaly görnüşlerini ýüze çykarýar.

Ata-ene – bu Egonyň ýagdaýy bolup, onuň duýgulary, gönükdirilmeleri we öwrendikli özüňi alyp barşy atadyr enäniň roluna häsiýetlidir. Uly adamyň ýagdaýy hakyky barlyga gönükdirilen bolup, çaganyň ýagdaýy bolsa çagalykda özleşdirilen gönükdirilmeleriň we özüňi alyp baryş nusgalarynyň toplumynyň işjeňleşmegidir. Her bir adamyň her bir pursatda *uly adam* ýa-da *ata-ene* ýa-da *çaga* bolup bilýändigini çaklanylyp, Egonyň sözleşişdäki ýagdaýy aragatnaşykda adamyň ornuny we statusyny kesgitleýär.

Tranzakt seljermesi taglymatynyň düşündirişine görä, *ata-ene*, *uly adam* we *çaga* özüňi alyp barşyň we reaksiýa döretmegiň abs-

trakt – sowa toplumlary däl-de, olar her bir adamda bolýan takyk we ähmiýetli ýada salmalara esaslanýar; bu ýatlamalary islendik wagtda erkli huşa getirmek başartmaýan-da bolsa, olar hakykatda bar bolup, adamyň özüni alyp barşyna duýarlykly täsir edip bilýär. Şonuň üçin meniň *ata-enem* bu diňe bir jemleýji orun bolman, ol enemiň ýa-da atamyň şeýle ýagdaýda nähili hereket etjekdigi dogrusyndaky meniň şahsy ýada salmalarym we olaryň bu özüni alyp barşyny nähili kabul etjekligimdir. Meniň paýhasymdaky *çaga* bu ýöne bir *çaga* bolman, ol meniň çagalykda şu ýagdaýdaky özümdir.

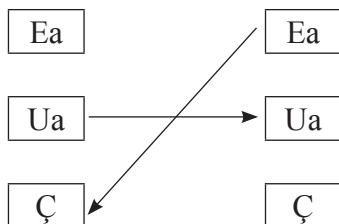
2-nji tablisa

**Ata-enäniň, uly adamyň, çaganyň orunlarynyň
esasy häsiýetnamalary**

	Ata-ene	Uly adam	Çaga
Häsiýetli sözleri we aýtgylary	Sen hiç wagt... etmeli dälşiň. Men düşüňmek, bu nähili beýle bolýar? Sen hemişe... bolmaly.	Nähili? Näme? Haçan? Näme üçin? Bolup biler... Ähtimal...	Saňa gaharym gelýär! Gör nähili gowy! Nähili erbet!
Äheňleri	Günäkärleýji Tankydy Serpikdirişi	Hakykat bilen baglanyşykly	Örän emosional
Ýagdaýy	Göwnüýet-mezçilikli Adaty däl dogruçyl Örän sypaýy	Ünsli maglumat agtarmak	Nalajedeýin oýun ediji keýpsiz
Ýüzüň aňladyjy hereketi	Gaşy çytyk kanagatlanmazlykly ynalyksyz	Gözleri açyk ýokary ünsülilik	Keýpsizlik geň galyjylyk
Pozalar	Eller bykynda barmagy çom-maldylan elleri kükreginde çalşyrylan	Söhbetdeşe tarap eglen ol nirä baks, şol tarapa öwrülýär	Duýdansyz iş-jenlik (ýumruk-laryny düwýär, ýöreýär, iliklerini çekişdirýär

Görnüşi ýaly, *ata-enäniň, uly adamyň, çaganyň* orunlarynda belli bir umumylyklar bar. Özüni alyp barşyň umumy gönükdirilmesini düzýän äheňlerde, ulanylýan sözlerde, häsiýetli pozalarda we ş.m. bu umumylyklar görünýär. Bu alamatlaryň özboluşlylygyny döredýän sypatlar barada maglumatlar ýokardaky tablisada getirilendir (95).

Bu taglymatdaky ikinji bir möhüm düşünje **tranzaksiýa** bolup, ol aragatnaşykda orunlaryň biri-birine utgaşmasy görünüşinde bolýan özara hereket hökmünde düşünilýär. Geliň, umumy ýatak jaýyndaky şeýle bir wakany gözöňüne getireliň: talyp atanlykda işläp oturan noutbugyny gaçyryp döwýär. Ol: «Wah, iş bitirdig-ow, bu döwläýdi» diýende otagdaşy: «Geň galara zat ýok, seniň ähli edýän işiň şonuň ýaly ahyryn» diýýär. Eýsem, şeýle özara hereketiň mazmuny nämeden ybarat? Tranzakt seljermesi nukdaýdan ony şeýle derňemek mümkin. Orunlary Ae, Ua, Ç görünüşinde belläp, şeýle nusgany çyzmak mümkin (aýry-aýry tranzaksiýalar (hereketler) ugur görkezgiç bilen bellenilýär). Bu ýagdaýda tranzaksiýalar aýry-aýry aýtgylar bilen gabat gelýär; ýöne bu hökman däl, çünki birnäçe hereket bir tranzaksiýany döredip bilýär (we tersine). Noutbugy ýere gaçyran talyp «bu döwläýdi» diýip, otagdaş ýoldaşyna Uly adamyň ornundan Uly adamyň ornuna ýüzlenýär. Ýöne otagdaşy, tersine, oňa Ene-atanyň ornundan Çaganyň ornuna gönükdirilen görnüşde ýüzlenýär; otagdaşynyň öňden oňa göwni ýetmän ýörensoň, duýgudaşlyk etmäge derek, oňay gelen ýerde onuň geleňsizligini duýdurmaga çalyşýar. Bu mysalda taraplaryň ikisinde hem Uly adamyň orny bolýan başga reaksiýa hem bolup bilýär.

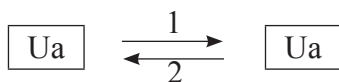

Meselem:

1. Wah, iş bitirdig-ow, bü-hä döwläýdi!

2. Be-e, bolmandyr. Hany bir sere-del, belki, düzederis.

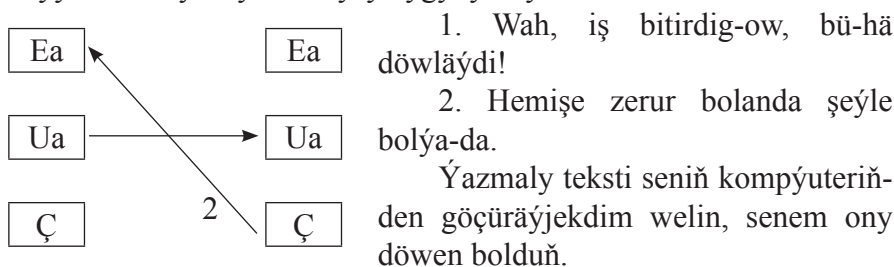

Eger-de Ata-ene ornundan otagdaşynyň niýeti ýoldaşynyň gylygyna täsir etmek bolsa, Uly adamyň ornundan

onuň esasy maksady – hakyky ýagdaýa laýyk hereket etmek, ýagny ýoldaşyňa duýgudaşlyk edip, oňa kömek teklipl etmektir. Şeýlelikde, tranzaksiýa bu sözler, reaksiýalar däl-de, ilkinji nobatda, hereket etmeklige niýetdir, hereketleriň özi bolsa, adamyň aragatnaşyk ýagdaýyna düşünişini şöhlelendirýär.

Bu ýagdaýda jogap Çaganyň ornundan hem berlip bilinýär, meselem, otagdaşyň esasy niýeti dörän garaşylmadyk ýakymсыз ýagdaýyň özüne ýetirýän oňaysyzlygyny duýdurmak:

Adatça, tranzakt seljemesinde tranzaksiýalaryň **üstýetirijilikli, kesişýän we gizlin** görnüşleri ýüze çykarylýar. Ýöne hakykatda olaryň köp sanly dürli utgaşmalary bolup bilýär. Garşydaşlaryň her biriniň şu pursatda Ata-ene ýa-da Uly adam ýa-da Çaga orunlarynda bolup bilýändigini üçin onuň sözleri we hereketleri bu üç orunlaryň islendik görnüşinden öz başlangyjyny alyp bilýär. Şol bir wagtda olar garşydaşyň Ego ýagdaýynyň üç mümkingadard görnüşine gönükdirilip bilinýär. Ýöne ýokardaky agzalan üstýetirijilikli, kesişýän we gizlin tranzaksiýalar köp sanly wariantlara degişlikde tipiki görnüşler hökmünde seredilýär.

Tranzaksiýanyň üstýetirijilikli görnüşinde garşydaşlar biri-birlileriniň orunlaryny takyk kabul edip, ýagdaýa birmeňzeş düşünyärler we öz hereketlerini garşydaşyň garaşýan we kabyl edýän tarapa gönükdirýär hem-de özü-de oňa esaslanýar. Aşakdaky nusgada üstýetirijilikli özara täsir parallel göni çyzyklar bilen şekillendirilendir.

Üstýetirijilikli tranzaksiýalaryň **deň we deňdäl** tiplerini ýüze çykarmak mümkin. Üstýetirijilikli tranzaksiýalaryň mysallary hökmünde aşakdakylary görkezmek bolar:

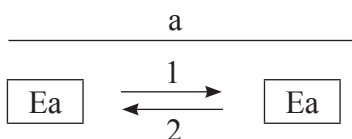
a1 1. Bu ýaşlaryň bolaýşyny! Saçlary uzyn, terbiýesiz, gödek.

2. Hawa, wah, bular biziň uruşdan öňki obamyzda bolsady, bizde aýaga geýmäge düzüwli çarygymyz-da ýokdy ahyryn.

a2 1. Bu nähili şäher bolýar-eý, hiç ýerde sagat ýog-a. Utanç! Sagat näçe? Belki, siz aýdarsyňyz?

2. Bäs mindi kem iki. Siz nämä garaşýarsyňyz, olaryň nämä sagada eli degýärmä, köpräk ýygnaç geçirmek olaryň bar aladasy.

b1. 1. Ýaşlar häzir, tüweleme, ot ýaly, olaryň modasyny diýsene, ýadyňa düşýärmä, bizem öz döwrümüzde bolubilenimizi bolýardy.

2. Hawa, bizem kem oturmaýardy. Onsoňam ýaşlykda göçgünli bolman haçan boljak.

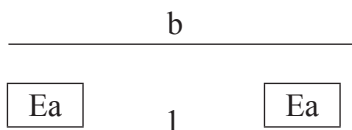

b2 1. Sagat näçedigini aýdyp bilmezmiňiz?

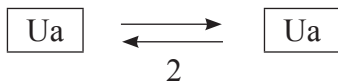

2. Häzir baş minuty kem iki.

ç1 1. Seret, seret, olaryň sakalsapy nähili modada edilen. Gel, bizem şeýdeli.

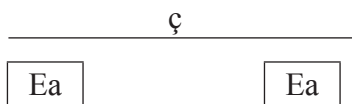
2. Gel bäri, biz nämä olardan kemmi.

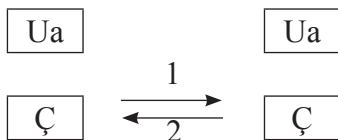
b ç2 1. Sagat näçe? Biz ýene-de gijä galýarys.

2. Zyýany ýok, ýetişeris. Entek baş minuty kem iki.

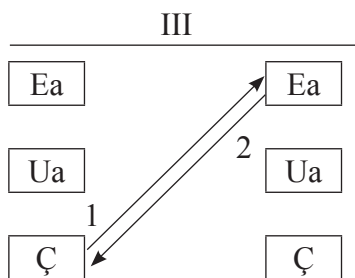
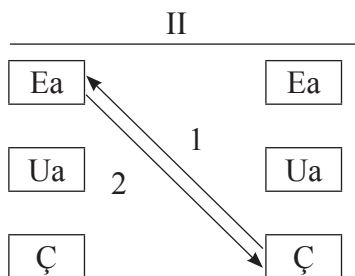
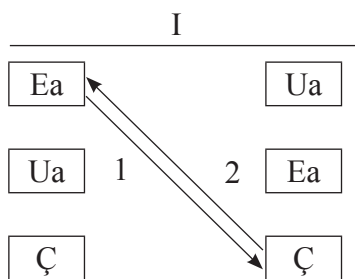

Deň özara gatnaşyklarda garşydaşlar birmeňzeş orunlarda bolýar, olar ýagdaýy birmeňzeş kabul edýärler, hut garşydaşyň garaşmasyňa laýyk orundan jogap berýärler; şonuň üçin aragatnaşygyň bu görnüşini doly özara düşünilişli hasaplamak bolar.

Üstýetirijilikli özara hereketiň indiki görnüşü deňdäl aragatnaşykdyr.

Şeýle aragatnaşygyň mysallary hökmünde aşakdakylary görkezmek bolar.

I. 1. Başlyk: Sizde ýene-de näme bulaşyklyk ýüze çykdy?

2. Onuň golastyndaky: Biz hiç zat edip bilemzok, ol ýene-de gijä galdy.

II. 1. Başlyk: Siz ýene-de bulaşdyrypsyňyz, size hiç zat ynanyp bolmaýar!

2. Golastyndaky: Etjek zadyň ýok, men asla ukypsyz.

III. 1. Golastyndaky: Men ýene-de ýetişemok, goýlan möhletde gutaryp bilmeýärin.

2. Geň galarlyk zat ýok. Siz işgär däl-de, çaga ahyryn, size eneke gerek.

Deň däl aragatnaşykda garşydaşlar edil deň aragatnaşykdaýy ýaly garşydaşyň ornuna we özleriniň şu ýagdaýda jogap «bermeli» ornuna dogry düşünyärlär. Ýöne edilýän hereketleriň manysy bu ýerde aragatnaşygyň deň görnüşinden başgadyr. Deň özara hereketde hemişe geçirilýän ýa-da kabul edilýän maglumat esasy rol oýnaýar, gürrüň hemişe hakykat bilen baglanyşykly bolýar

we hakykatdan öz gözbaşyny alýar. Gürrüňiň predmeti hatda söhbetdeşleriň biri bolaýan ýagdaýynda hem ol haýsydyr bir özgertmäniň obýekti hökmünde däl-de, bu hakykatyň bir düzüm bölegi görnüşinde seredilýär.

Tabyn bolmak bilen baglanyşykly aragatnaşykda ýagdaý başgacyr. Onda hemişe ata-ene we çaga orunlary, bu orna laýyk gönükdirilmeleriň toplумы, dünýäni, özüni alyp barşy kabul etmegiň shemaları bolýar; hut şonuň üçin-de hereket, köplenç, haýsydyr bir maglumaty geçirmäge, haýsydyr bir hakyky meseleleri çözmäge däl-de, islendik maglumaty, islendik meseläni bahalandyrmaga gönükdirilýär; köplenç, şeýle bahalandyryşyň obýekti aragatnaşykdaýy garşydaş bolýar. Üstesine-de, şeýle bahalandyryş degişli orunlardan

dürli hili amala aşyrylýar. Meselem, göwni gümanly ata-ene ornundan, köplenç, ýazgarmak, gatyrganmak, garşydaşyň borçlulygyny delillendirmek, ony gaýtadan terbiýelemäge meýillilik, dünýäniň kemçiligi dogrusyndaky we ş.m. öz pikirini beýan etmek ýaly aýtgylar agdyklyk edýär.

Tebigy çaga ornundan onuň isleg-höweslerini kanagatlandyrmak, özüni goramak we ş.m. bilen baglanyşykly bahalandyryşlar bolup bilýär. Şeýlelikde, üstýetiriji tranzaksiýalaryň bu iki görnüşiniň daşky meňzeşligine garamazdan, olar özlerniň içki mazmuny boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Ýeri gelende bellenilse, garşydaş bilen aragatnaşygy saýlamaklygy onuň mazmuny kesgitleýär; sebäbi käbir ýagdaýlarda deň häsiýetli özara hereketiň çäginde nazarlanýan täsiri gazanmak mümkin bolmaýar. Meselem, aýdaly, «kimdir birine içini dökmeklik» niýetlenilýär. Bu ýagdaýda «içini dökmek» isleýän we onuň gönükdirilýän adamy uly adamyň ornunda bolsalar, hiç hili netije gazanylmajagy düşnüklidir. Bu ýerde isleseň-islemeseň deňdäl aragatnaşyk maksadalaýykdyr.

Tranzaksiýalaryň indiki tipi **kesişýän** özara hereketdir. Üstýetirijilikli aragatnaşyk durmuşda ýygy-ýygydan duşýan bolsa, kesişýän aragatnaşygyň pursatlary seýrekdir.

Has takyklyanylyp aýdylanda, kesişýän özara hereket – bu «nädogry» özara hereketdir. Onuň nädogrulygy garşydaşlaryň özlere beýleki adamyň haýsy orundan ýüzlenýändigine düşünmän ýa-da düşünmek islemän, oňa düýpgöter başga orundan jogap bermeginde ýüze çykýar; şeýle etmek bilen ol, bir tarapdan, garşydaşynyň ornuna we hereketine nädogry düşünýändigini görkezýän bolsa, ikinji tarapdan öz hususy niýetlerini we hereketlerini aýdyň ýüze çykarýar. Şeýle özara hereketiň mysaly hökmünde talyplaryň umumy ýatakhanasyndaky aşakdaky gürrüňi getirmek bolar.

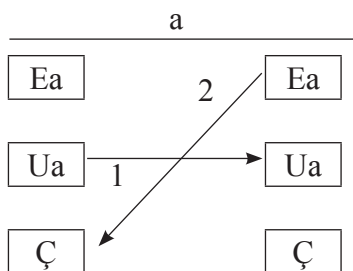
a. 1. Birinji talyp: «Sagat näçe?»

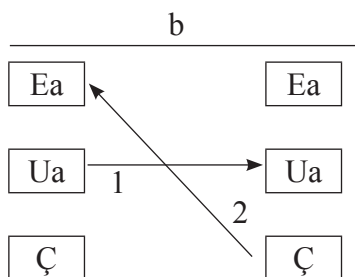
2. Ikinji talyp: «Sen näme öz sagadyňa seredip bileňokmy?»

b. 1. Birinji talyp: «Sagat näçe?»

2. Ikinji talyp: «Meni ýene-de gijä galýandyr öýdýänmi?»

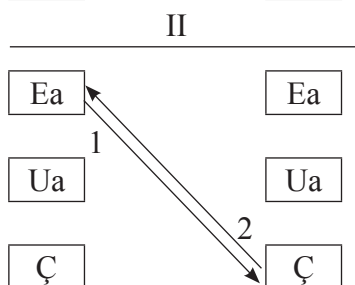
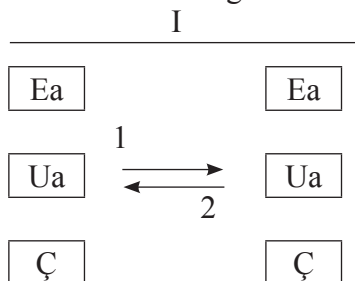
Bu ýagdaýlara şeýle düşünmek

ýüze çykarmaga geçýän bolsa, ikinji ýagdaýda talyp birinji talybyň özüni göýä günäkärlemeginden gormanaklyga geçýär. Ýagdaýlaryň ikisinde hem, eger-de otagdaşlar ýagdaýy bahalandyrmakda özara düşüniliş tapyp, aragatnaşygy üstýetirijilikli görnüşe öwürmeseler (meselem, eger-de otagdaşy sagadyň näçedigini aýtsa ýa-da birinji talyp Çaga ornundan özüni günäkär hasaplamasa), şeýle gürrüňň dowamy agzalalyk bolýar.

Tranzakt seljermäniň dolandyrylyşda ulanylyşyna bagyşlanan kitapda kesişýän özara herekete şeýle bir gyzykly mysal getirilýär (121). Hereket edýänler *Başlyk* we *Orunbasar*. Başlyk öz golastyndakylaryň bir böleginiň işe gijä galýandygyna göz ýetirýär. Ol haýsydyr bir çäre görmekligi zerur hasaplaýar. Aşakda onuň Orunbasar bilen gürrüňiniň wariantlary getirilýär.

mümkin: ýagdaýlaryň ikisinde hem birinji talyp wagt barada maglumat almak isleýär we Uly adamyň ornundan Uly adamyň ornuna ýüzlenýär. Ýöne ikinji talyp oňa düşünmeýär ýa-da düşünmek islemeýär. Şonuň üçin birinji ýagdaýda gürrüň wagty anyklamakdan sowal bereniň kemçiligini

I. 1. Başlyk: Siz nähili pikir edýärsiňiz, adamlar gijä galmaz ýaly näme etmeli?

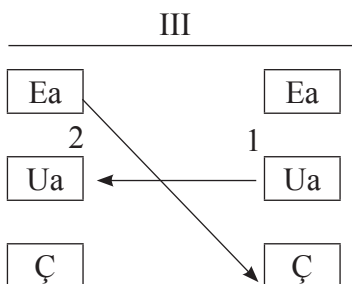
2. Orunbasar: Geliň, şu meseläni ara alyp maslahatlaşalyň.

II. 1. Gijä galmagyň önüni almak üçin, çäre görüň. Biabraýçylyk! Soňurak özüm barlajakdyryn.

2. Orunbasar: Aýtdygyňyz – gutardy, hemme zady gül ýaly ederis.

III. 1. Orunbasar: Geliň, gijä gal-magýň bolmazlygy üçin maslahat ede-liň.

2. Hiç hili maslahat gerek däl, näme etmelidigini özüm bilýärim. Gijä galýan-lary tak özüm barlajak.

Birinji gürründen soňra başlygyň pikir jemlemek we karara gel-mek üçin köp sanly zerur maglumatlary alyp biljekdigi düşnüklidir. Ikinji ýagdaýda Başlygyň göwni gümanly Ata-ene ornundan gaýd-ýan aýtgysy («Gijä galmak bolanok») ugurly jogaby asla göz önünde tutmaýar. Onuň öz aýtgysyna alýan jogaby, umuman, formal, resmi häsiýetdedir. Elbetde, bu jogap bilen kanagatlanmak bolar, ýöne gijä galmaklygyň onuň bilen kemeljekdigi gümanadyr. Üçünji ýagdaýda Orunbasaryň meseläni maslahatlaşaly diýen teklibine Başlyk Ata-ene ornundan jogap bermek bilen, hakykatda maglumatdan ýüz öwürüp, aragatnaşygy kesýär we netijede, konflikte esas döredýär.

Bu ýagdaýlaryň haýsysynyň has ýygydygyny, haýsy biriniň oňalydygyny her kesin özi kesgitlep biler. Taglymatyň görkezişine görä, kesişýän özara hereket aragatnaşykda (maşgalada, önümçilikde, dolandyryşda) köp sanly kynçylyklaryň we konfliktleriň döremegine sebäp bolup, ol garşydaşlaryň aragatnaşyk ýagdaýyna dürli düşünme-gi esasynda döreyär.

Özara hereketiň üçünji tipi **gizlin** tranzaksiýalardyr. Şeýle özara hereket bir bada iki derejäni özünde jemleýär: aýdyň, sözüsti aňla-dylan, sosial we gizlin, psihologik nukdaýda düşünilýän derejeler. Ýürege düşgünç ýygnaçda oturan iki sany işgäri göz önüne getirelin; olaryň arasynda şeýle gürrüň bolup geçýär.

I. Aýdyň özara hereket.

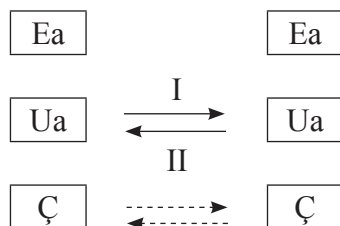
1. Sagat dörde golaý bize sargyt-çylar geljekdir, ýatdan çykaraýma.

2. Hawa, häzir gitmeli bolar.

II. Gizlin özara hereket.

1. Älhepus, ýürege düşdäý. Belki, gaçyp bolar?

2. Aý, sag bol, şun-a gowy tapdyň.

Bu ýagdaýda aýk aýdylýan zatlaryň göz önünde tutulýan zadýň üstüni örtýändigini düşnükli. Üstesine-de, aýdyň we gizlin özara hereket dürli orunlardan amala aşyrylýar. Beýleki adamlara aýk bolan aýdyň hereket Uly adam – Uly adam orundan berlip, möhüm meseläniň maslahatlaşylmasy görnüşde bolýar; diňe garşydaş gönükdirilen gizlin özara hereket bolsa Çaga – Çaga orunlardan amala aşyrylýar we ýürege düşgünlikden çaltrak dynmak temasyna bagyşlanýar.

Gizlin tranzaksiýalary ulanmaklyk ýa-ha garşydaşyňyň oňat tnamagy ýa-da dilüstidäl aragatnaşyk serişdelerine – sesiň äheñine, ýüz-gözüň hereketine, yşarata – ýokary duýgurlygy göz önünde tutýar, hut şeýle serişdeler, köplenç, gizlin manyny geçiriji bolup hyzmat edýär. Kesişýän özara hereket, köplenç, garşydaşlaryň biri hakyky bar bolan ýa-da şeýle bolup görünýän gizlin herekete reaksiýa döredende hem ýüze çykyp bilýär. Meselem, umumy ýatak jaýyndaky talyplaryň wagty dogrusyndaky gürrüňdäki ýagdaýy şeýle göz önüne getirmek mümkin:

I. 1. Birinji talyp: «Sagat näçe?»

1a. «Bir zat gäwüşäsim gelýär, aşhana çaltrak açylaýsady...»

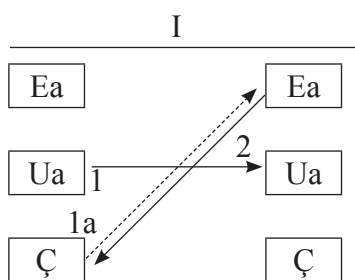
2. Otagdaşy: «Sen näme öz sagadyňa seredip bileňokmy?»

II. 1. Birinji talyp: «Sagat näçe?»

1a. «Sen çaltrak boljakmy? Ömür bir zat tapaýyň-aý!»

2. Otagdaşy: «Gijä galaýýas-maý?»

Başgaça aýdanyňda, bu mysalda gizlin tranzaksiýany çaklap, otagdaşy oňa aýdyň derejede jogap berýär. Otagdaş üçin bu özara hereket üstýetirijiliklidir. Ýöne garşydaş tarap üçin bu barybir konflikt üçin bahana bolýar.

Kähalatlarda, ahlak medeniýetiniň aýratynlygyna baglylykda aýry-aýry adamlarda aragatnaşygy käbir orunlardan guramaklyk durnukly häsiýete eýe bolýar. «Döwlet guşy» romanynda Han Geldiýewiç özüniň howatyr edýäni bolýmasa, ähli diýen ýaly adamlara öz hemleli aýtgyalaryny ata-ene orundan

çaga gönükdirilen häsiýetde guraýar. Ol ýaşy özüniňkiden ep-esli uly Mody başlyga «Mody», Aýyt aga «Aýyt» diýip ýüzlenýär. Çemini tapsa garşydaşyny ýaňsa alýar. Fronta gitmelidigi baradaky çagyryş haty alanda bolsa Mody başlyk bilen Mälikgula ýüzlenip: «Öz obamda, öz öýümde ölmek ýok eken meniň şum

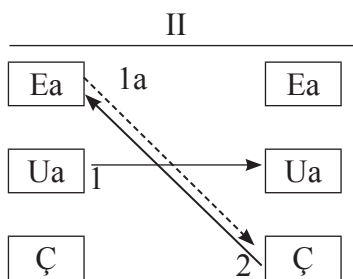
takdyrymda. Men öz raýonymdan, gör, näçe müň kilometr uzaklykda ölmeli! ...Bir saňsar ok atylsa, meniň çat maňlaýymdan çümer. Sebäbi meniň takdyrym şeýle. Meni ölüme ugradýarlar, ölüme» diýip, nalajedeýin zörledýär (5, s. 305).

Tranzakt seljermäni ulanmaklyk özara hereketde bolup geçýän wakalara, gatnaşyjylaryň orunlaryna we niýetlerine çuňňur düşünmäge hem-de zerur netijäni almak üçin aragatnaşygy özgertmäge mümkinçilik berýär.

Aragatnaşykdaýy özara herekete garşydaşlaryň orunlaryna düşünmek nukdaýdan seretmeklik öz aragatnaşygyňy we ondaky öz ýalňyşlaryňy seljermäge kömek edip biler. Ýöne aragatnaşyga has çuňňur düşünmek üçin, diňe bir ondaky ýalňyşyňy aňlamak däl-de, olary düzetmegi göz önüne getirmek üçin aragatnaşykda dürli orunlaryň gelip çykyşy dogrusyndaky meseläni anyklamak zerurdyr. Näme üçin adam ol ýa-da beýleki orunlarda bolýar? Bu, ilkinji nobatda, onuň ýagdaý baradaky düşüňjesine, ýagdaýa düşünmeklige çemeleşmesine baglydyr. Garşydaşyň orny aragatnaşyk ýagdaýyny döretmän, bu ornuň özi onuň ýagdaýy kesgitleýşiniň netijesidir.

Ýokarda görkezilişi ýaly, garşydaşlar ýagdaýy birmeňzeş ýa-da dürli-dürli kabul edip bilýärler. Olaryň orunlary şeýle düşünilişin netijesi bolup, olaryň bu orundan edýän hereketleri bolsa, bir wagtyň özünde ýagdaýdan gözbaş alýar we ýagdaýyň mundan beýläkki düşünilişini kemala getirýär. Netijede, özara hereketiň umumy keşbi ýagdaýyň garşydaşlaryň gözünüň önündäki birmeňzeşligine bagly bolup bilýär.

Şeýlelikde, aragatnaşykda eýelenýän we herekete bellibir ugrukma berýän orunlar, bir tarapdan, ýagdaýa düşünmeklik bilen kesgitlenilip, ikinji bir tarapdan, ýagdaýy kemala getirýär. Aragatnaşykda öz ornuňy we beýlekiniň ornuny aňlamaklyk, döreyän ýagdaýy öz ornuňy

özürtmek arkaly üýtgetmäge aýgtyly mümkinçilik berýär. Tranzakt seljermesine esaslanýan psihoterapiýa adamlara aragatnaşykdaý orunlara, garşydaşlaryň hereketleriniň manysyna we gönükdirilmesine düşünmegi, şeýle hem öz ornuňy özürtmegi we onuň esasynda ýagdaýyň mundan beýläkki ösüşini işjeň kemala getirmegi öwredýär. Ýöne «deslapky» orunlaryň-da ýagdaýa bolan gatnaşygyň netijesi bolýandygy üçin ýagdaýyň nähili tanalýandygyny, düşünilýändigini, kesgitlenilýändigini anyklamak has möhümdir.

III. 2. ÝAGDAÝ WE HEREKET

Adamyň özüni alyp barşy ol ýa-da beýleki ýagdaýda onuň bu ýagdaýa nähili düşünyändigini boýunça kesgitlenýär. Onuň üçin garşydaşynyň hereketleriniň manysy hem hut şeýle düşüniş boýunça kesgitlenýär. Çaky, subýektiw jäheden adam dürli ýagdaýlarda özüni dürli alyp barýar. Ähli mümkingadar ýagdaýlary diňe «duşmançylykly» we «dostlukly» ýaly tiplere bölüp bolýar diýeliň. Adam ýagdaýy «duşmançylykly» görnüşde kabul etse, ol özüniň we garşydaşynyň hereketlerini bellibir mazmunda häsiýetlendirýär. Edil şonuň ýaly-da, ýagdaýy «dostlukly» hasaplap, ol ähli zady başgaça kabul edýär. Üstesine-de, bu iki ýagdaýdaýy birmeňzeş hereketler düýpgöter başga-başga görünýär. Meselem, ýylgyryş bir ýagdaýda üstünden gülme, başga birinde – goldaw häsiýetde görünýär. Şonuň üçin garşydaşyň birinji ýagdaýdaýy ýylgyryşyny görüp, ondan goranmaly, ikinjide – şatlanmaly.

Bellibir şertlilikde, aragatnaşykda ol ýa-da beýleki hereketleriň dogrulygy hakyndaky sowaly diňe olaryň haýsy ýagdaýda bolup geçendigi mälim bolanda, ýagny aragatnaşyga gatnaşýanlaryň ýagdaýy nähili kabul edendigi anyklanylanda goýmak mümkindigini aýtmak bolar.

Ýöne ony nähili kesgitlemeli? Ýagdaýy aňlamaklyk – bu örän subýektiw ýagdaý bolup, ol seljermä kynlyk bilen tabyn bolýar. Şol bir ýagdaýyň dürli adamlar üçin dürli manysynyň bolup biljekdigi hemmā mälimdir: biri üçin ol «duşmançylykly», beýlekä – «dostlukly» we ş.m. Üstesine-de, şol bir ýagdaýy dürli hili görmeklik köp halatlarda adamlaryň arasynda düşünişmezligiň döremegine sebäp bolýar.

Eýsem, aragatnaşyk ýagdaýyny kabul etmektäki şeýle aýrybaşgalyk näme üçin mümkin bolýar? Ýagdaýa ol ýa-da beýleki manyda düşünmeklik nämä bagly bolýar?

Gynanylsa-da, bu sowallara jogap bermek örän çylşyrymlydyr. Sosial ýagdaýda örän köp düzüjiler bolup, olaryň her biri oňa tutuşlygyna düşünmeklige esas bolup bilýär. Meselem, bu meseläni sosial psihologiýada has doly öwrenen M. Argaýl, A. Fernem we A. Grem (89) sosial ýagdaýyň dokuz sypat boýunça kesgitleňýändigini belleýärler: maksatlar ýa-da maksatlaryň gurluşy; düzgünler (ol ýa-da beýleki ýagdaýda bellibir özüňi alyp barşyň ýerlikliligi ýa-da ýeriksizligi dogrusyndaky umumy kabul edilen düşüňjeler); şu ýagdaýa häsiýetli bolan rollaryň ulgamy; ýagdaýlara mahsus ýönekeý hereketleriň toplумы; ýagdaýa häsiýetli bolan hereketleriň yzygiderliligi; ýagdaýa düşünmek we kesgitlemek üçin düşüňjeleriň bar bolan toplумы; daşky gurşaw (fiziki); ýagdaýda ulanylýan dil we sözleýiş serişdeleri; galyberse-de, bellibir ýagdaýlara häsiýetli bolan, ýeňlip geçilmegi üçin bellibir özgertmeleri we endikleri talap edýän kynçylyklar.

Ýagdaýy biz bu alamatlaryň her biri ýa-da olaryň iki-üç görnüşiniň utgaşmasy boýunça tanap bilýäris. M. Argaýlyň we onuň kärdeşleriniň derňewleriniň görkezişine görä, ýagdaýyň bu elementleriniň ählisi özara garaşly bolup, olaryň elementleriniň biriniň özgermegi hökmany ýagdaýda beýlekiniň üýtgemegine getirýär. Meselem, maksatlaryň gurluşy düzgünlere, hereketleriň toplumyna we olaryň yzygiderliligine täsir edýär; bar bolan düşüňjeler shemasy ulanylýan sözleýiş serişdeleri bilen baglanyşyklydyr.

Bu parametrleriň her biriniň ýagdaýa akyl ýetirmek üçin alamat, herekete badalga berip bilýändigini möhüm bolup, ol aragatnaşyga gatnaşyjylary kesgitli ugrukdyrýar; şeýle hem ol ýagdaýy ösdürmegiň, özgertmegiň usuly bolup, haçan-da haýsydyr bir düzüjiniň girizilmegi ýagdaýy başgaça kemala getirýär. Meselem, garşydaşdan bellibir sözleri we äheňleri eşidip, biz ýagdaýy bellibir derejede kesgitlep bilýäris. Eger-de biz öz salgymyza (adresimize) gaharlanmany ýa-da närazylygy eşidýän bolsak, onda ýagdaý howply, eger öwrediji äheňler gelip gowuşýan bolsa, bu akyl bermek ýa-da terbiýedir. Şol bir wagtda biz haýsydyr bir aýtgyny ulanyp, ýagdaýa, zerur äheňiň

döredilişine, wakalaryň mundan beýläkki ösüşine täsir edip bilýäris. M. Argaýlyň we onuň kärdeşleriniň ýüze çykaran beýleki parametrleri dogrusynda hem şony aýtmak bolar.

Bu bilermenler öz işinde hakyky durmuşy ýagdaýlara – lukmanyň kabul edişi, dostlar bilen gezelenç, teatra maşgala bolup gitmek we ş.m. degişlilikde esaslanypdyrlar. Seljermede diňe bir dürli parametrleriň baglanyşygy derňelmän, ýagdaýlaryň durnukly häsiýetnamalary kesgitlenilip, şeýle-de sosial ýagdaýlaryň dürli tipleri ýüze çykarylýdyr. Sosial ýagdaýlaryň gatnaşyjylar üçin möhüm häsiýetnamalary hökmünde aşakdakylar görkezilipdir: «tanyş – nätanyş», «resmi – resmidäl», «ýumşa ugrukýan – aragatnaşyga ugrukýan» we «ýüzleý – içgin goşulmaklyk».

Sosial ýagdaýlaryň esasy görnüşleri hökmünde: resmi sosial wakalar; ýakyn dostlar we garyndaşlar bilen şahsy özara hereket; tanyşlar bilen tötänleýin pursatlaýyn duşuşyklar, dükanlarda we işde resmi ýüzbe-ýüzlük, asimmetriki (deňorunly däl) özara hereketler (meselem, okatmak, ýolbaşçylyk etmek); konflikt we gepleşikler; toparlaýyn çekişme. Awtorlar şol bir wagtda bu sanawyň doly dældigini we ony dowam edip bolýandygyny görkezýärler (89).

M. Aragaýl we onuň kärdeşleriniň getirýän sosial ýagdaýlaryň tipleriniň görnüşlere bölünişi takyk sosial ýagdaýlary derňemek esasynda düzülendigi, tejribe-empiriki klassifikasiýa bolýandygy üçin örän ähmiýetlidir. Ýöne onuň kemçiligi-de hut şu artykmaçlygy boýunça kesgitlenilýär: onda her kime öz hereketlerini seljermäge ýaramly çugdamlyk we birlik ýokdur.

Tejribe – empiriki görnüşden başga-da aragatnaşygyň nazary klassifikasiýasy ýa-da tipleri bolup, olar, adaty, «ýokardan» guralýar. Olar has çugdam we ýönekeý, emma edil şonuň ýaly-da sowa-abs-trakt we birtaraplaýyndyr.

Bu klassifikasiýalara aragatnaşygyň öz elementleri boýunça kesgitlenilýän dürli ýagdaýlarynyň beýany hökmünde seretmek bolar. Aragatnaşygyň bu ýüze çykarylýan görnüşlerinde ýa-da tiplerinde garşydaşlaryň hereketleriniň manysy dogrusyndaky mesele goýulmasa-da, olaryň beýan edilmeginiň özi takyk aragatnaşykda özara herekete düşünmäge mümkinçilik döredýän koordinatalary berýär. Başga bir tarapdan, eger-de aragatnaşygyň bar bolan klassifikasiýa-

larynyň görnüşleri özara hereketiň bellibir ýagdaýlary hökmünde seredilse, olar diňe bir aragatnaşygyň dürli tiplerindäki ol ýa-da beýleki hereketleriň nähili düşüniljekdigini göz önüne getirmäge mümkinçilik bermän, eýsem, bu tiplere kabul edişiň haýsy mehanizmleriniň, komunikasiýanyň usullarynyň laýyk bolýandygyny anyklamaga ýardam edýär.

Öň birnäçe gezek nygtalyşy ýaly, özara hereketiň ýagdaýy dogrusyndaky düşünje biziň özümizi alyp barşymyzyň möhüm sebäp döredijisidir. Aragatnaşykda beýleki adamy kabul etmegiň we oňa düşünmegiň usullaryna seredilende şeýle düşüniliş takyk bolmagy üçin ýagdaýa dogry düşünmegiň nähili aýgytlaýjy ähmiýeti barada aýdylypdy. Şonda sosial kabul edişde ýalňyşlygyň çeşmesiniň sosial kabul edişiň mehanizmlerini ýagdaýa laýyk däl ulanylmak bolup bilýändigini belenilipdi (24; 13).

Meselem, toparara özara hereket ýagdaýynda empatiýany ulanmaklyk, hiç bir esassyz, örän ýat adamyň mähremlik duýgusyna aralaşmak boýunça oňa nädogry düşünmeklige getirýär. Toparara ýagdaýda kabul edişiň iň bir laýyk mehanizmi bolan stereotipleşdirmäni içgin şahsyýetara aragatnaşykda ulanmak hem edil şonuň ýaly ýalňyşlara getirýär.

Täsir etmekligiň netijeliligi, kommunikasiýadaky päsgelçilikleri dogry nazarlamak we ýeňip geçmeklik, özara herekete gatnaşyjylaryň ýagdaýy nähili görýändigine we ony guraýandygyna güýçli baglydyr. Biz päsgelçilikleriň işjeňliginiň toparara ýagdaýda has güýçli, şahsyýetara ýagdaýda bolsa onçakly ýokary dældigini belläpdik; özara hereketleriň dürli ýagdaýlaryna täsir edişiň dürli tärleri we usullary laýyk bolup, garşydaşyň ýagdaýy nähili kabul edýändigini nazara almazdan, aragatnaşygyň maksadyna netijeli ýetmek mümkin däl.

Eger-de biz sosial kabul edişi we şahsyýetara täsiri seljerenimizde adamyň özüniň haýsy ýagdaýda aragatnaşyk edýändigine nähili düşünyändigini, tanamaklygyň we ýagdaýy kesgitlemegiň nähili amala aşyrylýandygy sowalyna seretmedik bolsak, häzir, ýagdaýyň we hereketiň özara utgaşmasyna seredýän wagtymyz ony seljermek örän zerurdyr. Aragatnaşygyň görnüşleriniň bar bolan klassifikasiýalaryna seredilende aragatnaşygyň ähli üç görnüşiniň ýakyndan baglanyşyklydygyna we olaryň aragatnaşygyň nähili bolup geýýändigine güýçli baglydygyna bada-bat göz ýetirýärsiň.

Köp ýagdaýlarda aragatnaşygyň görnüşlerine seredilişiniň esaslary hökmünde: aragatnaşygyň subýektleriniň (amala aşyryjylarynyň) häsiýetnamasy, aragatnaşygyň maksatlary, aragatnaşygyň dersi, garşydaşyňa bolan gatnaşyk ýa-da olaryň utgaşmasy hyzmat edýär.

Meselem, filosof M. S. Kagan (50) aragatnaşyga filosofik jähette seretmek we aragatnaşygyň subýektini kesgitlemek esasynda ony subýektara özara hereket görnüşinde häsiýetlendirip, aragatnaşygyň dört esasy görnüşini ýüze çykarýar: hakyky subýektiň hakyky garşydaş bilen aragatnaşygy, hakyky subýektiň göýäki garşydaş –subýektiwleşdirilen obýekt bilen aragatnaşygy, hakyky subýektiň hyýaly garşydaş (kwazisubýekt) bilen aragatnaşygy we hyýaly garşydaşlaryň aragatnaşygy.

Aragatnaşygyň birinji görnüşiniň (biziň seljermämiz üçin has ähmiýetli bolan) içinde awtor, aragatnaşygyň subýektini esaslandyrmak boýunça onuň ýene-de dört görnüşini – indiwiidual, wekilçilikli, toparlaýyn we medeniýetleriň dialogy görnüşlerini görkezýär; şol bir wagtda bu görnüşleriň ýüze çykyşyny we hereketlenişini üç derejede seretmeklik teklip edilýär: maddy – amaly, amaly – ruhy we ruhy – maglumat. Meselem, maddy – amaly derejedäki toparlaýyn aragatnaşygyň mysaly hökmünde sport oýunlaryndaky toparlaryň özara hereketi, ruhy – maglumat derejedäkä – çekişme –diskussiýa görkezilip, onda subýektler adamlar däl-de, partiýa (bolşewikler-menşewikler) ýa-da ylmy mekdepler agzalyp, onda özara herekete tutuş kollektiw goşulýar we her bir adam özi üçin we beýlekiler üçin bu toparyň diňe bölegi görnüşinde bolýar.

Şeýlelikde, ýagdaýy kesgitlemegiň esasy bolup, bu ýerde adamyň – aragatnaşyga gatnaşyjynyň (subýektiw) identifikasiýasy – özüni haýsydyr bir topar ýa-da hadysa bilen birleşdirmekligi hyzmat edýär. Eger-de adam aragatnaşykda erkin, garaşsyz şahsyýet hökmünde bolsa we esasan, özüne wekilçilik edýän bolsa (ýöne adam hemişe köp sanly toparlaryň agzasy bolýar), ýagny aragatnaşykda «indiwiidual» identifikasiýa bolýan bolsa, onda aragatnaşyk hem indiwiidual häsiýetdedir.

Eger-de gatnaşygy özüni haýsydyr bir topar bilen birleşdirýän – identifisirleýän bolsa, özüni onuň wekili hasaplaýan bolsa (özleriniň

hakyky wekilçiliginiň bar ýa-da ýoklugyna garamazdan), onda bu aragatnaşyk wekilçiliklidir. Eger-de ol özüni diňe haýsydyr bir topar ýa-da güýçler bilen birleşdirmän, olaryň adyndan gürlemäge hakyky wekilçiligi-de bar bolsa (meselem, ýurduň ilçisi diplomatik gepleşiklerde), onda bu hem wekilçilikli aragatnaşyk bolup, ýöne onuň toparlaýyn görnüşine «golaý» bolýar.

Çaky, bu esas boýunça aragatnaşygyň «sap» görnüşi dogrusynda gürriň etmek dogry däl. Islendik ýagdaýda özara herekete gatnaşyjynyň subýektiw identifikasiýasy özi barada deslapdan döredilen düşünje boýunça kesgitlenilmän, birnäçe başga esaslar: özüni takyk toparyň agzasy hökmünde aňlamagyň derejesi we ýagdaýyň ony topar agzasy hökmünde hereket etmäge mejbur edýän häsiýetnamalary boýunça kesgitlenilýär (126). Aragatnaşygy bu esas boýunça kesgitlemeklik şeýle ýagdaýlarda haýsy «talaplaryň» bildirilýändigini göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Elbetde, ol ýa-da beýleki subýektiw identifikasiýa aragatnaşygyň köp taraplaryna öz täsirini ýetirýän-de bolsa, ol gönüden-göni beýlekileri kabul etmegiň we olara düşünmegiň kanunalaýyklyklary hem-de aragatnaşygyň subýektiwiniň özüniň beýlekiler tarapyndan kabul edilýändigini bilen baglanyşyklydyr.

Aragatnaşyk ýagdaýy diňe bir garşydaşyň kabul edilişini däl-de, onuň hereketlerine düşünmekligi, meselem, onuň gönükdirilmesini kesgitleýär. Ruhy – maglumat ulgamyndaky indiividual aragatnaşyk ýagdaýynda garşydaşyň hereketleri söhbetdeşe şahsyýet hökmünde onuň pikirlerine, düşüňjelerine, ynançlaryna gönükdirilse, toparlaýyn aragatnaşykda bolsa hereketler onuň wekilçilik edýän toparynyň gymmatlyklaryna, kadalaryna gönükdirilen görnüşde düşünilýär. Şeýle ýagdaýlarda jogap hereketleriniň düýpgöter başga bolup biljekdigi düşnüklidir.

Aragatnaşyk ýagdaýynyň maksat parametri boýunça döredilmegi-de aragatnaşygyň düzüjilerini we gatnaşyjylaryň hereketleriniň manysyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Aragatnaşygyň funksional ýagdaýlaryny seljerip, M. S. Kagan olaryň diňe dört bolup bilýändigini aýdýar: a) aragatnaşygyň maksady subýektleriň özara hereketleriniň özünden daşda; b) aragatnaşygyň maksady onuň özünde; c) aragatnaşygyň maksady garşydaş aragat-

naşyga başlangyç döredijiniň (inisiatorynyň) tejribesine we gymmatlyklaryna birleşdirmekden ybarat; d) aragatnaşygyň maksady başlangyç döredijiniň özüni garşydaşyň gymmatlyklaryna birleşdirmek.

Bu funksional ýagdaýlara laýyklykda aragatnaşygyň aşakdaky görnüşleri ýüze çykarylýar: predmet işe hyzmat etmek hökmünde, aragatnaşygyň hatyrasyna, beýlekini öz gymmatlyklaryna birleşdirmek hökmünde we beýlekiniň gymmatlyklaryna birleşmek hökmünde.

Bularyň birinjisine mysal döp-dessurdaky, oýunlardaky aragatnaşyk bolup, onda aragatnaşyk işiň maksadyny aralaşdyrýar. (M. S. Kaganyň düşüncesine görä, bir adamyň beýlekini dolandyrmagy görnüşdäki özara hereket aragatnaşyk bolmaýar; sebäbi bu ýerde adamyň adam gatnaşygynyň subýektiň obýekte gatnaşygy görnüşinde bolýanlygy üçin ol aragatnaşygyň kesgitlemesine laýyk gelmeýär). Ikinjä mysal – dostlukly aragatnaşyk, üçünjä – terbiýe we dördünjä – öz-özüňi terbiýelemekdir. Özüniň maksady bilen baglanyşyklykda ýüze çykarylan aragatnaşygyň agzalan görnüşleri hem aragatnaşygyň üç tarapyňyň häsiýetnamalarynyň bellibir utgaşmalaryny göz önünde tutýar we onuň kommunikatiw tarapyňa has ýokary talaplary goýýar.

Şeýlelikde, maksady nygtamak bilen serişdeleri bilýäris. Ýöne bu ýagdaýda hem maksatlaryň parametrleri boýunça hasaplanan aragatnaşygyň ýagdaýy özara herekete düşünmekde gönükdirilmäni esaslandyrmaga mümkinçilik berýär. Meselem, terbiýe ýagdaýynda hereketler garşydaşy özgertmeklige gönükdirilen, öz-özüňi terbiýelemek ýagdaýynda bolsa özüňi özgertmäge gönükdirilen görnüşde düşünilip bilner. Hut şeýle düşüniliş hem ýagdaýy mundan beýläk ösdürmek boýunça jogap hereketlerini kesgitleýär. Şonuň üçin bu klassifikasiýada aragatnaşygyň maksatlary bilen onuň serişdeleriniň – hereketleriň saýlanan usullarynyň arasyndaky baglanyşyk örän aýdyň yzarlanýar.

Aragatnaşygyň görnüşleriniň beýleki klassifikasiýasynda hem şeýle ýagdaýy görmek bolýar. A. A. Leontýew (55) onuň üç görnüşini ýüze çykarýar: sosial-ugrukdyrylan, predmete-ugrukdyrylan we şahsy-ugrukdyrylan. Bularyň birinjisi adamlar toparynyň psihologik häsiýetnamalaryny umumylaşdyrmaga ýa-da sazlaşyksyzlandyrmaga gönükdirilen aragatnaşykdyr. Şeýle aragatnaşyk sosial toparlaryň

wekili hökmündäki adamlaryň arasynda bolup geçýär. Predmet – ugrukdyrylan aragatnaşyk adamlaryň bilelikdäki işini kadalaşdyrmaga gönükdirilen bolýar. Şahsy ugrukdyrylan – aýratyn şahsyýeti özgertmäge gönükdirilen bolýar. Şeýlelikde, bu klassifikasiýanyň esasynda hem maksady häsiýetnamalar durýar. Öň belenilişi ýaly, maksat boýunça kesgitlenýän ýagdaýlarda serişdeler bilen, ýagny aragatnaşygyň kommunikatiw tarapy bilen baglanyşyk aýdyň görünýär.

B.H. Bgažnokowyň geçiren tejribeleri adamlaryň sosial – ugrukdyrylan, şahsy – ugrukdyrylan aragatnaşykda saýlaýan serişdelerindäki aýrybaşgalygy tassyklady (48). Tejribede orta mekdebiň onunjy synp okuwçylary ylmy adalgalaryň manysyny ýa-da öz ýoldaşlarynyň birine (şahsy – ugrukdyrylan aragatnaşyk), ýa-da tutuş synpa (social – ugrukdyrylan aragatnaşyk), olaryň önünde çykyş edip düşündirmeli bolupdyr. Görlüp oturylsa, aragatnaşygyň ýüze çykarylan görnüşleri köp häsiýetnamalary boýunça tapawutlanýar. Meselem, şahsy-ugrukdyrylan aragatnaşykda oňa gatnaşyjylar erkin söhbetdeşlikde bolup, gürleýäniň we diňleýäniň orunlary hemişe çalşypdyr. Sosial-ugrukdyrylan aragatnaşykda bolsa synag edilýän okuwçy işjeňdäl – passiw auditoriýanyň önünde monolog aýdypdyr.

Şahsy-ugrukdyrylan aragatnaşyk leksik birlikleriň utgaşmasy, sintaksis, äheň, kompozisiýa ýaly häsiýetnamalary boýunça güründeşlik sözleşiniň kadalaryna golaý bolup, sosial-ugrukdyrylan aragatnaşyk bolsa monolog sözleşine ýakyn bolupdyr. Diýmek, aragatnaşygyň ýüze çykarylan görnüşleri, hakykatdan-da, bellibir serişdeleri – özüňi alyp barşyň, aragatnaşygyň dürli ýagdaýlarda guralysynyň usullaryny nazarda tutýar.

Başga bir tarapdan, aragatnaşykda diňe bir onuň maksady we serişdesi däl, eýsem, aragatnaşyga gatnaşyjylaryň «göterýän» at-abraýy ähmiýetlidir; olaryň aragatnaşygy topar agzasy ýa-da aýratyn şahsyýet ýa-da bilelikdäki işiň maksadyna degişlilikdäki orunlardan guramagy bu prosesde düýpli özboluşlylyk döredýär. Şeýle dereje, orun garşydaşyň hereketlerine düşünmeklige we onuň kabul edilişine güýçli täsir edýänligi üçin klassifikasiýanyň-da esasy bolup bilýär. Meselem, şahsy-ugrukdyrylan aragatnaşyk ýagdaýynda psihologik täsir predmete-ugrukdyrylan görnüşden düýpgöter başga päsgelçiliklere duçar bolup, ol kommunikasiýanyň dürli hili guralmagyny-da kesgitläp bilýär.

Aragatnaşykda garşydaşyňa bolan gatnaşyk hem aragatnaşygyň görnüşleriniň klassifikasiýasynyň ýene-de bir mümkingadar esasydyr. Ony W. N. Sagatowskiý (90) ulanyp, aragatnaşygyň aşakdaky derejelerini ýüze çykarýar:

– *manipulirlmek – albaý salmak derejesi*. Garşydaşlaryň biri beýlekä öz işiniň taslamasyna degişlilikde serişde ýa-da böwet, «aýratyn görnüşli obýekt» («gürleýän gural») hökmünde seredýär;

– «*refleksiw oýun*» *derejesi*. Bir adam öz işiniň taslamasynda beýlekiniň «garşylykly taslamasyny» nazarda tutup, ýöne onuň öz-özüne gymmatlylygyny ykrar etmeýär we «utuşa», öz taslamasyny amala aşyrmaga, kesekiniňkini bolsa böwetlemäge ymtylýar;

– *hukuk aragatnaşyk derejesi*. Subýektler biri-birleriniň iş taslamalarynyň hereket etmäge hukugyny ykrar edýärler, olary ylalaşdyrmaga we şeýle ylalaşygyň özara herekete goşulýan taraplar üçin hökmany kadalaryny işläp düzmäge synanyşýarlar;

– *ahlak aragatnaşyk derejesi*. Bu subýekt–subýekt gatnaşyklarynyň ýokary derejesi bolup, onda garşydaşlar birek-biregiň işleriniň taslamalaryny erkin ylalaşdyrmagyň netijesi hökmünde özara işiň umumy taslamasyny içki tarapdan kabul edýärler.

Görnüş i ýaly, garşydaşyňa bolan gatnaşyk, onuň öz-özüne gymmatlylygyny ykrar etmek ýa-da etmezlik, esasan, aragatnaşygyň interaktiw tarapynda ýüze çykyp, ýöne onuň kabul ediş – perseptiw tarapyna hem täsir edýär. Üstesine-de, manipulirlme – albaý salma derejede hereketler dolandyryş ýa-da dolandyryşa garşy durmak hökmünde seredilip, ahlak aragatnaşygy derejesinde bolsa ol düşünmegiň ýa-da özara düşünişmegiň gazanylmagy häsiýetde kabul edilýär.

A. B. Dobrowiç şol bir esas – aragatnaşykdaky garşydaşyňa bolan gatnaşyk boýunça – aragatnaşygyň ýedi derejesini ýüze çykarýar: **ýönekeý, manipulýatiw – albaýly, standartlaşdyrylan, ylalaşykly – konwensional, oýun, işewür we ruhy**. Garşydaşyňa bolan gatnaşyk aragatnaşygyň ýönekeýden ruhy derejesi aralygynda adamçylyksyz, zat-predmet, mähirsiz görnüşden ýokary ruhy, adamçylykly, ýürekdeş görnüşe çenli özgerýär. Degişlilikde, dürli derejelerde (dürli ýagdaýlarda) garşydaşlaryň hereketleri-de dürli-dürli düşünilýär: ýönekeý derejedäki «güýç ulanyjy» tärlerden (basmarlamak, gypyndyrmak we

ş.m.) dolandyryşyň üsti bilen ruhy derejedäki özara düşünilişe, özara aralaşmaklyk mazmundaky düşünilişe geçilmegi (61).

Amerikan psihologlary Bernardyň we Hekinsiniň klassifikasiýasy hem hut şu şert (garşydaşyňa bolan gatnaşyk) boýunça esaslandyrylandyr (103). Onuň möhüm artykmaçlygy aragatnaşyga kabul edişiň, kommunikasiýanyň we özara hereketiň häsiýetnamalarynyň goşulyşyny seljermäge mümkinçilik berýänligidir; başgaça aýdanyňda, ol aragatnaşygyň dürli ýagdaýlarynyň bitewi keşplerini berýär. Awtorlar gürrüniň baş derejesini ýüze çykaryp, olaryň her biri özüniň mazmunynyň, ähmiýetiniň, emosional goşulyjylygynyň kombina-siýalary – utgaşmalary boýunça kesgitlenilýär. Olary garşydaşlaryň biri-birleri üçin ähmiýetiniň artmagy yzygiderlilikinde getireliň.

Birinji dereje adamyň beýleki adama jansyz predmet hökmünde gatnaşygy boýunça kesgitlenilýär. Bu içginligi iň bir pes bolan resmi ýagdaý bolup, ol, adatça, tötänleýin gatnaşyjylary göz önünde tutýar. Şeýle söhbet köp sanly ştamlary özünde saklap, sosial şertlilikler bilen doldurylan, garşydaşlar üçin az ähmiýetlidir (ýöne ol, adatça, gizlenilýär). Onuň yzyndan garşydaşa täsir edişiň obýekti hökmünde gatnaşykda bolmak bilen kesgitlenilýän dereje gelýär. Bu söhbediň maglumat derejesi bolup, adatça, haýsydyr bir faktlary, düşüňjeleri, görkezmeleri özünde jemleýär. Bu derejedäki gürründe umumy sapa-gyň ähli häsiýetnamalary bolýar.

Indiki derejede gürrüňe ilkinji gezek garşydaşyň hakyky duýgu-lary goşulýar. Bu ýerde garşydaşyň hut özüne höwes döreýär. Ýöne geçirilýän duýgular, özi ýa-da garşydaşy dogrusynda däl-de, esasan, daşky gurşaw barada bolýar («Meniň pikirimçe, bu dünýädäki iň bir gözəl ýerleriň biri bolmaly»). Mundan soňra geçirilýän duýgu-lar indi garşydaşyň içki dünýäsine degişli bolýar. Munda öz duýgyňy açyk ýüze çykaryp bolýar. «Men sizi söýýärim» jümlesi hut şu dere-jededir. Bu hatarda iň soňky dereje – gürrüniň içgin derejesi bolup, garşydaşlaryň arasynda ähmiýetli gatnaşyklaryň bolmaklygyny göz önünde tutýar. Bu ýerde aragatnaşygyň dilüsti däl düzüjileri aýratyn ähmiýetlidir. Munuň has laýyk mysaly – enäniň we bábegiň gatnaşy-gydyr (103).

Aragatnaşygyň görnüşlerini tapawutlandyrmaklyga başga-da birnäçe çemeleşmeler hem bardyr.

Jouns we Jerard görnüşe bölmegiň esasy hökmünde birek-birege reaksiýalaryň gabat gelmekligini almak bilen özara hereketiň dört tipini ýüze çykarýar: ýalan-laýyklylyk, asimmetrik-laýyklylyk, reaksiw-laýyklylyk we özara-laýyklylyk (120).

Ýalan-laýyklylyk – bu haçan-da garşydaşlaryň ikisi-de beýlekä reaksiýa döretmeýär; olar diňe gürrüň geçirýän wagty biri-birine gabat gelýär. Her bir gatnaşyjynyň ýagdaýy öz görşi, haýsydyr bir içki meýilnamasy bolup, şoňa hem eýerýär. Şeýle özara hereket tutuşlygyna we doly düzgünler arkaly kesgitlenilýär we düýpli özgermeleri kabul etmeýär (ýöne olaryň ýerine ýetirilişiniň dürli stilleri bolup bilýär). Şeýle özara hereketiň mysaly oýunlardaky, adaty dessurlardaky (salamlaşmak, duşuşyk – garşylamak, hoşlaşyk), käbir resmi döp-dessurlardaky özara hereketlerdir.

Özara hereketiň asimmetrik – laýyklylyk görnüşinde oňa gatnaşyjylaryň birinde hereketiň meýilnamasy bolup, ikinji adam bolsa öz hususy ugurtapyjylygyny ýüze çykarmak mümkinçiliginiň çäkliginde diňe birinjiniň hereketine jogap berip oňmaly bolýar. Bu aragatnaşyk tutuşlygyna diýen ýaly «işjeň» garşydaş arkaly kesgitlenýär. Munuň adaty mysallary okatmak, interwýuirlemekdir.

Reaktiw – laýyklylyk özara hereketde oňa gatnaşyjylaryň her biri öz hususy meýilnamasynyň ýoklugynda beýlekiniň soňky hereketine jogap berýär; bu ýagdaý garşydaşlaryň bir temadan beýlekä bököň, baglanyşyksyz, kadasyz gürrüňinde bolýar. Şeýle özara hereket ikitaraplaýyn hereketiň jemgyýetde kabul edilen umumy düzgünleri we häzirki pursadyň talap edýän bölekleyin düzgünleri bilen çäklendirilendir. Meselem, piwohanadaky «reaktiw» gürrüň syýasy klubdaky «reaktiw» gürrüňden tapawutlanýar.

Özara-laýyklylyk özara hereket garşydaşlaryň ikisiniň-de maksadynyň hem-de meýilnamasynyň bolmagyny we şol bir wagtda biri-birleriniň hereketine jogap reaksiýasynyň döredilmegini nazarlaýar. Şeýle özara hereketiň mysaly gepleşikler ýa-da ylmy çekişmelerdir (120).

Amerikan psihologlary Steýnberg we Miller aragatnaşyga gatnaşyjylar üçin mümkingadar bolup biljek iki esasy ugrukmany deslapdan ýüze çykaryp, özara hereketi ýokarka meňzeş orundan seljerýärler (94). Olar **gözegçilige** ugrukmak we **düşünmäge** ugruk-

makdyr. Bularyň birinjisinde ýagdaýa we beýleki adamlaryň özüni alyp barşyna gözegçilik etmek we dolandyrmak aýgytlaýjy bolup, onda, adatça, özara hereket bilen gös-göni baglanyşygy bolmadyk öz maksatlaryňy aramaklyk özara hereketde agalyk etmeklige ymtylyş bilen utgaşýar. Düşünmeklige ugrukmaklyk ýagdaýa we beýlekileriň özüni alyp barşyna düşünmek meýlini özünde jemläp, adatça, oňat özara gatnaşykda bolmak we konfliktlerden gaça durmak ymtylyşy bilen baglanyşyklydyr; şol bir wagtda aragatnaşykda garşydaşlaryň deňliginiň, birtaraplaýyn däl-de, özara kanagatlanmanyň gazanylmagundan ugur alynýar.

Awtorlar bu ýüze çykarylan ugrukmalaryň biri-birinden doly üzňe dældigini, biri-birini inkär etmeýändigini görkezýärler. Tersine, olar ýygy-ýygydan bile hereketlenýär, kesişýär we araçägi ýitýär. Ýöne özara hereketi bu iki ugrukmanyň nukdaýyndan seljermeklik aragatnaşygyň birnäçe täsin kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Meselem, «gözegçiler» we «düşünijiler» gürründe sözlemek we dymmak dogrusynda dürli strategiýalara eýerýärler: «gözegçiler», adatça, beýleki garşydaşlardan has dowamly gürläp, özara hereketi öz maksatlary we temalary bilen baglanyşdyryp göýä ony öz monopoliýasyna geçirýärler. Özara hereketi öz möhümine tarap ugrukdyryp, onuň üstünden gözegçilik etmek olara, hakykatdan-da, ýygy-ýygydan başardýar. «Düşünijiler», adatça, köplenç, dymýarlar – diňleýärler, synlaýarlar, düşünmäge synanyşýarlar. Olar özara herekete işjeň goşulýarlar, ýöne özara herekete düşünmek üçin içki pikir işine meşgul bolýandygy sebäpli daşky tarapdan işjeň däl görünýärler.

«Gözegçiniň» strategiýasynyň bir bölegi garşydaşyna özara hereket barada öz meýilnamasyny kabul etmäge mejbur etmek, ýagdaýa öz düşünişini ýöňkemek bolýan bolsa, «düşünijiler», esasan, garşydaşa uýgunlaşmaga ymtylyşy ýüze çykarýar; şonuň üçin, eger-de Jouns hem-de Jerardyň nusgasyna dolansak, iki «gözegçiniň» gürrüni, köplenç, aragatnaşygyň ýalan-laýyklyk görnüşini ýada salýar – her bir garşydaş beýlekä öz meýilnamasyny ýöňkemäge we beýlekiniň meýilnamasyny alga almazlyga synanyşýar. «Gözegçiniň» we «düşünijiniň» özara hereketi, esasan, reaktiw görnüşde bolýar.

Gözegçilige ugrukmaklyk özara hereketiň düzgünini esaslan-

dyrmagy we ýöňkemekligi göz önünde tutýan bolup, düşünmeklige ugrukmaklyk bolsa bar bolan düzgünlere uýgunlaşmagy nazarlaýar. Dürli ugrukmalar aragatnaşykda eýelenýän orunlaryň nukdaýnazarýndan özara hereketiň-de dürli görnüşleri bilen baglanyşykly bolýar. Meselem, «gözegçiler» hemişe golastyndakylar bilen deň däl özara herekete we tabyn ediji «wertikal» özara herekete ymtylýarlar. Düşünmäge ugrukma, esasan, deň gorizental özara hereketler bilen utgaşýar (94).

Bu tutumda ters täsiriň bolup bilýändigide bellenilmelidir: meselem, aragatnaşykda iň «ýokary» orna «düşen» adam, hökmany diýen ýaly, köp derejede aşaky orunda bolan ýagdaýyna seredende «gözegçi» bolýar: dereje mejbur edýär. Diýmek, ol özara hereketiň düzgünini kadalaşdyrmaly, özara hereketiň meýilnamasynyň amal edişini dolandyrmaly bolýar (şu meýilnama onçakly üns bermän, oňa düşünmese-de).

Aragatnaşygyň görnüşleriniň serediljek soňky klassifikasiýasy tranzakt seljermäniň taglymatyny esaslandyryjy E. Berne degişlidir. Ol köp esasly bolup, olaryň iň kesgitleýji esasy aragatnaşygyň motiwleri we garşydaşa bolan gatnaşykdyr. Öň bellenilişi ýaly, Berniň özi we tranzakt seljermäniň tutuş ugry aragatnaşygyň, esasan, interaktiw tarapyna üns berip, onuň beýleki iki tarapy bilen onçakly gyzyklanmaýarlar. Bu çemeleşmäniň artykmaçlygy onda takyk ýagdaýlarda garşydaşyň hereketlerine düşünmegiň usullary göni görkezilýär.

E. Bern «bilelikde wagt geçirmegiň» ýa-da aragatnaşygyň alty tipini ýüze çykaryp, şol bir wagtda olaryň özbaşdak we bitewi hem-de çylşyrymly özara hereketiň bölekleri bolup biljekdigini göz önünde tutýar.

1. **«Bolmazlyk»** – haçan-da adam fiziki jähetde garşydaşy bilen bir giňişlikde we wagtda bolup, ýöne psihologik, pikir jähetde ol ýok bolýar. Bu islendik gürrüňdäki garşydaşlaryň biriniň haýsydyr bir zada ünsüni sowup, öz pikirine gümralykda öz gözüniň önünde bolup geçýän zatlary, näme diýilýänini, edilýänini we ş.m. görmeýän ýagdaýdyr.

2. **«Dessurlar»** (rituallar) – öwrendikli, gaýtalanýan, hiç bir many saklamaýan diýen ýaly we dessuryň özüni berjaý etmekden başga maksady bolmadyk hereketler. E. Berniň düşündirişine görä,

muña mysal hökmünde salamlaşmak we hoşlaşmak dessurlaryny görkezmek mümkin: «Salam», «Nähili ýagdaýlar?» – «Erbet däl», «Oňşuk nähili?» – «Hemişeki ýaly», «Eşitmediňmi, şu gün ýagyş bolarmyka?», «Bolýar, onda», «Salamat bol» we ş.m. Şeýle dialoglar hemişe stereotip häsiýetli we adatça, adamyň oňat terbiýeliligini görkezýär.

3. **«Güýmenje gümür-ýamyry»** – hemmelere mälum jemgyýetçilik meseleleri we wakalary dogrusyndaky (umumy temalar hakyn-da) ýarym dessur häsiýetli gürrüňler. E. Berniň pikiriçe, olaryň esasy maksady – ýakymly we bellibir derejede maglumat özleşdirilişi, peýdaly wagt geçirmekdir. Adatça, şeýle aragatnaşyk «Men sizi bir ýerde gördüm», «Köp wagtdan bári duşuşamzogam» görnüşdäki dessurdan başlanýar we syýasat, sport, çagalar, nahar taýýarlamak, maşynlaryň dürli kysymlarynyň artykmaçlygy, gazet-žurnallardaky soňky çap edilmeler, gyzykly telegepleşikler we ş.m. ýaly stereotip temalaryň toplумы bilen kesgitlenýär.

Bu mysallaryň hataryna täze ýyl aghsamy stolunyň başyndaky, hemmeleriň biri-birini öňden we oňat tanaýan, söhbetdeşligiň temasy ýüze çykarylyp, hemmelere her bir mesele boýunça her kimiň pikiri, esasan, mälum bolan gürrüňçiligi-de degişlidir. E. Bern güýmenje gümür-ýamyryň aşakdaky tipiki mysallaryna seredýär: «Daşary ýurt maşynlary (haýsy maşyn gowy)», «Öňler başgaçady», «Näme näçä durýar», «Eşik», «Olar nirä seredýärler-kä» we ş.m. Bern bu gürrüňleriň düýpli tarapy hökmünde olaryň özara aýrybaşgalygyny, dürli güýmenjeleriň garyşdyrylmaýanlygyny görkezýär. Şeýlelikde, güýmenjeleriň bellibir düzgünleri bolýar.

4. **Bilelikdäki işjeňlik** – maksadaokgunly özara hereket, meselem, bilelikdäki işde. Şeýle aragatnaşyk umumy meseleleri ýa-da umumy maksatlary çözmäge gönükdirilendir. Bern şeýle aragatnaşygyň iki görnüşini ýüze çykarýar. Birinjiden, daşky gurşawy dolandyrmaga ýa-da iş ýumşuny çözmäge gönükdirilen aragatnaşyk, onuň tipiki mysaly uçarmanlaryň we awiadispetçerleriň gepleşikleridir. Ikinjiden, beýleki adamyň umumy maksatlar üçin zerur operasiýalary ýerine ýetirmegini gazanmaga gönükdirilen manipulýatiw – albaýly aragatnaşyk.

5. **Oýunlar** – aragatnaşygyň E.Bern tarapyndan ýüze çykarylan tipleriniň iň bir çylşyrymly görnüşi bolup, munda oýunlara mahsus her bir tarapyň aňlanylmaýan görnüşde beýlekiniň üstünden üstünlik gazanmaklyga ymtlylyşy bolýar. Berniň pikiriçe, bilelikde wagt geçirmegiň başga görnüşlerinden oýunlaryň esasy tapawudy – olaryň gizlin häsiýetidir. Dessurlar-rituallar, güýmenjeler, adatça, açyk häsiýetde bolup, oýunlarda bolsa garşydaşlaryň her biri beýlekileriň üstünden üstünlige eltýän gizlin «ýoly» ýöredýär. Oýunlary «geçýän ýerlerine» laýyklykda – durmuşy, är-aýal, jemgyýetçilik we ş.m. seredip, Bern olaryň kyrkdan gowrak görnüşini beýan edýär. Meselem, «Ähli zat sen sebäpli», «Ine, sen diýip näme etmäge mejbur boldum», «Men diňe saňa kömek etmekçi boldum» we ş.m.

6. **Içginlik** (pynhanlyk) – oýun garnawy bolmadyk, beýleki adama ýürekdeş gatnaşygy nazarlaýan aragatnaşyk. Aragatnaşygyň bu görnüşi garşydaşa aňlanylan häsiýetdäki gowy gatnaşyk bilen utgaşýan bolup, ol garşydaşyňa albaý salmak ýaly gizlin motiwlerden azatdyr.

Getirilen her bir ýagdaý üçin diňe bir olara gatnaşmak düzgüni bolman, garşydaşyň hereketlerine düşünmegiň usullary-da bardyr. Meselem, «dessurlarda» hereketiň manysy «ýylmalamak» ýa-da «sançmak» görnüşinde kesgitlenilip, ol oňat ýa-da erbet gatnaşygyň hasap ballary häsiýetde bolýar. Güýmenje ýagdaýynda hut şu hereketler ýagdaýyň başlangyjyny aňladyp, onuň içinde bolsa, esasan, saýlanan güýmenjäniň ýerlikliligi bahalandyrylýar. Bilelikdäki iş ýagdaýynda hereketler, esasan, dolandyryş görnüşinde düşünilýär.

Oýunlarda çylşyrymly öwrümler utuş gazanmak üçin ulanylyp, üstesine-de, her kim öz hereketi bilen ýa-ha oýny dowam etdirip (ýagdaýy üýtgewsiz saklap), ýa-da ýagdaýy özgerdip – oýundan çykyp, ýagdaýyň içinde düşünilip bilinmejek hereket edip bilýär. Şeýlelikde, ýagdaýyň her bir tipine akyl ýetirilip bilinýär we şol bir wagtda aragatnaşygyň tipini kesgitlemeklik garşydaşlaryň hereketlerine düşünmek we özüni alyp barşyň ýagdaýdaky mümkinçiligini kesgitlemek usulyny döredýär.

Eýsem, aragatnaşygy seljermekde haýsy klassifikasiýany esas hökmünde almak bolar? Bu ýerde öň seredilen «binýady» ýagdaýlara ýüzlenmeklik ýerlikli bolsa gerek.

Adamlaryň biri-birlerini kabul ediş usullary seredilen birinji bölümde aragatnaşygyň üç «binýady» ýagdaýy seljerilipdi: toparara, şahsyýetara we işewür. Toparara ýagdaýda hereket edýän adamlar esasan haýsydyr bir toparlaryň wekilleri hökmünde çykyş edýärler; şahsyýetara ýagdaýda bolsa olar öz-özlerine wekilçilik edip, işewür ýagdaýda – göýä öz hususy maksatlarynyň «agentleri» bolýarlar. Aragatnaşykda şeýle ýagdaýlary ýüze çykarmaklyk diňe abstraksiýada mümkin bolup, hakyky durmuşda olar hemişe garyşdyrylan häsiýetde bolýan hem bolsa, olary aýrybaşgalamak kabul edişiň takyk usullarynyň gelip çykyşyna we beýleki adama, kommunikasiýanyň usullaryna we bu ýagdaýda bolup biljek ýalňyşlara oňat düşünmäge kömek edýär.

Hut şu «binýady» ýagdaýlaryň esasynda özara hereketiň usullaryna düşünmeklige seretmek bolýar. Umuman, aragatnaşyga esaslanylyp çemeleşmelerde kähalatlarda bu ýagdaýlarda meňzeşligi ýüze çykarmak bolýar, kähalatlarda bolsa, aragatnaşygyň teklipe edilen görnüşlerini «binýady» ýagdaýlara «getirmek» bolýar. Ýöne bu ulanylýan «binýady» ýagdaýlaryň olaryň ähli beýleki görnüşlerini jemleýändigini aňlatmaýar; şeýle-de bolsa olar aragatnaşygy seljermekde oňaly ýörelge bolup hyzmat edýär. Bu ýagdaý diňe bir şeýle ýagdaýlaryň sosial-psihologik jähette binýady bolýanlygy bilen baglanyşykly bolman, bu ýagdaýlaryň mazmunynyň ol ýa-da beýleki adamyň gündelik aňynda şöhlelenýändigini bilen hem baglydyr.

Adamlar sosial (toparara), psihologik (shahsyýetara) we maksady (işewür) ýagdaýlary dürli hili beýan edýärler we göz önüne getirýärler. Meselem, sosial özara hereket ýagdaýy, esasan, «hüjüm etmek», «goranmak», «utuş», «utulyş», «ýeňiş», «ýeňliş» ýaly sözler bilen beýan edilýär. Adaty aň özara herekete gatnaşyjylaryň eýeleýän orunlarynda jemlenýär we olaryň özerkli özgerdilmegini nazarlamaýar. İşewür özara hereket ýagdaýy «maksat», «serişde», «taktika», «strategiýa», «netije» ýaly sözler arkaly berlip, maksada ýetmek üçin ýagdaýyň haýsydyr bir elementini (garşydaşyňy, onuň düşüňjelerini, özüni alyp barşyny we ş.m.) özgertermegi nazarlaýar. Psihologik özara hereket ýagdaýy, adaty, «özara düşüňliş», «emosional kanagatlanmaklyk», «uýgunlaşmak», «birek-biregiň içki dünýäsine özara aralaşmak» adalgalarynda göz önüne getirilýär. Görnüşi ýaly, ýagdaýlaryň bu görnüşinde garşydaşlaryň özara uýgunlaşmagyna esasy üns berilýär.

Şeýle binýady ýagdaýlar baradaky düşüňjeler bilen baglanyşyklylykda garşydaşlaryň hereketleri düşündirilip, şol bir wagtda hem öz hususy hereketleriň meýilleşdirilýär. Eger-de aragatnaşyga gatnaşyjy ýagdaýy toparara görnüşde kabul edýän bolsa, onda garşydaşlaryň islendik hereketleri utuş gazanmaga gönükdirilen «güýç ulanyjy» usullar hökmünde düşünilýär. Takyk mazmuna laýyklykda bu ýa-ha hüjüm ýa-da basyş etmek, ýa-da gorag, ýa-da işjeň goranyş bolýar. Ähli zat harby hereketleri alyp barmagyň adalgasynda düşünilýär. Meselem, eger-de jedel toparara özara hereket görnüşinde düşünilse («resmi jedel»), onda subutnamalar – garşylykly tarapa zarba, gapma-garşylyklar – front liniýasy, şeýle-de, «soňky çäkler» we garşydaşa «gaýtawul», «serpikdirilen çozuşlar» we beýleki düzüjiler bolýar.

Eger-de jedel maksatlaýyn özara hereket ýagdaýy görnüşinde bahalandyrylýan bolsa, onda ol başgaça ýüze çykýar we hatda adyny-da üýtgedýär: bu eýýäm gepleşiklere öwrülýär. Özara hereketiň maksady görnüşinde garşydaşlaryň hereketleri dolandyryjy, öwürüm etmeklik, albaý hökmünde kabul edilýär. Şeýle ýagdaýda taktika, strategiýa kesgitlenilip, täsir edişiň obýekti saýlanylýar we hereketler dolandyryşyň düzgünleri boýunça amala aşyrylýar.

Üstesine-de, eger-de sosial özara hereketde hereket orna (topar tarapyndan kesgitlenilen) gönükdirilen bolsa, maksatlaýyn özara hereketde ol garşydaşyň maksada bolan gatnaşygyny özgertmäge gönükdirilendir. Psihologik şahsyýetara özara hereketde ähli hereketler birek-birege uýgunlaşmaklyga, pikirlerde umumylygy tapmaklyga, garşydaşyň nukdaýnazaryna düşünmeklige synanyşyk mazmunda düşünilýär.

Hiç bir hakyky aragatnaşygyň diňe sosial ýa-da diňe psihologik bolup bilmejekdigi düşnüklidir; garşydaşlar ýagdaýa diňe bir akyl ýetirmän, işjeň hereketlenip, olary kemala getirýändigini üçin bir ýagdaý hemişe beýlekä geçýär. Meselem, maksatlaýyn özara hereket häsiýetde başlanan gürrüň toparara ýa-da şahsyýetara görnüşe öwürlip bilýär.

Meselem, siz dükana iýmit önümlerini almaga geldiňiz. Satyjynyň ýanyna baryp, özüňize peýnir ölçemegini soraýarsyňyz (ýagdaý maksatlaýyn görnüşde başlandy) we birdenkä satyjy peýnire derek size ajysyny pürküp başlaýar, burun aşagyndan «her kim söwda

etjek, senem olaryň her birine ýaranmaly» diýen ýaly sözleri samyrdaýar. Siz muny satyjy bilen alyjynyň adaty gapma-garşylygynyň (toparara özara hereket, dükançy siziň hukugyňyza düşünmeýär) netijesi hökmünde kabul edýärsiňiz we gatyrganyp, birnäçe sosial-stereotipiki hereketleri edýärsiňiz (meselem, «şikayat depderçesini» talap edýärsiňiz).

Ähli tärleri synap göreniňizden soňra siz öýüňize peýnirsiz gaýdýarsyňyz. Satyjynyň hereketlerini siz özüňize düşündirenligiňiz sebäpli ýagdaý maksatlaýyn görnüşden toparara görnüşe eýe bolup, siziň şahdiňiz bozuldy. Bu ýerde başga bir ýagdaý hem bolup bilýär. Siz satyjynyň hereketlerine şeýle düşünýärsiňiz: ol kärdeşleri bilen gürleşmek isleýär, siz bolsaňyz peýnir kesmegi sorap, ony bökdeýärsiňiz (maksatlaýyn ýagdaý). Siz oňa öz maksatlaryňyzyň baglanyşyklydygyny – sizi näçe çalt goýberse, şonça-da kärdeşi bilen arkaýyn gürleşip biljekdigini aýdýarsyňyz. Bu düýpgöter başga ýagdaýdyr. Galyberse-de, bu ýerde ýene-de bir ýol bardyr. Siz satyjynyň hereketini özüňize gönükdirilen manyda däl-de, onuň örän ýadawlygynyň (yssydan, petişlikden, sowukdan, alyjylaryň köplüğinden, işiň ahyrylygyndan) netijesi görnüşinde kabul edýärsiňiz.

Siz oňa ýagdaýa öz düşünişiňizi ýöňkemäge we duýgudaşlyk bildirmäge synanyşýarsyňyz (şahsyýetara ýagdaý). Bu ýagdaýyň şahsyýetara görnüşde dowam etjekdigi düşnüklidir. Eýsem, bularyň haýsy biri dogry? Bu, elbetde, siziň anyklaýşyňyzyň dogrulygyna, siziň maksatlaryňyza we beýleki köp zatlara baglydyr. Esasy zat şeýle düşüniliş öz hereketleriňizi seljermäge mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, her bir täze hereket täze ýagdaýy döredip, ol öňkini dowam etdirip, belki-de ony özgerdip bilýär. Dogry hereket edip bilmeklik, öz esasy islegleriňi köp derejede kanagatlandyrmaga mümkinçilik alar ýaly görnüşde ýagdaýa düşünmeklige we oňa laýyk özüňi alyp barmaklyga baglydyr. Hut şonuň üçin garşydaşyň hereketleriniň manysyny aňşyrmak we öz hereketlerimiziň mümkingadar düşünilişine göz ýetirmek örän möhümdir. Ýagdaýy nädogry kesgitlemek we onuň nädogry dowam etmekligi aragatnaşykda şowsuzlyklara getirip bilýär. Biz muny E. Berniň kesişýän tranzaksiýalarynyň nusgasynda görüpdik. Ýagdaýa dogry düşünmeklik we onda özüňi

maksadalaýyk alyp barmaklyk, köp ýagdaýlarda üstünlige, aragatnaşykdan kanagatlanmaklyga, maksatlara ýetmeklige, esasy gymmatlyklaryň ykrar edilmegine getirýär.

Emma bu ugurda ýene-de bir möhüm sowal galýar: näme üçin adamlar ýagdaýy başga-başga görýärler? Olara düşünmeklige çemeleşiş her bir aýratyn adamda näme bilen kesgitlenýär? Biz bu ýerde aragatnaşygyň stili-usuly meselesi bilen ýüzbe-ýüz bolýarys.

IV BAP. ARAGATNAŞYGYŇ STILLERI (USULLARY)

Aragatnaşygyň her bir adama mahsus bitewi stili bolup, ol islendik ýagdaýlarda onuň özüni alyp barşyna we aragatnaşygyna häsiýetli aýratynlyk berýär. Üstesine-de, bu stili galjaňlyk ýa-da salyhatlylyk, dominantlyk (tabyn edijilik) ýa-da işjeň dälilik (passiwlik), ynanjaňlyk ýa-da ýapyklyk we ş.m. ýaly adamlaryň haýsydyr bir indiwi-dual aýratynlyklaryndan we şahsy sypatlaryndan getirip çykaryp bolmaýar. Ol hut adamyň aragatnaşygynyň aýratynlygyny, onuň beýleki adamlar bilen özara hereket guramaklyga umumy çemeleşmesini şöhlelendirýär.

Adamlar aragatnaşyga degişlilikde ony «başarýan» we «başar-maýan», «düşünişmeýän» we «ylalaşyjy», «pyýada» we «albaş saly-jy» görnüşde bolýarlar. Olaryň her birine mahsus aragatnaşyk stili-niň örän köp sebäp döredijileri bardyr: durmuşynyň taryhy, adamlara gat-naşygy, ýaşaýan jemgyýetinde aragatnaşygyň haýsy görnüşiniň ileri tutulýanlygy we ş.m. Aragatnaşygyň stili adamyň dürli ýagdaýlary nähili guramaga we oňa düşünmäge ýykgyňlylygyny kesgitlep, şol bir wagtda stiliň özi hem adamyň beýlekilere gatnaşygyny kemala getirmek bilen onuň durmuşyna, meseleleri çözmek usullaryna we şahsyýetine düýpli täsir ýetirýär.

Geliň, öňki tanyşlarymyz bolan Ilgeldi Myradowiçiň we Ata Me-redowiçiň aragatnaşygyna seredeliň. Islendik daşyndan synlan adam olaryň düýpgöter başga-başga adamlardygyny, olara dürli aragat-naşyk stili-niň mahsusdygyny aýdar.

Meselem, Ata Meredowiç aragatnaşyga hemişe ýürekden goşulýan, adamlar bilen gürleşmegi öz-özüne gymmatlyk hasaplaýan adam. Oňa ýokary emosionallyk, açyklyk, hakykylyk mahsus. Garşy-daşyna oňat düşünmäge we ähli zada onuň nukdaýyndan seretmäge çalşyp, islendik ýagdaýa işjeň gatnaşýar. Ol, öňündäkiniň başlyk ýa-da oňa tabyn, uly ýa-da kiçi, ýakyn dost ýa-da ýöne tanyşdygyna garamazdan, hemmeler bilen birmenzeş diýen ýaly sözleşýär. Ähli

adamlar bilen deň derejeli, salyhatly, açyk, sypaýy. Munuň şeýledigi hatda ýönekeý alamlardan hem görünýär. Meselem, bir günün dowamynda onuň ýanyna birnäçe adam gelse-de, olaryň her biri bilen birmeňzeş gürleşýär, ünsli diňleýär, özüni şu gün nämäniň aladalandyryandygyny aýdýar, ähli täzelikler barada asuda pikir alyşýar.

Ol ýalan sözlemegi we mönsüremegi asla başarmaýar, hut şonuň üçin bolsa gerek, ol beýlekileriň ähli sözlerini we hereketlerini sap hakykat görnüşinde kabul edýär; ol garşydaşynyň aýlawly pikiriniň bolup biljekdigine, sözde bir zat pikirde başga zat oýlajakdygyna asla düşünmeýär. Düşünse-de, aragatnaşykda ony özi ulanyp bilmeýär. Netijede, köpler onuň bu ahmallygyndan peýdalanýar, ony kemakyl hasaplap, üstünden gülýär; ýöne onuň dostlary örän köp, eger-de «içini dökmekçi» bolsa, her kim onuň ýanyna gidýär, ol örän ynamdar hem-de wepaly adam we daşyndan az-kem kelewräkdigine garamazdan, köplenç, lideriň ornunda bolýar (aýratyn kyn ýagdaýlarda diňe öz ýanyna maslahata gelyändigleri üçin).

Ilgeldi Myradowiçiň aragatnaşygy düýpgöter başgaçadyr. Aragatnaşyk onuň üçin akyldüşünjeler, işeňňirlik bilen bir hatarda, iş bitirmegiň, maksada ýetmekligiň ýene-de bir oňaly usuly hökmünde bolýar. Öz-özünelikde aragatnaşyk ony gyzyklandyрмаýar. Onuň özüni alyp barşy islendik pursatda ýagdaýyň näderejede özüni gyzyklandyryan işler ýa-da maksatlar bilen baglanyşýandygy boýunça kesgitlenýär. Kimdir biri bilen şadyýan, mähirli, açyk; kimdir biri bilen bolsa sowuk, ulumsy. Bir ýagdaýda adam bilen sarpaly gürleşse, başga bir ýagdaýda äsgermezçilikli we gödek. Eger-de telefon jynjyrdassa, gürrüň kim bilen gürleşilýänligine, ähmiýetliligine we nämäniň çözülýändigine laýyklykda ses, äheň jähetden aýrybaşga guralýar.

Haýsydyr bir zat almak üçin, garşydaşynyň özi bilen ylalaşyp ýa-da ylalaşmazlygy, sözüniň dogrulygyna ynanyp-ynanmazlygy ýa-da haýsydyr bir zat dogrusynda pikirini üýtgedip ýa-da üýtgetmezligi barada hemişe pikir edýär. Onuň aragatnaşygy adamlaryň gözüniň önünde we ýekelikde düýpgöter başgaça: köpçülikde aragatnaşyk öz maksady boýunça kesgitlenýändigini üçin ol has albaýly, ilgözüne häsiýetde bolýar. Öz aragatnaşygyny dolandyryş, albaýlykda-manipulirlemede gurap, ol beýlekilerden hem şoňa garaşýar; beýlekileriň gürrüňinden haýsydyr bir gizlin motiwleri, hyýanatçylykly pikirleri

görmäge, olary dolandyrmaga synanyşyp, ähli aragatnaşyga gözegçilik etmäge çalyşýar.

Kollektiwde ony oňat hünärmen we akyllý adam hökmünde hormatlaýarlar; ýöne duýgudaşlyk agtaryp oňa hiç kim ýüzlenmeýär: onuň «ýöne şeýle» söhbetdeş bolmajagyny her kes bilýär. Emma, eger-de ýoldaşy onuň bilen umumy temany işleýän bolsa, iş meselesi boýunça islendik wagtda oňa ýüzlenip, meseläni diňledip bolýandygyny bilýär.

Biziň gahrymanlarymyza mahsus aýrybaşgalyklary ýene-de dowam edip bolardy. Ýöne aýdylanlarda çäklenip, jemlemelere geçmek ýerliklidir. Görnüşi ýaly, Ata Meredowiç islendik ýagdaýy şahsyýetara görnüşde guraýar we hut şeýle guralyş arkaly hem onuň adamlary kabul edişi, kommunikasiýasy, özara herekete düşünişi kesgitlenilýär. Ilgeldi Myradowiçiň stili bolsa öz gözbaşyny maksatlaýyn ýagdaýlardan alyp gaýdýar. Köplenç ýagdaýlarda ol aragatnaşyga maksatlaýyn ýagdaý görnüşinde goşulýar we garşydaşlaryna, olaryň hereketlerine we sözlerine şoňa laýyklykda düşünýär. Diýmek, biziň tanyşlarymyz dürli dünýälerde ýaşap, olaryň aragatnaşygy guraýşy olaryň dünýä nähili düşünişinden we ony guraýşyndan gelip çykýar. Olaryň şahsy aýratynlyklary, sypatlary asyl mazmunynda olaryň aragatnaşyk stiliň netijesidir. Hatda olaryň ýalňyşlary-da stiliň ýalňyşlary bolup, olar dürli-dürlüdür.

Meselem, Ata Meredowiç örän ynanjaň, pikirlerini çalt üýtgedýär, basmarlaýjy täsire tabyn bolýar we şonuň üçin ol toparara we işewür ýagdaýlary köplenç saýgarman, hemişe şahsyýetara özara düşünilişe ymtylýar. Ilgeldi Myradowiç, tersine, aragatnaşyga ýapyk, örän haýal gopýan we köplenç ýagdaýyň toparara ýa-da şahsyýetara häsiýetdeligini seljermän, resmilige göwünjeňligi sebäpli özi üçin ähmiýetli bolup biljek maglumaty we adamlary giderýär; onuň hereketiniň nädogrulygy hut şu sebäplidir.

Diýmek, aragatnaşygyň stili adamyň beýleki adamlar bilen özara hereketinde özüni alyp barşyny düýpli kesgitleýär. Eýsem, ol nireden alynýar? Her bir adam dürli ýagdaýlara düşýär we olaryň köpüsünde özüni maksadalaýyk alyp barýar; şeýle bolýan bolsa, ýokardaky ýaly ýagdaýlaryň birini ileri tutmaklyk nireden döreýär?

Biz özara hereket ýagdaýlarynyň esasy üç görnüşi dogrusynda

(toparara, maksatlaýyn we şahsyýetara) şertleşipdik. Bulara belli bir derejede ideallaşdyrylan keşpler hökmünde düşünmelidir. Ýagdaýlaryň aýdyň we onçakly aýdyň däl görnüşlerde bolup biljekdigi hem düşnükli. Dostuň bilen ýürekdeş gürrüňiň – şeksiz şahsyýetara ýagdaýdygy mese-mälimdir. Söwda gepleşikleri – işewür ýagdaý bolýan hem bolsa, ol onçakly aýdyň däl – käbirleri ony toparara ýagdaý görnüşinde hem kabul edip biler. Galyberse-de, örän çylşyrymly ýagdaýlar bolup, olaryň görnüşini ilki başdan kesgitlemek örän kyndyr; olar köp derejede aragatnaşygyň gidişinde kemala gelýär.

Görnüşiniň kesgitlenilmesi ilkibaşda kyn şeýle çylşyrymly ýagdaýlarda garşydaşlaryň aragatnaşygynyň indiividual stili örän uly ähmiýete eýe bolup başlaýar (87). Bu stil şol bir adamyň ýagdaýlaryň belli bir görnüşine has ýokary taýýarlygy bilen kesgitleýär. Başgaça aýdanynda, eger-de adam toparara ýagdaýlary «söýýän» bolsa, ol islendik kynçylykly ýagdaýda özüni edil toparara ýagdaýda bolandaky ýaly alyp barmaga ýykgyň edýär; eger-de oňa maksatlaýyn ýagdaýlar oňaly bolsa, ol çylşyrymly ýagdaýlarda hut şeýle ýagdaýy görüp, soňa laýyklykda hem özüni alyp barýar.

Şeýlelikde, aragatnaşygyň stili – bu ýagdaýlaryň haýsydyr bir görnüşinden alynýan we çylşyrymly ýagdaýlarda ýüze çykýan hereketleriň keşbidir. Ol ýa-da beýleki stiliň «keşbi» «binýady» ýagdaýlaryň birindäki aragatnaşyk bilen baglanyşyklylygy üçin sosial kabul edişini, täsir edişini we ondan gorumagyň ol ýa-da beýleki takyk mehanizmleriniň herekete gelmekligi şu «binýady» ýagdaý bilen kesgitleýär. Aragatnaşygyň stiliň takyk saýlanylyşy köp sanly ýagdaýlar boýunça kesgitleýär. Adamyň şahsy aýratynlyklary we onuň dünýägaraýşy, onuň jemgyýetdäki orny we bu jemgyýetiň häsiýetnamalary we köp sanly beýleki ýagdaýlar şeýle saýlawyň sebäp döredijileri bolup bilýär.

Eýsem, aragatnaşygyň näçe stili bolýar? Bu sowala jogap bermek kyndyr. Ýöne, eger-de ýagdaýlardan ugur alynsa, aragatnaşygyň stili adamyň ol ýa-da beýleki ýagdaýa ýokary derejedäki taýýarlygy görnüşde seredilse, onda üç sany esasy stil dogrusynda gürrüň etmek bolar. Belli bir şertlilikde olary **däp-dessur, albaýly, ynsanperwer** atlandyralyň. Dessur-ritual stil-toparara ýagdaý, albaýly-manipulýatiw stil – işewür, ynsanperwer-gumanistik stil bolsa şahsyýetara ýagdaý arkaly döredilýär.

Aragatnaşygyň stilleriniň häsiýetnamalaryny beýan etmäge we seljermäge girişmezden ozal, olaryň «alynýan» binýady ýagdaýlarynyň bitewi keşbini göz önüne getirmeklik maksadalaýykdyr. Bu maksat üçin biz edebi eseriň mysalyndan peýdalanmagy oňaly hasaplaýarys. Ýazyjy Fazil Isgenderiň «Tomus günü» (49) hekaýasynda aragatnaşygyň ýagdaýynyň ähli üç görnüşi has aýdyň berilýär.

Hekaýanyň wakasy günorta şypahana şäheriniň kenaryndaky kafede bolup geçýär. Awtor jahankeşde nemes bilen tanyşýar. Nemes rusça ezber gürläýär we söhbetdeşlige meýilli bolýar. Olar faşizm barada gürrüň edýärler we jahankeşde faşizm döwründäki birnäçe ýagdaýlary ýatlaýar; ýagdaýlaryň esasy görnüşi gestapodaky söhbetdeşlik bolup, onda jahankeşdäni bu gurama bilen hyzmatdaşlyk etmäge yajak bolýarlar. Hekaýanyň awtory we onuň täze tanşy gürlleşýän wagtynda goňşy stolda başga bir söhbet gidýär: aýal bilen pensioner gürlleşýär.

Şeýlelikde, hekaýada aragatnaşygyň üç ýagdaýy berlip, oňa gatnaşyjylar ýagdaýa birmeňzeş düşünýär, ýagny olar «aýan» ýagdaýlardyr.

Birinji – awtoryň we jahankeşdäniň gürrüňi – olaryň ikisi üçin hem ähmiýetli şahsyýetara aragatnaşykdyr.

Ikinji – nemesiň gestaponyň işgäri bilen gürrüňi – ikisi üçin hem maksatlaýyn ýagdaý bolup, taraplaryň her biri gapma-garşylykly maksatlary arayar we ähli mümkinçilikleri ulanyp, beýlekini dolandýrmaga çalyşýar.

Üçünji – pensioner bilen aýalyň gürrüňi – ikisi üçin-de toparara ýagdaýy häsiýetde bolup, diňe sosial ähmiýete eýe bolýar.

Bu gürrüňlerde, biziň pikirimizçe, aragatnaşygyň binýady ýagdaýlardaky ähli aýratynlyklary we olara laýyk aragatnaşyk stilleri görünýär.

Biz mundan beýläk aragatnaşygyň stiline bellibir aragatnaşyga ýygynlylyk, oňa gönükdirilmeklik, taýýarlyk we adamyň ýagdaýlaryň köpüsine nähili çemeleşýändigini görnüşinde düşünjekdiris. Ýöne stil adamyň aragatnaşygyny doly kesgitlemeýär – ol «kesekiniň» stiline hem gürrüň alyp baryp bilýär. Meselem, adama, esasan, albaýly stil häsiýetli bolsa, bu onuň öz dosty bilen hem işewür gürlleşjekdigini aňlatmaýar. Ol bu şahsyýetara ýagdaýda, elbetde, oňa

laýyklykda sözleşiş alyp barar, ýöne onuň esasy stili her näme-de bolsa, her ýagdaýda öz alamatlaryny ýüze çykarýar.

Şonuň üçin ol ýa-da beýleki stiliň mümkinçiligine we çäklendirilmelerine düşünmek üçin aşakdaky sowallara jogap bermek zerurdyr.

Aragatnaşygyň ol ýa-da beýleki görnüşine sosial kabul edişiň, kommunikasiýanyň we özara hereketiň haýsy usullary mahsus?

Saýlanylan stil dürli ýagdaýlarda nähili ýüze çykýar?

Aragatnaşygyň adama mahsus stili onuň şahsyýetine we özara gatnaşyklaryna nähili yza dolanyjy täsir ýetirýär?

IV. 1. DÄP-DESSUR ARAGATNAŞYGY

Islendik adam aragatnaşygy durmuşyň dürli pursatlarynda düýp-göter başgaça alyp baryar. Şol bir wagtda aýratyn her bir adamyň diýen ýaly aragatnaşygynda onuň umumy düzüjisini – onuň aragatnaşyk stilini, ýagny onuň aragatnaşykda has ileri tutýan beýleki adamlara düşünmek, kommunikasiýa we hereket usullaryny ýüze çykarmak mümkindir. Aragatnaşygyň individual stili, hut şunuň ýaly sözleşiş möhüm bolan bellibir ýagdaýlardan çykarylýar we esasy çemeleşme hökmünde islendik beýleki ýagdaýlara ýaýradylýar we şol bir adama degişli hadysa öwrülýär.

Aragatnaşygyň ol ýa-da beýleki stilini saýlamaklyk dürli we çylşyrymly sebäplere esaslanýar: adamyň aragatnaşyk tejribesi, adamlar we umuman, durmuş baradaky düşüňjeleri, onuň şahsy aýratynlyklary boýunça kesgitlenýär. Ýöne iň esasy zat – şeýle saýlawyň hut özüniň adamyň tejribesini, onuň adamlara gatnaşygyny we dürli durmuş ahwalatlaryndaky garaşmalaryny kesgitläp, onuň şahsyýetiniň düzüjisine öwürlmegidir.

Ilkinji nobatda, aragatnaşygyň adamlaryň örän köp bölegine mahsus individual täri bolan **däp-dessur** aragatnaşygyna seredeliň.

Bu stil öz gözbaşyny aragatnaşygyň sosial, toparara ýagdaýyndan alyp, onda garşydaşlaryň esasy wezipesi sosium – belli bir sosial topar bilen baglanyşygy goldamak, özüniň jemgyýetiň agzasy hökmündäki düşüňjäni berkitmekdir. Garşydaş şeýle aragatnaşykda

ritualy berjaý etmegiň göýä zerur düzüjisi bolýar. Hakyky durmuş-da rituallaryň, ýagdaýlaryň örän köp sanly we dürli görnüşleri bolup, her bir adam olara diňe öňünden kesgitlenen maskalar – nikaplar görnüşinde gatnaşýar we bu dessurlar gatnaşyjylardan ýeke-täk zady – oýnuň düzgünini bilmekligi talap edýär.

Dessur-ritual aragatnaşyga aýdyň mysal hökmünde F. Isgenderiň ýokarda agzalan «Tomus günü» hekaýasyndan bir parça seredeliň.

«Daşynda mundan sähel wagt ozal oglanlar oturyp giden stoluň arkasynda häzir ýerli pensioner otyrды. Bu sütükli kostýumdaky, kelte boýly ýüzi gyzyl gojady. Onuň stolunyň üstünde boržom çüýşesi we granlanan kiçi bulgur bolup, ol wagtal-wagtal ondan iki-üç owurt içýärdi. İçensoň dodaklary bilen gäwşäp, tesbisini sanaýar we töweregindäkilere bilesigelijilik bilen seredyär.

Ol özüniň ähli durky bilen: men, ynha, durmuşda oňat zähmet çekdim, indi bolsa der dökülip gazanylan dynç alyşda. Islesem boržom içýärin, islesem tesbi sanaýaryn, islesem ýöne oturyp, sizi synlaýaryn. Size-de, wagty gelende edil meniň ýaly hormatly dynç alşyň hözirini görer ýaly gowy işlemäge hiç kim päsgel berenok diýýän ýalydy.

Ol ilki ýeke bolup, soňra onuň stoluna eli buzgaýmak gutuly äpet göwreli, yüz-gözünü tagaşyksyz reňklän, boýny agaç hünjüli aýal gelip oturdy. Olar häzir janygyp gürleşýärdiler, pensioneriň sesinde hemişe intellektual üsserligiň sowuklygy duýulýardy, ony eretmäge çalyşýan söhbetdeşiň sesinde bolsa gizlin öýkäniň, hatda igenjiň äheňi duýulýardy. Ýöne goja, oňa hiç hili üns bermän, öz saýlan äheňinde keçjallyk bilen saklanýardy. Men gulak asyp başladym.

« – Ýaponiýa häzir güýçli ýurt hasaplanýar – diýip, pensioner tesbisinden birnäçe monjugy süýşürdi – olarda örän owadan aýallar duşýar.

– Oňa derek erkekleri görmeksiz – diýip, aýal şatlanyp gürrüniň dowamyny ýetirdi – kyrk başynji ýylda biziň Irkutskide men köp sanly ýesir ýaponlary gördüm, olaryň içinde ýekeje görmegeýi-de ýokdy ...

– Ýesirler hiç wagt owadan bolmaýarlar – diýip, pensioner öwrediji äheňde onuň sözünü bölmek bilen, garşydaşynyň etnografik synlamasynyň arkasyndan has çuň psihologik mazmun esaslandyryp, onuň bu synlamasynyň hatda hordaja gymmatlylygyny-da puja çykardy.

– Näme üçin ... – aýal garşylyk görkezmege synanyşanda, sütükli penjekli barmagyny galdyrdy, aýal dymdy.

Pensioner: – Ýaponiýa şol bir wagtda geljekde uly agressiýanyň çeşmesidir, sebäbi ol bank kapitaly arkaly Amerika bilen baglanyşykly – diýdi.

Aýal: – Meniň pikirimçe, Amerikada on göteriminden başga ählisi bolgusyzlar; ol gojanyň tesbi sanaýan ellerine seredip, näme üçindir öz monjuklaryna elini degirdi.

– Örän baý ýurt – diýip, pensioner pikire giden häsiýetde tirseklerini stolun üstüne goýdy.

– ...Dýuponyň gyzy – ol bir zatlar aýtmaga başlap, ýöne diňleýjisiniň derejesi ýadyna düşüp saklandy. – Dýuponuň kimdigini bilýärmiň?

– Ol, neme-le – diýip, aýal aljyrady.

– Dýupon – milliarder – pensioner aýgytly takyklap: – Milliarde re seredende, millioner geday hasaplanýar.

– Eý, taňrym – diýip, aýal sowukdan dem aldy.

– Hawa, Dýuponyň gyzy bir bankede on million dollarlyk brilliant bilen gelipdir. Indi sen ony näme üçin hiç kimiň talamadygyny sora?

Goja göýä islendik çaklama wagtda berýän ýaly sähel arkan gaýşdy.

Entek milliarderşanyň baýlygy bilen howy basylan aýal: – Näme üçin? – diýip sorady.

– Sebäbi onuň ýanynda belli daşary ýurtlular keşbinde geýnen elli sany aňtawçylar bolupdyr – diýip, goja dabaraly aýdyp, öz kiçi bulguryndan boržom içdi.

– Olar admiral Nelsonyň pynhan hatlaryny aýan edipdirler – diýip, aýal möhüm hasaplaýan zadyny ýada saldy. – Erkek adam aýala köp zatlary ýazyp biler-ä ...

– Bilýärim – goja ony aýgytly bölde, ýöne olar inlisler.

– Barybir bu zannyýamanlyk.

Pensioner: – Wiwýen Li admiralyň abraýyny goramaga çalyşdy, emma oňa hiç zat başartmady.

– Bilýärim, ýöne ol öldi öýdýän – diýip, aýal başyny atdy.

– Hawa – diýip, goja tassyklady, ol aýal inçekeselden ölýär, sebäbi oňa jyns gatnaşygynda ýaşamak bolanokdy... Aslynda inçekeselde we rakda jyns gatnaşygy düýpgöter gadagandyr – ol bir elinde tesbini saklap, beýlekisiniň iki barmagyny бүkdi.

Gojanyň bu sözleri salyhatly duýdurys ýaly ýaňlandy. Goja aýala ýuwaşja seredip, onuň meselä şahsy gatnaşygyny bilmäge çalyşdy.

– Bilýäriň – diýip, aýal hiç zat aňşyrmaga ýer goýmaýan äheňde aýtdy.

– Wissarion Belinskiý hem inçekeselden öldi – diýip, goja garaşylmadyk ýagdaýda ýatlady.

Onuň bu sözüne aýal: – Tolstoý – meniň iň söýgüli ýazyjym – diýip, jogap berdi.

– Haýsy Tolstoý, olar üç sany – diýip, goja düzetti.

Aýal: – Elbetde, Lew Tolstoý – diýdi.

Pensioner: «Anna Karenina» – ähli döwürleriň, halklaryň iň beýik maşgala romany – diýdi.

– Nämе üçin ol Wronskini şeýle gabanýar?! – diýip, aýal özünde öňden berç alan janagyrylygy ýüze çykardy. – Bu örän elhenç, oňa hiç kes çydap bilmez...» (49, c. 178-181).

Köp sanly gürrüňler, duşuşyklar şeýle stilde amala aşyrylyp, olar daşyndan (kähallatlarda bolsa içinden hem) düýbünden maglumat saklamaýan, maksada gönükdirilmesi ýok, hiç hili netijä getirmeýän manysyz hadysa bolup görünýär. Hakykatdan-da, göräýmäge haýsydyr bir doglan günün oturylyşygyndaky aragatnaşykda nähili many bolup biler? Ähli oturanlar biri-birlerini 20 ýyl gowrak bilýär, ýylda 3-4 gezek bilelikde ýygnaýarlar, birnäçe sagatlap oturýarlar we şol bir zat hakynda gürlýärler. Gürrüňiň temasyňyň üýtgemeýänligi beýle-de dursun, oturanlaryň her biri islendik beýlekiňiň ähli meseleler dogrusyndaky diýen ýaly pikirini öňünden çaklap bilýär.

Göräýmäge, bu wagty absolýut bihuda geçirmeklik bolup, ol diňe ýürege düşgünçlik döretmeli. Bu kähallatlarda, hakykatdan hem, ýüze çykýan-da bolsa, ol örän seýrekdir, adamlar şeýle oturylyşykdan, köplenç, lezzet alýar. Üstesine-de, «ýürege düşgünçlik» ýagdaýlar – tanyşlyk näçe uzakdan, täze adamlar näçe az (geň ýeri, şeýle jemlenilişikde üýşenleriň öz hususy çagalary-da zordan «sygdyrylýar»), garaşylmadyk nukdaýnazarlar näçe az bolsa – lezzetlilik şonça-da ýokary bolýar. Eýsem, bu bize nämä gerek?

Beýan edilen aragatnaşyk ritual aragatnaşygyň tipiki ýagdaýy bolup, onda esasy zat – özüniň topar bilen baglanyşygyň berkitmekdir; öz gönükdirilmelerini, gymmatlyklaryňy, pikirlerini we ş.m.

berkitmek, özüni bahalandyryşy we özüne hormaty ýokarlandyrmakdyr. Bu aragatnaşygyň gönükdirilmezlik, maglumat saklamazlyk, garşydaşlaryň aragatnaşyga çekilmezligi ýa-da az çekilmekligi ýaly sypatlary döpdessur aragatnaşygynyň häsiýetli alamatlarydyr.

Eýsem, ritual aragatnaşykda garşydaş nähili kabul edilýär? Umuňman, hiç hili diýen ýaly. Garşydaş diňe zerur hadysa, üstesine-de, ýeke-täk däl we aňsat çalşyryp bolýanlygy üçin onuň hakyky-real indiwiidual aýratynlyklary esasy zat däl. Bu ýagdaý bize köne tanyş we ilkinji gezek görýän adamymyza degişlilikde hem hut şeýledir. Bu ýerde esasy zat – şol adamyň takyk rituala degişlilikde ondan başçykaryjylygydyr. Adam entek ritualyň çäginde bolýarka onuň kabul edişi we düşünişi, sözün belli bir manysynda, zerur däl. Ýeri gelen-de bellesek, ilçilikde «ýürege düşgünç» adam, adaty, bu «Neneň ýagdaýlar?» sowala özüniň nähili ýaşandygyny giňişleýin gürrüň berip başlaýan adamdyr» diýlip kesgitlenilýär. Başgaça aýdanynda, biz ol ýa-da beýleki adamy haçan-da ol ritualyň çäginde çykan ýagdaýynda «ýürege düşgünç» hökmünde kabul edýäris we düşünýäris (ýagny oňa «ýürege düşgünç» häsiýetini ýöňkeýäris). Eger-de ol döpdessuryň çäginde çykmaýan bolsa (meselem, ýokardaky sowala «erbet däl», «oňat» diýip, jogap gaýtarsa), biz ol barada takyk zat aýdyp bilmeýäris, bu ýagdaýda ol zerur hem däl.

Döpdessur aragatnaşykda biziň üçin adamyň sosial, hünär ýa-da şahsyýetara orna laýyklygy möhümdir. Aýdaly, «Nähili ýagdaýlar?» sowala «Erbet däl», «Kadaly», «Oňşuk bar», «Oňat» we ş.m. görnüşde jogap bermek döpdessura laýyk bolup, emma oňa «Sen sorama, örän erbet» mazmunda jogap berilse, onuň yzysüre «O nähili beýle?» sowalyň we söhbediň talap edilýänligi üçin bu eýýäm salamlaşmak döpdessuryndan çykman we aragatnaşygyň beýleki görnüşine geçmekdir.

Sowala «Sen sorama, örän erbet» mazmunda jogap berýän adam bu ýagdaýda özüniň döpdessur rolunyň çäginde çykýar. Döpdessur aragatnaşykda şahsyýetara rollar hem ähmiýetlidir. Aýdaly, oturylyşykda kimdir biri «wäşiniň» roluny ýerine ýetirýär. Eger-de ol şeýle oturylyşykda sport ýa-da syýasat baradaky döpdessur gürründe birdenkä haýsydyr bir şübhä alyjy pikirleri aýdyp başlasa, bu döpdessury bozýar we geňirgenme döredýär.

Eger-de özüni alyp barşa sebäp ýöňkemeklige bagyşlanan bölümi ýada salsak, onda takyk rollaýyn özüni alyp barşyň sebäp ýöňkemek üçin örän az maglumat berýändigini, tersine, roldan çykýan özüni alyp barşyň bolsa bu babatda ýokary gymmatlylygy dogrusynda aýdylypdy. Ýöne döp-dessur aragatnaşykda garşydaşlar, adaty, öz rollaryny takyk berjaý edýär we şonuň üçin biri-birlerini, esasan, shemalaýyn kabul edýärler.

Döp-dessur özüni alyp baryş üçin aragatnaşygyň ýagdaýyny kabul etmeklik we ön agzalan kommunikativ başçykaryjylyk has ähmiýetlidir. Hakykatdan-da, döp-dessur aragatnaşyk üçin bir tarapdan, aragatnaşygyň ýagdaýyny dogry aňşyrmaklyk, ikinji tarapdan bolsa, özüni onda nähili alyp barmalydygyny göz önüne getirmeklik örän möhümdir. Meselem, kimdir biri myhmançylykdan gidýär. Ol eýýäm geýnen, ýöne gapynyň agzynda saklanyp, gürläp başlaýar; on, ýigrimi minut, ýarym sagat geçýär, hiç ugrabermeýär. Ol hoşlaşmak döp-dessury özüde jemleýän ýagdaýy aňşyрмаýar-da, «stol başyndaky söhbet» ýagdaýynda bolmagyny dowam edýär. Öý eýeleri üçin bu nädogry amal edilýän hoşlaşmak döp-dessury bolup, myhman bolsa roldan garaşylýan özüni alyp barşy berjaý etmeýär, şonuň üçin ony ýürege düşgünç, salyhatsyz adam hökmünde kabul edip başlaýarlar.

Döp-dessur aragatnaşykda kommunikativ başçykaryjylygyň roly köp sanly mysallardan mälimdir. Eger-de kimdir biri siziň bilen gürläşip başlanda birdenkä aýaklaryny stoluň üstüne goýsa, bu äsgermezlik, sarpa tutmazlyk hasaplanýardy; ýöne, meselem, ABŞ-da bu özüni alyp barşyň adaty stilidir. «Nähili ýagdaýlar?» sowalyna iňlis dilinde gürläýän ýurtlarda «Örän gowy» diýip jogap gaýtarmaklyk kabul edilendir. Eger-de şu ýagdaýda biziň kadamyza laýyklykda «Erbet däl» diýilse, bu döp-dessury bozýar we söhbetdeşde galagoplylyk döredýär.

Käbir medeniýetlerde myhmançylykda gägirmek däbi bolup, myhman onuň üsti bilen naharyň ýaranlygyny görkezýär. Ýewropada nahardan soň gägirmeklik ýiti ýazgarylýp, şeýle endikli adama myhmançylykda orun ýokdur (83). Şeýle mysallar örän köpdür. Döp-dessurlar medeni kadalar arkaly döredilýär, olary kadaly berjaý etmek üçin bu medeniýetiň esasy düzgünlerini bilmek zerurdyr.

Edil kabul ediş – perseptiw tarap ýaly, döp-dessur aragatnaşygynyň kommunikativ tarapy-da takyk ritualyň aýratynlyklary bilen

kesgitlenýär. Geçirilýän habar-maglumatyň mazmuny we kommunikasiýada ulanylýan takyk usullar-da şol aýratynlyklar arkaly kesgitlenilýär. Baýramçylyk stolunyň başynda syýasatyň ýa-da soňky modalaryň gürrüniň ediljekdiginiň tapawudy ýok, bu ýerde esasy zat tema däl-de, onuň şu toparyň häzirkî ritually üçin ýerlikliligidir. Meselem, stol başynda telewideniýede nämäniň görüldiği, başgançakda çilim çekilýän wagtynda bolsa syýasat hakynda gürrüň etmeklik kabul edilendir. Şeýle ýagdaýda, «syýasatçylar» başgançakdan dolanyp gelenden soňra «sungatçylara», soňkular bolsa, tersine, syýasaty maslahatlaşýana öwürülýär.

Kommunikasiýanyň tärleri-de tutuşlygyna takyk rituala baglydyr. Ýeri gelende bellesek, ritual aragatnaşykda hiç wagt diýen ýaly garşydaşyň nukdaýnazaryny ýa-da pikirini, gönükdirilmesini özgertmek wezipe hökmünde durmaýar. Bu prosesde aragatnaşygyň mazmuny ilkibaşdan ahryna deňeç güýçleriň we pikirleriň utgaşmasynyň üýtgeşsizligi görnüşinde önünden kesgitlenen we olar bilen hemmeler tanyş bolup, taraplar ony goldanmaly bolýar. Hatda, egerde pikirlerde aýrybaşgalyk bolaýanda hem ol edil pikirleriň bitewiligi ýaly, rituallyň bir bölegi bolýar.

Şeýlelikde, eger-de ritualda pikirleri özgertmek, beýlekilere täsir etmek wezipesi durmaýan bolsa, onda, diýmek, ynandyrmak wezipesi-de ýok bolup, ýörite usullar ulanmak zerurlygy-da öz-özünden aýrylýar. Meselem, garaýyşlaryň aýrybaşgalygyny anyklap, ony nazarda tutýarlar we bu nokatdan eserdeň sowlup geçilýär. Egerde täsir edişini netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilen haýsydyr bir tärler bar hem bolsa, bu usullar rituallyň bir bölegidir. Meselem, «okumyş-erudit» şahsyýetara rol maglumat çeşmesine, awtorite salgylanmagy nazarlaýan bolsa, oturylyşykda kabul edilen «men ýönekeý adam» roly başga mazmunlara salgylanmaklygy göz önünde tutýar ... we ş.m.

Başga bir tarapdan, çylşyrymly döp-dessurlar bolup, olara hökmany ýagdaýda psihologik täsir edişini belli bir usullary goşulandyr. Munuň adaty mysaly dissertasiýanyň goralýşydyr. Adatça, onda bolup geçýän ähli zatlar, hatda kimiň näme aýtjagy we ses berlişini netijesi önünden mälimdir. Ýöne dissertant ynandyryjy delilleri aýtmaly, opponent çekişmä girmeli we ş.m. Şeýle ynandyrmanyň we oňa reaksiýa bermegiň döp-dessur aragatnaşygynda hökmany dälidiginiň

esasy görkezijisi – bu ýerde ulanylýan tärlere emosional reaksiýanyň ýoklugydyr (başga ýagdaýlarda ol hökmany ýagdaýda ýüze çykýar).

Däp-dessur aragatnaşygynyň maksady beýleki adamy öz-gertmek, oňa täsir etmek däl-de, özüni, öz pikirlerini, öz düşüň-jeleriniň tassyklamakdyr. Hut şonuň üçin-de şeýle aragatnaşygyň gatnaşyjylary pikirleriň islendik çaknyşmasyndan sowulýarlar, ondan gaça durýarlar. Eger-de adam ýagdaýdan oňat ugrukma alýan, ritual-lardan baş çykarýan bolsa, onda aragatnaşygyň netijeliligi onuň üçin has ýokary bolýar – ol özüne baha berşini we dünýä baradaky düşüň-jesini berkidýär. Eger-de däp-dessurda göz önünde tutulmadyk jedel döräp, özara hereketiň kadaly gidişi bozulsa, aragatnaşyk rituall bol-magyny bes edýär we netijelilik başgaça bahalandyrylýar. Däp-des-sur aragatnaşygynyň öz hususy netijeliligi bu ýagdaýda pes bolýar. Gatnaşyjylaryň keýpi bozulýandygy sebäpli bu bada-bat duýulýar: «ýürekdeş oturylyşykda oňat gürleşip, dynç almaga» derek, birdenkä köne dostlaryň çaklanylyşy ýaly pikirde dældigi aýan bolýar.

Däp-dessur aragatnaşygynyň interaktiw tarapyna ýagdaýyň toparara ýagdaý hökmünde kabul edilişi häsiýetlidir; beýle diýil-digi garşydaşyň we öz hususy hereketleriň şu topardaky ýa-da to-par arasyndaky rituallara laýyklykda kabul edilýändigini aňladýar. E. Berniň häsiýetlendiren, käbir toparlarda kabul edilen ýaýraň «Gümür-ýamy» ritual söhbetdeşligi munuň mysalydyr. Meselem, «Näme näçä durýar?», «Ýeňil awtoulag» (awtomobilleriň haýsy markasynyň kaşaňlygy dogrusynda), «Dynç alyşdan soňra» (zähmet dynç alşyndan soňra kimiň işe nähili girişýändigini dogrusynda) we ş.m.

Haçan-da aragatnaşygyň islendik ýagdaýy däp-dessur görnüşin-de kabul edilse ýa-da däp-dessura öwrülse aragatnaşygyň ritual stili dogrusynda gürrüň etmek bolar. Bu stilde aragatnaşygyň formasy-na, düzgünleriň berjaý edilişine aýratyn ähmiýet berlip, umuman, mazmunyň ünsüz galdyrylýandygy üçin çalt göze ilýär. Çaky, köp ýagdaýlarda ritual stiliň kökleriniň adamyň beýlekileriň arasynda öz orun-derejesinden kanagatlanmaýanlygynda, ähmiýetli ynsan gat-naşyklaryna özüniň real goşulyp bilmeýändiginde bolýandygy hakyn-da netijä gelmek mümkin; başgaça aýdanynda, däp-dessur stilli he-mişe diýen ýaly adamyň psihologik rowaçsyzlygyna şaýatlyk edýär.

Adam ritual aragatnaşyga şahsyýet hökmünde goşulman, şeýle aragatnaşyk adamyň möhüm meselelerine we höweslerine degişlilikde göýä «gapdaldan» geçýär. Kähalatlarda şeýle aragatnaşyga biz höwes bilen gatnaşýan-da bolsak, ýöne has köp ýagdaýlarda biz oňa, ýagdaýyň talaplaryny berjaý edip, awtomatik ýagdaýda, özümiziň näme edýändigimizi aňlaman, hasabat bermän gatnaşýarys. Işleýän ýerimizde biz köp sanly tanyş we nätanyş adamlar bilen salamlaşýarys, baş atyşýarys, basgançagyň meýdançasyna, köçede olardan «Nähili ýagdaýlar?» diýip sorap, «Oňatdygyny» bilýäris, howa hakynda gürleşýäris, awtobusyň, köplenç, hyryn-dykyndygyna bellik edýäris, anekdotlar aýdýarys we diňleýäris, gülüşýäris, bularyň ählisi bize onçakly aralaşman, öz-özünelikde geçýär.

Adam üçin şeýle aragatnaşyk hem möhümdir, beýlekileriň özüňiz bilen salamlaşmany bes eden ýagdaýyny göz önüne getirmek aýylgançdyr. Ruhupeslik ýagdaýyna düşüp, özümiziň sosial gabawlykda duýardy.

Ýöne näme-de bolsa, durmuşa ritual aragatnaşyk agdyklyk edýär. Köplenç, ol beýleki bir aragatnaşyk üçin başlangyç, oňa giriş bolup hyzmat edýär. Haçan-da döp-dessurlyk bozulanda beýleki aragatnaşyk başlanýar. Ol özüniň düýp manysynda, aragatnaşygyň biri-birine geçýän we kähalatlarda tapawutlandyrylmasy kyn görnüşleriniň diňe gyraky polýusydyr; has takygy, «sap sosial» we «sap psihologik» görnüşleriň aralygyndaky aragatnaşykdyr.

Döp-dessur aragatnaşygy bu «oýnuň düzgünleri boýunça» öz düzüminden ähli «psihologiýa», ýagny indiwiidual, şahsy sypatlar aýrylan sosial aragatnaşykdyr; bu sypatlar onda möhüm däl, hatda päsgel berýän bolup, esasy zat – sosium, sosial gurşaw bilen birleşmek, özüni jemgyýetiň agzasy hökmünde ýüze çykarmak we onuň bilen şeýle bitewüligi goldamakdyr.

IV. 2. ALBAÝLY ARAGATNAŞYK

Albaýly aragatnaşyk bu garşydaşa öz maksadyňa ýetmek üçin serişde hökmünde gatnaşykda bolunýan aragatnaşykdyr. Aragatnaşygyň bu görnüşiniň mundan beýläkki seljerilişini aýdyňlaşdyrmak üçin Fazil Isgenderiň şol hekaýasyndan ýene-de dialogy getireliň.

«Üstünde ýazuw esbaplary, açyk papka we arassa kagyzyň to-pundan başga hiç zat bolmadyk uly takyr stoluň arkasynda inçe ýüzi endigan syrylan otuz ýaşlaryndaky adam otyrды. Biz salamlaşdyk, ol stoluň üstünden maňa elini uzatdy.

– Oturyň – diýip, ol kreslo tarap baş atdy.

Men oturdym. Ol öňündäki papkanyň kagyzlaryny bir minuta golaý göwünsizlik bilen agdardy. Stol örän giňdi we onuň agdarýan kagyzlaryndaky zatlary okamak mümkin dälди. Ýöne munuň meniň papkamdygy bellidi.

– Siz institutda köp wagtdan bärimi? – diýip soramak bilen, ol papkany höwessiz agdarmagy dowam etdi.

Soraýanyndan özüm barada onuň has köp zat bilýändigine gö-züm ýetip, gysga jogap berdim. Ol ýene-de birnäçe sahypa agdardy.

Ol: – Haýsy bölümde? – diýip sorady.

Men bölümimi aýtdym, ol başyny atdy we göýä papkada meniň sözlerime tassyklama tapýan ýaly, ýene-de oňa seretmegini dowam etdi.

– Institutda Rusiýa bilen urşa nähili garaýarlar? – diýip sorap, ol bu gezek başyny galdyrdy.

Men: – Ähli nemes halky ýaly – diýip, jogap berdim.

Onuň garamtyl mindal gözlerinde içgysgynçlygyň çala duýulýan alamatlary göründi.

Ol: – Has takygrak aýdanyňda nähili? – diýip sorady.

Men: – Bilşiňiz ýaly, alymlar syýasat bilen az gyzyklanýarlar» – diýdim.

– Gynansak-da – diýip, ol möhüm garaýyş bilen baş atdy-da, kaddyny dikläp, sözünüň üstüni ýetirdi: – Siz bilýäňizmi, siziň insti-tutyňyzyň işi bilen fýueriň hut özi gyzyklanmaga wagt tapýar?

Onuň göreji göz açyp-ýumasy salymda aýna çalymdaş boldy we onuň ähli keşbinde Gitler bilen meňzeşlik döredi.

Men: Hawa – diýdim.

Institutyň administrasiýasy bu barada bize köp gezek ynamdar aýdyp, fýureriň bu aýratyn gyzyklanmasy üçin biziň öz işimizde aýratyn hyjuwlylyk görkezmelidigimize duýduryşdygyny ýañzydyp-dy.

Ol işiň ýakymly tarapy baradaky sözlerden soňra göýä maňa

birnäçe wagtlyk arakesme peşgeş berip: – Siziň işiňiz bilen diňe fyurer gyzyklanarak, onuň bilen reýhiň duşmanlary-da gyzyklanýar – diýdi.

Onuň göreji ýene-de bada-bat aýna sowuklygy bilen ýalpyldady we ýene-de fyurere meňzedi; bu gezekki çalymdaşlyk reýhiň duşmanlaryna rehimsizligi ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydy.

Men eginlerimi gysdym. Meniň ýüregim köşeşen ýaly boldy. Oňa uniwersitetdäki wakanyň mälum dældigini aňdym. Ol ýene-de papkany agdarmagyny dowam edip, birdenkä bir sahypada saklandy we gaşlaryny geň galyjylykly galdyrmak bilen okamaga başlady. Meniň içimde bir zat gysylan ýaly boldy. Men «Bilýär – diýip oýlandym.

– Siziň daýyjygyňyz sosial-demokrat ýaly-la? – diýip, ol meniň kalbymdaky galagoplylygy göýä tötänden ýüze çykaran ýaly sorady.

Onuň daýyňyz däl-de, daýyjygyňyz diýmegi, sosial-demokratlara seredende, oňa has güýçli ýigrenjini aňladan ýaly boldy.

Men: – Hawa – diýdim.

– Ol häzir nirede? – diýip, ol öz sesindäki emeliligi gizlejek hem bolmady.

Men oňa diýmänimde hem bilýän zatlaryny aýtdym.

– Görýäňizmi?! – diýip, başyny atdy-da, göýä äheňi bilen könelişen patriarhal ynançlaryň nämä getirýändigini duýdurdy.

Men ýalňyşýardym. Onuň äheňi düýpgöter başga zady aňladýardy.

Ol: – Görýäňizmi?! – diýip gaýtalady-da – biz size ynanýarys, siz bolsaňyz nädýäňiz? – görnüşde üstüni ýetirdi.

Men: – Men hem size ynanýaryn – diýip, başardygymdan dogumly aýtdym.

– Hawa, daýyňyzyň sosial-demokrat bolandygyna garamazdan men siziň watansöýüjiligiňizi bilýärim – diýip, ol başyny galdyrdy.

Onuň daýym barada öten manyda «sosial-demokrat bolandygyna» diýmegine ýüregim sarsanlygy üçin biygytyýar «Bolandygyna diýdiňizmi?» – diýip seslendim. Her näme-de bolsa haýsydyr bir umyt galýardy. Gestapoçy bu gezek öz aýtgyсында gaty giden ýalydy. Belki, özüni bilgeşleýinden gaty giden ýaly görkezjek bolandyr.

– Bolandygyna we şonlugyna hem galandygyna – diýip, ol öňki sözünü düzetdi. Ýöne bu öňküden hem umytsyz ýaňlandy. – Men siziň

watansöyüjiligiñizi bilýärin – ol muny ýene-de gaýtalady – ýöne ony işde görkezmäge wagt ýetdi – diýdi.

Men: – Siz nämäni gözöňünde tutýarsyňyz? – diýip soradym.

Onuň papkany agdarýan eli entek açylmadyk sahypany sypalady. Ol, göräýmäge, ony açmak lezzetini zordan gizleýän ýalydy. Mende ol bir wagtky listowkalar hakynda bilýändir öýdüp, ýene-de şübhe döredi.

«Biziň işimizde kömek etmeli» – diýip, ol adaty görnüşde aýtdy-da meniň gözüme seretdi.

Men muňa asla garaşamokdym. Çaky, meniň ýüzümde gorky ýa-da ýigrenç alamaty peýda bolan bolmaly.

– Size bu ýere gelmek hökman däl – diýip, ol howlukmaçlyk bilen duýdurdy – siziň bilen biziň adamymyz aýda bir gezek diýen ýaly duşuşar we siz oňa ...».

– Nämе? – diýip, men onuň sözünü böldüm.

– Alymlaryň pikir-duýgusy, olaryň duşmançylykly ýa-da ylaşyksyz aýtgylary barada – diýip, ol birsydyrgyn ses bilen aýtdy-da: – Bize aňtawlyk däl-de, dogry maglumat gerek. Siz öz institutyňyza nähili ähmiýet berilýändigini bilýärsiňiz ahbetin – diýip üstünü ýetirdi.

Onuň sesinde ýazylan dermanlary dogry ulanmak barada nähoşa ýalbarýan lukmanyň äheňi ýaňlandy.

Ol maňa garamtyl mindal gözleri bilen seretdi. Onuň tekiz syrylan gögümtil ýüzüniň derisi şeýle dartylan bolup, onuň ýüzünde döreýän islendik aňladyjy hereket ony agyryly ynjadýan, ýüzüň ýoňsuz dartylan derisini sozýan ýalydy; ol şonuň üçin öz ýüzünü gymyldysyz, gulluk borjunyň umumy terzinde saklamaga çalyşýardy.

Men öz sesimi we ýüzümi gulluk borjuň umumy gönükdirilmesi-ne laýyklyk: – Men onsuz-da siziň dykgatyňyza ýetirmegi öz borjum hasaplaýaryn ... – diýdim.

Bulary aýdyp başlanymdan onuň gözlerinde ýene-de çala seljerilýän ýürek gysgynçlyk peýda boldy. Men bularyň ählisiniň boýun gaçyrmagyň oňa öňden tanyş görnüşleridigine düşündim.

– Harby ýagdaýy göz öňünde tutup – diýip, has ynandyryjylyk üçin üstünü ýetirdim. Meniň ýagdaýym nämе üçindir ýeňilleşdi. Diýmek, ol boýun gaçyrmaklygy birinji gezek eşidenok – diýip oýlandym.

– Elbetde – diýip, ol göwünsiz aýtdy-da, jyňňyrdan telefona elini uzatdy.

Ol jaň edýäne: – Hawa – diýdi.

Trubka wüjürdili ses etdi.

Ol trubkadaky sesi diňläp, wagtal-wagtal «Hawa» diýip gaýtalaýardy.

Onuň birmazmunly sözleri agras ýanlanýardy, ol meniň öňümde döwlet adamsynyň roluny oýnaýardy.

– Ol gözbagçylyk oýnaýar – diýip, ol trubka gürlände, men biygytyýar sarsyp gitdim. – Mende, ýanyma gir – diýip sözünüň üstüni ýetirdi.

Telefonda ol men hakda gürländir diýen pikir kellämde peýda boldy. Maňa duzak guruýy ýerinden galdy-da, jübüsinden açarlaryň bogusyny çykaryp, ýanmaýan şkaфыň ýanyna bardy. Bu wagt iş otagyna bir adam girdi. Men onuň ýap-ýaňy iş otagynyň hojaýyny bilen gürläşen adamdygyny duýdum. Ol maňa ýüzugra, haýsydyr bir keseki bilesigelijiligi bilen seretdi, men olaryň özüm hakda gürläşendiklerini aňdym.

Iş otagynyň hojaýyny ýanmaýan şkaфы açdy we başyny egip onuň içine göz aýlady. Meniň bagy daşyna çykyp duran syçan reňkli papkalaryň birnäçe hataryna gözüm düşdi. Olar biri-birine berçgilenip gysylan ýalydy. Ol papkalaryň birini iki barmagynda gysyp, zor bilen çekdi. Papka göýä garşylyk görkezýän ýaly, üýtgeşik ses edip, kynlyk bilen hatardan gopdy.

Papklar şeýle gysby goýlanlygy üçin hatar şol bada öňki görnüşe geldi. Gelen adam papkany aldy-da, otagdan sessiz çykyp gitdi.

Ol öz ornuna ýerleşip: – Diýmek, siz biziň bilen iş salyşjak däl-dä? – diýdi. Onuň eli ýene-de entek açylmadyk sahypada gezmeläp, ony sypalady.

– Gürrüň onda däl – diýdimde, onuň eliniň aşagynda galgaýan ýokarky sahypa biygytyýar seretdim.

Ol: Ýa-da daýyňyzyň ynanjy ýol bermeýärmí? – diýip sorady.

Onda gahar-gazabyň örjäp başlandygy bildirýärdi. Men häzir onuň bilen işleşmäge adaty adamçylygyň ýol bermeýändigini ynan-dyrmalydygyma düşündim.

Men: – Daýymyň ynanjynyň bu ýere dahyly ýok, her bir iş üşük-ukyp talap edýär – diýdim.

Ol: – Siz synanyşyp görüň, belki, şol üşük sizde bardyr – diýdi. Dartgynlyk az-kem gowşady.

Men biraz oýlandymda: – Ýok, men pikirimi gizläp bilmeýärim, üstesine-de, dilimi hem onçakly saklap bilmeýärim – diýdim.

– Nesilüsti geçen kemçilikmi?

Men: – Ýok, bu şahsy sypat – diýdim.

– Hawa, siziň uniwersitetiňizde nähili waka boldy? – diýip, ol duýdansyz sorap, başyny galdyrdy. Men onuň sahypany nähili agdaryandygyny görmän galdym.

– Haýsy waka? – diýip soramda bogazymyň guraýandygyny duýdum.

– Belki, ýatlatmalydyr? – diýdi-de, sahypany görkezdi.

Ähli güýjümi jemläp: – Men hiç hili wakany bilemok – diýdim.

Biz birnäçe wagt biri-birimiziň ýüzümize seredip oturdyk. «Eger-de ol bilýän bolsa, meniň ýitirýän zadym ýok, eger-de bilmeýän bolsa, ol muny ýöne diýýän bolmaly – diýip, içimden oýlandym.

Ol: – Bolýa – diýip, top kagyzdand arassa kagyz aldy-da, maňa uzadyp – ýaz – diýdi.

– Näme?

Ol: – O nähili näme? Reýhe kömek etmekden boýun gaçyrýaryn diýip ýaz – diýdi.

– Bilenok – diýip pikirimde aýlanymda, özümde ynamlylyk döreýändigini duýdum. – Diýmek, okan döwrümde listowkaly wakanyň bolandygyny bilýär-de, başga hiç zat bilenok – diýip oýlanyp, öz ýanymdan ýuwaşja şatlandym.

Men uzadylan kagyzy ýuwaşja yzyna süýşürdimde: – Men boýun gaçyramok – diýdim.

– Diýmek,razy-da?

– Men öz watanparazlyk borjumu berjaý etmäge taýýar, ýöne munuň ýaly resmileşdirmän – diýip, mümkingadar ýumşak sözlerde jogap gaýtarmaga synanyşdym.

Häzir, listowkaly howp sowlan ýaly bolanda, men gürrüňiň ýene-de şoňa dolanmagyndan heder edip başladym. Göni sowalda men onuň hiç zat bilmeýändigine göz ýetiren-de bolsam, gürrüňiň özüm

üçin bu howply waka dolanmagyndan men öňküden has galagop-
lanyp ugradym. Men her edip, hesip edip, ondan daşlaşmaga çalşyp,
muny bellibir eglşik edip, gazanyp boljakdygyny duýdum. «Muňa
başga bir ugurdan hüjüm etmäge mümkinçilik döredip, şol wawaly
wakadan sowlup bolar» – diýip oýlandym.

Ol: – Ýok, siz gowusy öz watanparazçylyk borjuňyzdan ýüz
öwürýändigizi ýazyň – diýende, onuň sesinde sentimental öwürşgin
peýda boldy.

– Men pikir edip göreýin» – diýdim.

– Elbetde, pikirleniň – diýip, dostana äheňde aýtdy-da, stoluň
gutusyndan sigaret çykaryp, çilim otlandy. – Çekermisiňiz?! – diýip
teklip etdi.

Men: – Hawa – diýdim.

Ol açylan çilim gutusyny çykaryp maňa uzatdy. Men sigare-
ti alanymda onuň özüniň başga, has gymmat sigaret çekýändigini
görenimde, tasdan ýylgyrypdy. Çaky, oňa hut şu ýagdaýda hem
öz üstünligini duýmak ähmiýetlidi. Ol otlawajyny şarkyldadyp ýalyn
çykaranda men otlandym.

Biziň ikimiz hem dymdyk. Bu meniň razylyk bermäge oýlanma-
gym hökmünde kabul edilýärdi. Dymmaklyk maňa oňaýlydy.

Ol: – Bilip goýuň, biziň gullugymyz maddy höweslendirmäni
hem ýatdan çykaranok – diýdi.

– Meselem, näme? – diýip, men bu temany dowam etmäge
taýýardygymy duýdurdym. Oňa özümiň edilen teklibi kabul etmäge
meýillidigimi has ynandyryjy beýan etmelidim.

Ol: – Biz erbet tölämizok – diýdi.

– Näçe? – diýip, sypaýyçylyksyz soradym. Men özümdäki in-
telligent adamkärçiligi basmarlamagyň oňa başardandygyny duýdur-
malydym. Onuň gözlerinde göýä meniň gömelteý sözlerime göwün
etmeklik ýaly alamat peýda boldy. Men biraz öte geçeni aňdym.

– Ol siziň işiňiziň netijeliligine bagly – diýip, «netijelilik» sö-
züne agram berdi.

– Ýok, maňa institutda erbet tölänoklar – diýip, öz büjetimi ýada
salýan görünüşde, duýgudaşlykly äheňde aýtdym.

– Ýöne biz saňa wagty bilen oňat jaý hem berip bileris – diýende,
onuň sesinde galagoplylyk duýuldy. Biz söwdalaşýardyk.

Men: Meniň gowy jaýym bar – diýdim.

– Biz saňa bombadan goraglylygy iň ygtybar ýerden jaý bereris.
– Ol äpişgä seretdi-de: – amerikan gangsterleri ne aýallary, ne çagalary gaýgyranoklar... Şunuň ýaly şertlerde biz işgärler barada alada etmeli ...» (49, c. 188–194).

Bu ýerde ilkinji bellemeli zat – şeýle aragatnaşykda garşydaşyň kabul ediliş usulydyr. Garşydaş haýsydyr bir maksatlara diňe serişde bolýandygy üçin ol, bitewi adam görnüşinde däl-de, esasan bu maksatlara ýetmekde peýdaly bolup biljek funksional sypatlaryň toplumy hökmünde seredilýär.

Islendik özara hereketde beýleki adamy kabul etmekde we düşünmekde bu adamyň özara hereketiň esasy maksatlaryna laýyk aýratynlyklary has doly we takyk kabul edilýändigini birinji bapda aýdypdyk. Garşydaşyň adam hökmündäki islendik häsiýetleri we sypatlary (salyhatlylyk, rehimlilik, duýgudaşlyk, takatsyzlyk, akylllylyk, kemakyllyk we ş.m.) şeýle aragatnaşykda diňe olaryň «iş zerurlygy», maksada ýetmäge ýaramlylygy üçin möhümdir. Bu adamyň näderejede salyhatlylygy möhüm däl-de, bu sypatyň öz bähbidiňe ulanylyp bilinmegi wajypdyr. Edil şonuň ýaly-da, adamyň näderejede akylllydygy esasy däl-de, biriniň pähimligini, beýlekiniň kemakyllygyny nähili öz möhümiň üçin ulanmak mümkinçiligi aýgytlaýjydyr.

Eýsem, şeýle aragatnaşykda sosial kabul edişiň mehanizmleri nähili? Bu sowalyň wajpylygy şeýle mehanizmi bilip, beýleki adamyň aňda nähili şöhlelenjekdigini, ol barada nähili täsiriň, düşünjäniň dörejekdigini bellibir derejede çaklamak mümkinçiliginiň döreýänligi bilen baglanyşyklydyr. Sosial kabul edişe bagyşlanan bapdan belli bolşy ýaly, bu ýerde esasan bir mehanizmi – stereotipleşdirmäni (social ýa-da individual) we atribusiýany çaklap bolýar.

Hakykatdan-da, eger-de albaýly aragatnaşykda garşydaşyň maksada ýetmeklige material bolup hyzmat edýän häsiýetleri we sypatlary has takyk we oňat kabul edilýän bolsa, onda galan sypatlar oňa üstýetirijilik häsiýetde goşulýar. Şeýle üstýetirijilik, hakykatdan-da, bolýar we öz esasynda ýa-ha sosial stereotiplere ýa-da individual stereotiplere – şahsyýetiň implisit (öz ýanyndan döredilýän) taglymatyna daýanýar.

Eger-de adam üçin haýsydyr bir ýagdaýda garşydaşyň topara de-

gişliligi (hünär, milli-etniki, ýaş we ş.m.), we onuň bilen baglanyşykly funksiýalar (meselem, hünär) wajyp bolsa, onda sosial stereotipleşdirme mehanizmi herekete gelýär. Ünsi çekýän ýeri, üsserlik, ýakymlylyk, gatnaşyk ýaly ýalňyşlyklaryň köpüsi hut albaýly–manipulýatiw aragatnaşykda goýberilýär. Garşydaşyň bir häsiýetnamasy-na esaslanyp, adam manipulýatiw aragatnaşykda özüne zerur sypatlardan özgesiniň üstüni stereotip boýunça ýetirýär we mundan beýläk şu ornaşdyrylan stereotip bilen aragatnaşyk edýär.

Ýöne, kähalatlarda indiividual stereotipleşdirmäniň «goşulýan» ýagdaýlary-da bolup, adam garşydaşynyň bir sypatyny bilip ýa-da çaklap (meselem, rehimdarlygyny), galan ähli sypatlary özüniň şahsyýetiň implisit taglymatyna laýyklykda üstýetirme arkaly «doldurýar», (ýagny özüniň haýsy sypat haýsy häsiýet bilen baglanyşýanlygy dogrusyndaky düşünjesine laýyklykda). Eger-de adam rehimdar bolsa, onda ol yrmaga oňaly, sözleşmäge meýilli we takatly.

Aragatnaşyk beýleki adama şunuň ýaly düşünmegiň esasynda hem alnyp barylýar. Sosial kabul edişiň bu tipiniň, oň bellenilişi ýaly, öz artykmaçlygy we ýetmezçilikleri bardyr. Bir tarapdan, ol diňe «zerur» sypatlar bilen iş salyşmaga mümkinçilik berýänligi üçin örän tygşytdydyr (sebäbi bu manipulýatiw aragatnaşygyň «idealy» bolup durýar). Ikinji tarapdan, şeýle kabul ediş aragatnaşykda ýygy-ýygýdan ýalňyşlyklara getirýär.

Aragatnaşygyň bu stilinde mundan başga-da adamyň özi bara-da özboluşly pikiri we özüni teklipl etmekligi bolýar. Hakykatdan-da, manipulýatiw aragatnaşykda söhbetdeşiňe özüni nähili görkezmek zerur? Muňa iň bir ähtimal jogap hökmünde – maksada ýetmäge kömek etjek keşbi görkezmeli diýmek bolar. Bu ýerde ölçeg-hasap garşydaşdan gaýdýar: onuň öňden bar bolan obrazyna (bu stereotipdir) öz keşbiň sepleşdirilýär; ýöne şeýle sepleşdirme, bir tarapdan, garşydaşyň garaşmalaryna çapraz bolmaly däl, ikinji tarapdan bolsa oňa üstýetirijilikli bolmaly.

Şeýle ýagdaýy göz önüne getireliň. Siz haýsydyr bir dynç alyş öýünde çagaňyz we aýalyňyz bilen bolýarsyňyz. Öz ýanyňyz bilen dynç alşyň ahyryna çenli tamamlamaly ylmy işiňizi hem alypsyňyz. İşlemek üçin ähli şertler bar, ýöne siz agşam işe başlamazyň oň, ýanynda kofe içmegi endik edipsiňiz. Kofe alyp, gaýnadyjyny ýatdan

çykarypsyňyz. Siz administratoryň gaýnadyjy çäýnekden demlenip çay içýändigine, ýöne çäýnegi hiç kime bermeýändigine göz ýetirdiňiz. Çäýnegi nähili soramaly?

Bu hut şu gün nähili sypatdaky administratoryň nobatçylyk edýändigine bagly. Aýdaly, bu kyrk ýaşlaryndaky, durky özüne çekiji we siziň çagaňzyzy görende hemişe hoşamaý ýylgyrýan aýal. Siz onuň ýanyna baryp, çagaňzyň allergiýasyna garşy derman demlemek üçin gaýnag suwuň gerekdigini aýdýarsyňyz (stereotip: rehimdar mama). Ertesi örän ýygra we göreninden utanyp ýören örän ýaş gyz nobatçylyk edýär. Siz oňa hiç zat düşündirmän, diňe gizlinlik we aýgytlylyk bilen ýeňil göz gypýarsyňyz we öwgi-hoşamaý sözünü aýdýarsyňyz – çäýnek siziň eliňizde (stereotip: «ygtybarly ýanyoldaş gözleýärin»).

Birigün siz görnüşi boýunça eglşiksiz, ýüzi kaşaň sürmeli, otuz baş ýaşlaryndaky nobatçy aýalyň ýanyna baryp, öz aýalyňzyň ýüzünde gün zerarly haýsydyr bir tegmiliň peýda bolandygyny, oňa öl ýapgy etmek üçin gaýnag suwuň gerekdigini, bolmasa onuň adamlara ertir görünüp biljek dældigini düşündirýärsiňiz (stereotip: «gözellik pida talap edýär»). Çäýnegi ol ýa-da beýleki usulda hemişe sorap alyp bolýar, bar zat manipulýasiýany ýerlikli ulanmakda.

Üns berseňiz, biziň mysalymyzdaky ýagdaýda, köplenç, hakyky-real durmuşa hem siz dogryňzy aýtmaýarsyňyz – özüňiziň işlemelidigiňizi, ukusyzlygy aýyrmak üçin kofe demlenjekdigiňizi we ş.m. Göräýmäge, munda hiç hili makullanmaýan zat ýok. Ýöne şeýle dogruçylyk, garşydaşlaryň stereotipleri bilen sazlaşmaýanlygy sebäpli, ol siziň üçin ynandyryjy däl görünýär. Siz özüňizi aladaçyl kaka, ýanyoldaş, hakyky ýigit hökmünde teklip etmeli. Bu ähli ýagdaýda stereotip bolýar. Başgaça aýdanyňda, manipulýativ aragatnaşykda özüni teklip etmekligiň esasy maksady – garşydaşyň stereotipleşdirmesini ýeňletmek, onuň döreden stereotipiniň biziň stereotipimiz bilen sazlaşyklygyny gazanmakdan ybaratdyr (rehimdar mama – aladaçyl kaka, mynasyp ýanyoldaş agtarýaryn – hakyky ýigit we ş.m.).

Diýmek, manipulýativ aragatnaşykda biz garşydaşymyza öz keşbimize derek, şu pursatda özümüz üçin amatly bolan stereotipi «hödürleýäris». Bu stereotipiň hakykata laýyklygy ýa-da onuň ýalandygy

möhüm däl-de, esasy zat siziň şol bir wagtda hem aladaçyl kaka, hem ünsli ýanyoldaş hem-de hakyky ýigit bolup bilýänligiňizdir. Özün baradaky düşünjede rollar, funksiýalar, häsiýetler ýaly düzümler bölekler dargamaklyk bolup, olaryň her biri manipulýativ aragatnaşykda çalşylýan şaýy ýaly ulanylyp bilinýär. Diýmek, albaýly aragatnaşykda diňe garşydaşy däl-de, özüňi-de manipulirlmek bolup geçýär.

Şeýlelikde, albaýly aragatnaşykda özüňi teklipl etmekligiň we özüň barada düşünje döretmegiň aşakdaky häsiýetnamalaryny ýüze çykarmak mümkin: bölekleyinlik, stereotipleşdirmeklige esaslanmaklyk, hereketiň ýalan motiwlerini we sebäplerini döretmeklik. Aragatnaşygyň bu tipinde öz-özüňi kabul ediş hem özboluşly ýüze çykýar.

Seredilýän stil aragatnaşygyň diňe bir kabul ediş – perseptiw tarapynda däl, onuň kommunikiativ tarapynda hem özboluşlylyk döredýär. Kommunikativ tarap seredilende biz bu ýerde aýgytlaýjy zadyň garşydaş baradaky düşünje bolup durýanlygyny belläpdik. Ol bir tarapdan habar-maglumaty işjeňdäl kabul ediji, ýa-da maglumaty işjeň toplaýjy, ýa-da özara hereket ediji görnüşinde seredilip bilinýär.

Garşydaş işjeňdäl bolan ýagdaýda kommunikasiýanyň netejeliligi tehnika gowulandyrmagyň hasabyna döredilip bilinýär: bu ýagdaýda garşydaşyň reaksiýalaryny manipulirlmek (albaý salmak) garşydaşyň özüni we onuň barlyga gatnaşygyny bilmekligiň esasynda amala aşyrylýar. Psihologik täsir etmekligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň ön seredilen tärleri we usullary hut manipulýativ aragatnaşykda uly ähmiýete eýe bolýar.

Işjeňdäl subýekte gönükdirilen wagyz we wagyz tehnikasyna manipulirlme hökmünde seredilip bilner. Bu ýagdaýdaky «birtaraplaýyn hereketiň» täsirinde garşydaşlaryň diňe biriniň özgermekligi, ynanmaklygy nazarlanylýar, ikinjisi bolsa manipulýatoryň rolunda bolýar. Hatda garşydaşlaryň ikisinde-de beýlekini özgertmek maksady bolaýanda hem barybir olar birtaraplaýyn gönükdirilen manipulýasiýany amala aşyrýarlar; bu prosesde kim has ezber manipulýator bolsa, ýagny haýsy biri garşydaşyny oňat bilýän bolsa, öz maksatlaryna düşüňän we tehnika ussatlyk bilen oňat ulanýan bolsa, şol hem ýeňýär.

Ýokardaky pikirleriň esasynda albaýyň hemişe erbetligi dogrusynda netijä gelmeklik nädogrudyr. Aragatnaşyk bilen baglanyşykly hünär ýumuşlarynyň köp bölegi manipulýatiw aragatnaşygy gözöňünde tutýar. Aslynda islendik okadylyş (subýekte dünýä barada täze düşüňjeleri bermek zerurlygy), ynandyryş, dolandyryş hemişe manipulýatiw aragatnaşygy özünde jemleýär. Şonuň üçin olaryň netijeliligi, esasan, manipulýatiw aragatnaşygyň kanunlaryny we tehnikasyny özleşdirmeklige baglydyr.

Indi albaýly aragatnaşykda özara hereketiň, ýagny onuň interaktiw tarapynyň aýratynlyklary bilen tanyşmak maksadalaýykdyr. Bu ýerde albaýly stilde ähli ýagdaýlaryň oňa gatnaşyjylar tarapyndan maksatlaýyn ýagdaý hökmünde kabul edilýändigini, garşydaşyň hereketleriniň bolsa bu maksada ýetmekligiň taktikasy, strategiýasy, usuly görnüşinde düşünilýändigini bellemelidir.

Albaýly aragatnaşygyň interaktiw tarapynyň düýpli aýratynlygy aragatnaşykda ornuňy takyk saýlamakdyr. Bu ýerde esasy zat maksat, beýleki adam – bu maksada ýetmäge serişde bolýanlygy üçin oňa çemeleşme tapmalydyr. Şonuň üçin bir adam bilen şu ýagdaýda oňaly, bähbitli bolan Ata-enäniň ornundan gürleşilse, beýleki bilen sözleşiş çaganyň ornundan alnyp barylýar. Interaktiw tarap aýratyn manipulýatiw aragatnaşykda has köp görnüşli we çylşyrymly bolýar.

«Biziň Orsýetde käbir zatlarda daşary ýurtlularyň yzyndan ýetilmedik hem bolsa, aragatnaşyk guramakda olardan ozdurylandyr. Biziň sözleşimiziň ähli äheňlerini we özüşginlerini sanap çykar ýaly däl ... Fransuz ýa-da nemes onuň ähli aýratynlyklaryny we tapawutlaryny asyrlap hem düşünmeýär; ol hut şol bir ses we şol bir dil bilen millioner we maýda temmäki söwdegäri bilen birmeňzeş gürleşýär (içki duýgusynda birinjiniň öňünde ikiýüzlülük edýän-de bolsa). Bizde başgaça. Bizde şeýle bir ökdeler bar weli, olar iki ýüz daýhany bolan pomeşik bilen üç ýüz daýhany bolandan düýpgöter başgaça gürleşýär...» (60, c. 34).

Sözümiziň jemleýji bölümünde manipulýatiw stiliň aragatnaşygyň örän giňden ýaýran görnüşi bolup durýandygyny, onuň sosial-psihologik kesimiň merkezi bölümini eýeleýändigini (iki polýusynyň-da (toparara we şahsyýetara) özboluşlylygyny özünde jemläp) we onuň

adamlaryň bilelikdäki işi guralýan ýagdaýlarda duşýandygy ýene-de bir gezek nygtalmalydyr. Hut şonuň üçin ony hemişe üns merkezinde saklamak zerurdyr: nirede guralýandygyna garamazdan, bilelikdäki işiň şowlulygy köp derejede adamyň albaýly aragatnaşykdaýy başarnygyna bagly bolýar. Şonuň üçin onuň kanunlarynyň aňlanylmagy, aragatnaşykda özüni hökman dolandýrmak islegi her bir adam üçin möhümdir.

Bu ýerde ýene-de bir ýagdaýy görkezmek möhümdir. Bu adamyň albaýly aragatnaşyga bolan gatnaşygy we albaýly stiliň yza dolanyjy täsiridir. Bu aragatnaşyga bolan gatnaşyk onuň aýratynlyklaryny we özboluşlylygyny bilmeklige baglydyr. Adam oňa öz maksadyna ýetmek üçin ulanmagy başarmaly zerur instrument hökmünde, örän seresap ulanylmaly howply hadysa ýa-da «adamlaryň tebigatyny» ýeke-täk hakyky şöhlelendirýän aragatnaşyk görnüşinde garaýyşda bolup biler. Adamyň albaýly aragatnaşyga nähili garaýandygyna köp zat baglydyr, şu garaýyş bilen, ilkinji nobatda, daşyndakylaryň bu adama bolan gatnaşygy kesgitlenilýär.

Kimdir biriniň haýsydyr bir başlygyň otagynda oturan ýagdaýyny göz önüne getireliň. Oňa yzly-yzyna jaň edilýär we gapdalda oturan telefondaky her bir gepleşiğiň iki deň däl bölege bölünýändigine göz ýetirýär: «Diňleýärin» diýen jogap we onuň yzyndaky gürrüň. Oturan bu bölekleriň diňe bir sesiň äheňi, leksikasy boýunça däl-de, olary döredýän sebäp boýunça tapawutlanýandygyny aňşyrýar. Ilkinji «Diňleýärin» sözünüň aýdylyşy başlygyň şu pursatdaky ýagdaýyna bagly bolýar (ol ýadaw, gaharly, asuda, howlykýan we ş.m.). Gürrüňiň özi bolsa, jaň edýän söhbetdeşe, onuň şu wagtky ýagdaýyna däl-de, onuň at-abraýyna bagly bolýar. At-abraýy ýokary bilen bir hili äheň, onuň pes derejelisi bilen düýpgöter başga. Bu albaýly aragatnaşygyň tipiki mysaly bolup, üstesine-de, her bir pähimli adam öz ýanyndan «şeýtmeli, bolmasa hiç zat edip bilmeýärsiň» diýip pikir edýär. Ýöne köpler üçin bu ýakymсызdyr. Bu adama başlyk hökmündäki garaýyş (özüne berlen roly oýnaýandygy üçin oňa başlyk hökmündäki gatnaşyk düşnükli), onuň bu albaýly operasiýalara nähili gatnaşykda bolýandygyna bolan garaýyş aragatnaşygyň şeýle usulyňy onuň diňe zerurlykda ýa-da çem gelen ýerde ulanýandygyna bagly bolýar.

Galyberse-de, albaýly aragatnaşygyň ony ulanýan adamyň şahsyýetine edýän täsiri meselesi-de bardyr. Çaky, haçan-da albaýly aragatnaşyk hünär zerurlygy boýunça ýgy-ýgydan ulanylmagy netijesinde oňat özleşdirilip, bu pişede yzygiderli üstünlikler ganylanda, adam aragatnaşygyň bu usulyny ýeke-täk dogry hasaplap başlaýar, adamlara bolsa edil gurjak teatryndaky islendik hereketlere tabyn edip bolýan figuralar ýaly seredip ugraýar. Bu ýagdaýa şahsyýetiň albaýly bozulmasy hökmünde seretmek bolar. Adam şeýle ýagdaýda bu aragatnaşyk usulyny diňe zerurlykda däl-de, ol düýpgöter ýerliksiz bolanda hem ulanyp başlaýar. Adaty ritual salamlama albaýa öwrülip, ýürekdeş özara ynançly söhbede orun bolmaýar: sebäbi hemişe ilkibaşdan maksat bolup, garşydaş janly gurluş däl-de, maksada ýetmeklige serişdedir (bu hatda garşydaşa kömek maksady bolsa-da). Meselem, bellibir şertlilikde, käbir mugallymlaryň albaýly birtaraplaýynlygy hakynda hem aýtmak bolar, garry mugallymlaryň aragatnaşygynda hemişe diýen ýaly düşündirmek, görkezmek, öwretmek maksady bolýar.

IV. 3. YNSANPERWER ARAGATNAŞYK

Seljerilmesine girişilýän ynsanperwer aragatnaşyk köp häsiýetnamalary boýunça beýleki stillerden tapawutlanýar. Bu adamyň öz ýagdaýyna düşünmeklerine, duýgudaşlyga bolan islegini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýän ýokary derejedäki şahsy aragatnaşykdyr. Adamyň ýaşayyş ähmiýetli möhüm islegini ne ritual, ne-de manipulyatiw aragatnaşyk kanagatlandyryp bilmeýär.

Ynsanperwer aragatnaşygyň maksatlary garşydaş bilen baglanyşykly bolup, onuň bilen hem kesgitlenýär, atagatnaşygyň gidişinde aýdyňlaşýar, ol önünden berkidilen, meýilleşdirilen bolmaýar. Ol çäýe özgerip bilýär. Ynsanperwer aragatnaşygyň möhüm aýratynlygy – onda garaşylýan netije döp-dessur aragatnaşykdaaky sosial baglanyşyklary goldamak, albaýly aragatnaşykdaaky ýaly garşydaşyň özgertmek däl-de, garşydaşlaryň ikisiniň-de düşüňjelerini bilelikde özgertmekdir (aragatnaşygyň çuňlugy mynasybetli mümkin bolýan).

Ynsanperwer aragatnaşyga ony doly häsiýetlendirýän ýaýraň mysal tapmak kyndyr. Biz F. Isgenderiň «Tomus günü» hekaýasyn-

dan awtoryň we jahankeşde syýahatçynyň gürrüňinden bir parça getirýäris. Biziň pikirimizçe, ol ynsanperwer aragatnaşygyň esasy gymmatlyklaryny aýdyň häsiýetlendirýär.

«Iki-üç aý geçipdi. Maňa bir wagtky mekdep dostum jaň etdi. Häzir ol Berlinde ýaşap, jenaýatçylyk işleri boýunça belli aklawçy bolup işleýärdi. Adatça bolşy ýaly, biz onuň bilen şähre gezelenç edip, soňra biziň öýde naharlanmagy wadalaşdyk. Aýalym onuň jaňyna örän şatlandy. Maňa hem onuň hoşgylawlygy ýaraýardy. Häzir bolsa maňa içimi döküşmäge ýürekdeş has hem gerekdi.

Ol ýiti pikirli söhbetdeş, az-kem göçgünli, ýöne hemişe oňat ýoldaşdy. Her gezek Berlinden gelende degişmeleriň birgidenini getirip, olar reýhdäki ýagdaýy islendik beýleki maglumatdan oňat häsiýetlendirýärdi.

Germaniýada bolup geýän wakalar dogrusynda ikimizem bir pikirdedik. Ol meniň talyp döwrümizdäki listowkaly gürrüňimizi aýdan ýeke-täk dostumdy...

Biz myhmanhananyň dalanynda duşduk. Daşary çykyp, howpsuz aralyga çekilenimizden soňra, men oňa:

– Hany, başla. Gitler bombadan gaçybatalga girýär, ol ýerde bolsa ...

Ol: «Eý, Taňrym! diýdi. – Bombadan gaçybatalga hakyndaky degişmeleri diňe wahtýorlar aýdýar. Häzir «Haly iýiji» degişmeler toplumy modada».

Men: «Ol nähili zat?» diýip soradym.

«Diňle» diýip, ol bu toplumdaky degişmeleri yzly-yzyna aýdyp ugrady.

Olarda Gitleriň Gündogar frontdaky ýeňlişleri diňläninden soňra, özüni iş otagyndaky halynyň üstüne taşlap, halyny dişläp başlaýandygy aýdylýardy ...

Onuň bu sözleri aýdanynyň yz ýany, garşydaky çünkden meniň tanyş gestapoçym çykdy. Men onuň bilen salamlaşjagymy ýada ýüzugra geçip gitjegimi bilmän aljyradym. Muny etmeli dældigimi kelläme aýlan badyma, ýoldaşymyň gestapoçy bilen baş atyşandygyny gördüm.

Biz geçip gitdik. Meniň gözüm garaňkyrady. Ýanymdaky bir zatlar-bir zatlar aýtmagyny dowam edýän-de bolsa, onuň ýeke sözüne

hem düşüнемokdym. Onuň sesi alysdan eşidilýän ýalydy... Kellämde üzlem-saplam pikirler at salyp ugrady. Ol, diýmek, gestapoda işleýär ... Ony bu ýere şaýat hökmünde çagyrypdyrlar ...Meni indi atarlar ...

Mende näme-de bolsa iň soňky umyt galdy – gestapoçy onuň tötänleýin tanşy bolmaly. Ol munuň bilen, belki, haýsydyr bir ka-zyýet işi boýunça duşuşandyr. Ol özüniň diňe bir syýasy däl, jenaýat işlerine hem gatnaşýandygyny aýdypdy ...

Men birnäçe minutdan ondan: «Ýaňy kim bilen salamlaşdyň?» diýip soradym.

Ol: «Aý, şu ýerde biri» diýip, ýörite döredilen parhsyzlyk bilen aýtdy.

Men onuň göz açyp ýumasy salymlyk dymandygyny duýdum. Mundan beýläkki zatlar dumana gaplanan ýaly geçdi. Howa çö-zuşynyň duýdurlyşy ýaňlandy. Biz ylgadyk. Ýumrulan jaýyň ýanynda bir tarapy çöken bombadan gaçybatalga tapdyk ...

Birdenkä ýarym garaňkyda yşyk ýagtysyna onuň togalak kel-lesi meniň ýanymda peýda boldy. Onuň nyşana çalyň edýändigini pikirimde aýlan badyma, kelle garaňka sumat boldy. Men öz gelen kararymy doly aňlamokdym. Eger-de, kelle ýene-de üç gezek ýag-tylanaýsa, niýetimi ýerine ýetirerin diýip oýlandym. Üçünji gezekden soňra, näme-de bolsa, oňa öňki soragymy bermekligi ýüregime düw-düm.

«Emil, köçede seniň bilen salamlaşan kimd-ä?» diýip soradym.

Ol: «Aýdaly, gestapoçy ekeni-dä, hä, näme?» diýip sorady.

Meni der basdy.

«Sen ony nireden tanaýaň?» diýenimde, ol:

«Onuň bilen bile okadyk. Soňky ýylda oňa gestapoda iş tekliپ edenlerinde, meniň ýanyma maslahata geldi ...» diýdi.

«Sen oňa maslahat berdiňmi?»

«Sen näme, akylyňdan azaşdyňmy?» diýip, ol gaty ses bilen aýtdy. – Eger-de adam gestapo gitmelimi ýa-da dälmi diýip maslahat soraýan bolsa, diýmek, ol eýýäm öz ýanyndan karara gelen bolýar. Oňa gitmezligi maslahat bermeklik uly kelesaňlyk bolardy ... Aýtsana, näme boldy?»

Emil hiç zady duýmady. Men oňa munuň öň ýanynda kellämde dörän pikiri gürrüň berdim.

«Sen, eýsem, ynanarmydyň?» diýip, ol kineli seslendi...

Şu pursatda mende biygyýar gülki peýda boldy. Bu ýaňky düşen gülkünç ýagdaýymdan saplanmagyň gülküsidi. Men özümi yrtak bolan gestapoçynyň wada beren ygtybar bomba gaçybatalgasy barada oýlandym. Şolbada hem gitlerçileriň halka wada beren ähli zatlary we häzirki howaýy wagyzlaryny göz önüne getirdim.

Ol daşaryk çykanymyzda: «Seniň nämä güleniňi-hä bilemok, ýöne olaryň bizi nähili güne salandygy-ha, ynha, gözüň önünde diýdi».

Men onuň sözleriniň nämä aňladýandygyny doly seljermesem-de, «Hawa, görýärin» diýdim. Onuň sözleri aýdylan zatlardan başga-da, biziň dostlugymyzyň indi tamamlanandygyny aňladýardy. Ol gestapoçy bilen tanyşdygyny aýtmaga utandy, men bolsam hut şonuň üçin dostumyň özümi satyp biljekdigi hakynda pikir etmäge utanmadym. Göräýmäge, bu sebäp dostlugy togtatmak üçin ujypsyz ýaly? Hakykatda bolsa, aňry ýany bilen ýetik. Dostluk özüniň synalmagyny halamaýar, bu ony peseldýär we gymmatsyzlandyrýar. Eger-de dostluk synagy talap edýän bolsa, ýagny maddy kepillendirilmelere mätäç bolsa, onda bu dostluk däl-de, ruhy haryt alyş-çalşydyr. Dostluk – bu synag arkaly satyn alnan ynam däl-de, ähli synaglardan ön döreyän ynamdarlyk, ynanjaňlykdyr; şol bir wagtda bu ýakyn adamyňa lükgeleýin ýürekden berilmekden gazanylýan bagtdan alynýan lezzetdir.

Eger-de men şu adam bilen dostlaşýan bolsam, diýmek, men oňa doly we çaksiz ynanýaryn, sebäbi meniň duýgymda adamyň mukaddes doganlyga niýetlenendigi hakyndaky ynanç-garaşmam saklanýar. Eger synamaklyk ýüze çykaýsa, onda nämä ... Eger-de, ykbal ony inderse, ol garşydaşyň ynsan kämilliginiň agras tekliptnamasy däl-de, diňe ynanç-garaşmanyň tassyklanmasy bolýar. Meniň gürrüňim has uzaladydy öýdýän ...

Dörän arakesmeden peýdalanyp: – Şunuň gaýtalanmazlygy üçin içeli – diýdim (49, c. 199–203).

Ynsanperwer aragatnaşygyň ýagdaýy – bu içgin, wagyz ediji, psihoterapewtik aragatnaşykdyr; kähallatlarda bolsa ol uzak menzile gidýän otlynyň küpesindäki söhbetdir. Elbetde, ynsanperwer aragatnaşyk diňe bir ýagdaý bilen kesgitlenmän, ol garşydaşyň göwünjeňligi we maksatlary bilen baglanyşyklydyr. Ýöne, şeýle-de bolsa, bellibir

ýagdaýlar ony nazarlaýar we şeýle ýagdaýlarda ynsanperwer aragatnaşygy başga görnüşler bilen çalşyrmak oňyn däl kabul edilyär. Şol bir wagtda ynsanperwer aragatnaşygyň we hatda onuň aýry-aýry elementleriniň ýerliksiz bolýan ýagdaýlaryny görkezmek bolar. Meselem, maglumat berýän gullugyň telefonçylary öz sowalyny bada-bat aýtman, ilki ynançly gürrüňe girişmäge synanyşýan müşderilerden nägile bolýarlar; olar ilki özüniň kümdigini, nähili meseleleriniň bardygyny, maglumat gullugyna näme üçin ýüz tutýandygynyň sebäplerini we ş.m. aýdyp başlaýarlar.

Ynsanperwer aragatnaşygy aragatnaşygyň beýleki görnüşlerinden düýpli tapawutlandyrýan sypaty onda aňlaýşyň syzylmasynyň we garşydaşlaryň kommunikasiýasynyň aýratyn utgaşmagydyr. Şeýle utgaşyklyk, K. Rojersiň belleýşine görä, kongruent (doly özara laýyklyk) häsiýetde bolýar.

Tejribäniň, aňlamaklygyň we kommunikasiýanyň kongruentligi aragatnaşykda möhüm häsiýetnamadyr. Kongruentlige mysal hökmünde K. Rojers aglaýan ýaş çagany görkezýär. Ol agyryny duýýar (tejribe) – ony bir zat agyrdýar (aňlamaklyk) – ol gygyrýar (kommunikasiýa). Ol aglaýan bolsa, ol ähtimal agyry syzýandyr diýmegimiz – kongruentlik hakyndaky çaklamadan gelip çykýar. Uly adamlaryň durmuşynda, her ädimde diýen ýaly doly kongruent dälilik bilen ýüzbe-ýüz bolýandygymyz üçin bu çaklamany ulanmak kyndyr. Meselem, haçan-da biz özüme «Men gaharlanamok, ýöne deliller meni ... mejbur edýär ...» diýenimizde, duýgy syzylyşynyň we aňlamaklygyň kongruent dälligi bolýar. Adamyň «pikir edýän zadýndan başga zady diýmegi» – aňlamaklygyň we kommunikasiýanyň kongruent dälligini görkezýän ýagdaý bolup, ol giňden ýaýrandyr.

K. Rojers kongruentligiň we kongruent dälligiň özüni alyp baryşda şöhlelenýändigini belleýär: meselem, eger-de adam kongruent bolsa, ol: «Ol kütek», «Siz – erbet adam», «Ol akylyly» diýip bilmez, sebäbi adam şeýle faktlary aslynda syzyp bilmeýär. Şonuň üçin «Eger-de adam hakykatdan-da kongruent bolsa, onuň ähli kommunikasiýasy hökman onuň şahsy kabul edişiniň (we duýgusynyň) ýerliginde bolmalydyr» (121). Kongruentligiň derejesi ýa-ha ýagdaýa ýa-da adama baglylykda özgerip bilýär, ýöne kongruent dälligi adamyň hemişe aňlap bilmezligi-de mümkindir. Aragatnaşyga degişlilikde

K.Rojers, hatda bir garşydaşyň kongruentliginiň-de özara düşünilişi gowulandyryandygyny, garşydaşlaryň arasyndaky gatnaşygy ýakynlaşdyryandygyny, ýagny, çuňňur şahsy aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyryandygyny görkezýär.

Bu ýagdaý kongruentligiň has aýdyň kommunikasiýany kesgitleýändigini we goranmak zerurlygynyň ýoklugy bilen baglanyşykly bolup, şunuň netijesinde özüni goramaklyk aladasy bilen çäklendirilmeyän kesekiniň ornuna-pozisiýasyna gulak asmaga ýokary erkinlik, garşydaşy ünsli diňlemeklik ýüze çykýar; şeýle aragatnaşyk öz düýp manysynda empatiki diňleşme golaýlaşyp, ol aragatnaşygy oňyn berkitmedir. Netijede, garşydaş-da has kongruent bolýar we aragatnaşyk ikitaraplaýyn empatiki we özara berkidiji, terapewtik häsiýetde bolýar. Şeýle aragatnaşyk şahsyýeti ýokary kongruentlilik, bitewülik tarapa özgerdýär, adamda içki konfliktler az we işjeň durmuş üçin energiýa köp bolup, özüni alyp baryş has erkinleşýär.

Şeýle pikirleriň esasynda K.Rojers «shahsyýetara aragatnaşygyň esasy kanunynyň mysaly kesgitlemesini» (121) teklipe edýär: a) iki adamyň biri-biri bilen ýüzbe-ýüzlükde bolmaklyga pes derejedäki taýýarlygy bar, b) olaryň her biriniň beýlekiden maglumat almaklyga pes derejedäki ukypy bar we ç) şeýle ýüzbe-ýüzlük bellibir wagt dowam edýän hasaplap, şeýle çaklamany öňe sürmek mümkin: adamlaryň birinde duýgy syzylyşynyň, aňlamaklygyň we kommunikasiýanyň kongruentliligi näçe ýokary bolsa, mundan soňky gatnaşyklar ýokarlanýan kongruentliligi bolan üstýetiriji kommunikasiýa, iki tarapyň-da psihologik uýgunlaşmagyny we hereketlenmegini gowulandyryan özara düşünilişiň ikitaraplaýyn takyklygyna we gatnaşyklardan ikitaraplaýyn kanagatlanmaklyga ýygynlylygy özünde jemleýär.

Tersine, kommunikasiýanyň, aňlamaklygyň we duýgy syzylyşynyň kongruent dälligi näçe ýokary bolsa, mundan soňky gatnaşyklar: edil şol hildäki garşylyklaýyn gönükdirilen kommunikasiýany, takyk özara düşünilişiň ylalaşyksyzlygyny; taraplaryň ikisinde-de takyklygy pes uýgunlaşmanyň we hereketlenmäniň hem-de aragatnaşykdan kanagatlanmazlygyň bolmagyny özünde jemleýär.

Şeýlelikde, K. Rojersiň düşüňjesine görä, aragatnaşykda kongruent we kongruent däl bolmaklygyň (ähli pikir edýän we duýýan zadyny aýtmaklygyň) arasynda saýlaw etmäge hem-de ol ýa-da beýleki

derejede ýagdaýdan ugur almaklyga hemişe mümkinçilik bar. Kongruentlik köp ýagdaýlarda gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagyna ýa-da hatda olaryň bozulmagyna howp salýar, maksada ýetmekligi kynlaşdyrýar we ş.m.

Biziň kongruentlik düşünjesini şeýle giňişleýin beýan etmegimiziň sebäbi onuň ynsanperwer aragatnaşygy manipulýatiw aragatnaşykdan tapawutlandyrmaga esas bolmak mümkinçiligi bilen baglanyşyklydyr. Hakykatdan-da, albaýly we döp-dessur aragatnaşyklarynda duýgularyň, pikirleriň doly özara laýyklylygyny, aç-açanlygyny we ynançlylygyny hatda göz önüne getirmek hem örän kyndyr. Döp-dessur stilde adamyň şu pursatda syzýan duýgulary we pikirleri, döp-dessura girmeyänligi üçin aragatnaşyk prosesine gatnaşmaýar.

Albaýly aragatnaşykda nämäniň sözlenýändigini, kähalatlarda bolsa nämäniň aňlanylýandygy ýetiljek bolunýan maksatlar we yzarlanylýan motiwler arkaly kesgitlenýär; bu ýerde «çendenaşa» aç-açanlyk, ýürekdeşlik ýagdaýy diňe çylşyrymlaşdyrýar. Içki tarapdan doly laýyklylygy gazanmaklyk diňe uzakwagtlaýyn aragatnaşykda mümkin bolýandygy hem belenilmelidir.

Aragatnaşykda özara laýyklylygyň bar ýa-da ýoklugynyň aratapawudyny göz önüne getirmek üçin, ýene-de öňki bölümde seredilen telefon gürleşmesiniň diňlenilişine meňzeş mysala ýüzleneliň. Biziň synlaýan adamymyzyň gürrüňi, bir tarapdan, onuň şu pursatdaky emosional-psihologik ýagdaýyna, ikinji tarapdan bolsa, telefonyň beýleki ujundaky gürleşäniň at-abraýyna, resmi ornuna bagly bolýandygy belenilipdi. Adam, köplenç, jaň edýäne birmeňzeş jogap berýän-de bolsa, kähalatlarda iki hili ýagdaý bolup bilýär. Kähalatlarda jaňdan jaňa gürrüňiň özgerýändigini görmek bolýar: hojaýyn kimdir biri bilen haýsydyr bir meseläni maslahatlaşyp, salyhatly sylaşykly gürleşse, birdenkä-de özüniň ýadawlygyny duýdurmaga meýil edýär, özüniň çylşyrymly ýaşayşyny aýdyp başlaýar; kimdir birine gygyrýar, birdenkä-de ulumsy we özüne göwni ýetýän bolýar. Sesiň äheňi, sözleýşiň gönükdirilmesi, hatda öz kaddyny tutuşy-da özgerýär: telefon trubkasynyň önünde edil «gönel!» komandasyny alan ýaly dikelýär.

Biziň başga bir synlaýan adamymyz özüni başgaça alyp barýar. Onuň gürrüňi gürleşilýäniň kimligi we näme hakyndalygy bilen däl-de, özüni şu pursatda nähili duýýandygy we häzir näme bilen meş-

guldygy boýunça kesgitlenýär. Ol hemmeler bilen birmeňzeş – ýa-ha birmeňzeş gaharly ýa-da birmeňzeş sylaşykly, ýa-da birmeňzeş bi-tarap gürleşýär; eger-de ol işli bolsa, ony hemmelere aýdýar we jaň edýänleriň ählisine soňurrak gürleşmegi haýyş edýär; eger-de ol ga-harly, şahdi pes bolsa, ony jaň edýän kim bolsa-da gizlemeýär; eger-de haýsydyr bir gyzykly zat ýüze çykan bolsa, ol ony hemmelere gürrüň berýär.

Görnüşi ýaly, birinji ýagdaýda öýüň hojaýyny albaýly aragat-naşyga ýykgyň edýär; ýöne käbir gürleşilenler bilen onuň gapdal maksady yzarlamadyk bolmagy-da mümkin. Ikinji ýagdaýda biz kon-gruent aragatnaşygyň mysalyny görýäris.

Şeýlelikde, gumanistik aragatnaşyk daşky sebäp (maksat, şertler, ýagdaý, stereotip) boýunça däl-de, içden (indiwiiduallyk, şäht-keýp, garşydaşa bolan gatnaşyk) arkaly döredilýän aragatnaşykdyr. Ýöne bu ýagdaý gumanistik aragatnaşygyň sosial sebäp boýunça döredilişi inkär edýänligini aňlatmaýar. Adam aragatnaşygy nähili guraýandy-gyna garamazdan, ol hemişe sosial gurluş bolmagynda galýar. Ýöne ynsanperwer aragatnaşykda beýleki görnüşlere seredende onuň in-diwiiduallyga baglylygy ýokary bolýar. Hut şu jähetden gumanistik aragatnaşyk ýokarda beýan edilen görnüşleriň arasynda iň bir psiho-logik tebigaty bolan aragatnaşyk hasaplanylýar.

Aragatnaşygyň ynsanperwer görnüşinde hem aragatnaşygyň kabul ediş – perseptiw, kommunikativ we interaktiv taraplarynyň özboluşly häsiýetleriniň bolýandygy düşnüklidir.

Ynsanperwer aragatnaşygyň kabul ediş – perseptiw tarapy beýleki adamy kabul etmegiň, oňa düşünmegiň hem-de özüni kabul etmegiň we özüň barada düşünjäniň hut özüne mahsus mehanizmleri-ni özünde jemleýär. Aragatnaşygyň bu görnüşine hakyky şahsyýetara aragatnaşyk hökmünde seredip bolýandygy üçin (toparara aragat-naşykdan tapawutlylykda), aragatnaşygyň bu görnüşinde sosial kabul ediş empatiýa, identifikasiýa ýaly mehanizmleriň hasabyna amala aşyrylýar.

Empatiýa beýleki adamy kabul etmegiň we oňa düşünmegiň öz-boluşly mehanizmi bolup, onda beýleki adama akyl ýetirmeklik ony «syzmaklygyň», «oňa öwrülmeçligiň», «onuň dünýäsine ýaşajy bol-lup goşulmaklygyň», «duýgudaşlykly identifikasiýanyň» üsti bilen amala aşyrylýar. Empatiýa – bu bir adamyň şahsyýetiniň beýleki bir

adamyň şahsyýeti bilen özara meňzeşlikde birleşdirilmegi we onuň beýleki adamyň duýgularyna aralaşyp bilmegidir. Empatiýa – bu beýleki adama akyl ýetirmegiň şeýle görnüşi bolup, onda garşydaş «sap arassa», hiç hili stereotipler bilen utgaşmazdan kabul edilýär; onuň haýsy topara degişlilik bilen baglanyşykly stereotip, onuň su ýagdaýdaky funksional mümkinçilikleri ýaly gapdal häsiýetnamalara kabul edişini keşbinde orun bolmaýan «içden», «öz üstüň bilen» guralýan kabul ediş, akyl ýetirilişdir. Empatiýa, identifikasiýa özlerini özgerdip biljek stereotip düşüňjeleriň täsirine az sezewar bolýanlygy üçin beýleki adama akyl ýetirmegiň iň bir takyk «usulydyr».

Ynsanperwer aragatnaşykda garşydaş bitewi, zerur ýa-da zerur däl funksiýalara, möhüm ýa-da möhüm däl sypatlara bölünmeýän, stereotipik däl görnüşde kabul edilýär. Hut şonuň üçin-de biz bir küpede iki sagat söhbetdeşlikde bolan ýolagçymyzy ýakyndan tanap we düşüňip, şol bir wagtda her gün diýen ýaly ýüzbe-ýüz bolunýan başlygymyzyň kätip zenanyňa adam hökmünde ýüzleý düşüňmegimiz ýa-da düýpgöter düşüňmezligimiz mümkindir. Küpedäki ýolagçy goňşymyz bilen aragatnaşykda birek-birege özara düşüňmekden gaýry maksadyň ýoklugy sebäpli, ol bize «açylýar» we biz ony «duýýarys». Kätip aýal bilen aragatnaşygymyz ol ýa-da beýleki derejede manipulýatiw häsiýetde bolýanlygy üçin biz ony örän çäkli, diňe biziň işimize degişli funksiýalaryna baglanyşyklykda kabul edýäris.

Aragatnaşykda, eger-de taraplaryň biriniň psihologik başçykaryjylygy ýeterlik bolsa, onda däp-dessur aragatnaşygy ynsanperwer görnüşe hem öwürüp bolýar. «Görogly» şadessanyndan bir mysala ýüzleneliň.

Görogly Saňsar babanyň öýüniň salgysyny almak üçin öküž goşup ýer sürüp ýören çal sakgal adamyň ýanyna salam berip barýar. Ol adam «amanmy, aman-sagmy» diýip öküžleri aýlap gidiberýär. «Görogly atdan düşüp, o çetine gidende bile gidýär, bari gaýdanda-da bile gaýdýar.

«– A-how ýaşuly, armaweri! – diýdi.

– Bar bol.

– Năme ekýăň?

– Kŭnji ekýăň.

– Tohumyň mŭň bolsun!

– Aýdanyň gelsin... – diýip, Görogly muny gepletjek boldy. Emma garry munuň bilen-de geplemedi.

Görogly ahyrym onuň derdiniň üstünden bardy:

–Ýaşuly, seniň, heý, çay-suwdan habaryň barmydyr?

– Wah, oglum, adamyň derdini-hä sen biljek ekeniň, men azan bilen goşa howlugyp, zordan bir käse çay içdim, gyssag aralykda olam bikär boldy» (28, 293 s.). Görogly babanyň çay-suwuny ýetirýär. Başlanyşy sap dāp-dessur häsiýetli bolan aragatnaşyk taraplary kanagatlandyryan ynsanperwer aragatnaşykda tamamlanýar.

Ynsanperwer aragatnaşygyň kommunikiw tarapyňyň aýratynlyklary-da garşydaşlaryň özara hereketleriniň özboluşlylygyndan gelip çykýar. Ynsanperwer aragatnaşyk – bu ynançly aragatnaşyk bolup, ynanç bolsa kommunikasiýanyň netijeliligi üçin örän ähmiýetlidir. Bu aragatnaşykda esasy psihologik täsir ediş mehanizmi yrmak –sugestiýa bolansoň, ol ähli beýleki mehanizmlerden netijelidir. Yrylmak bu ýerde birtaraplaýyn bolman, garşydaşlaryň ikisi-de bir-birine ynanýanlygy üçin ol ikitaraplaýyndyr; şonuň üçin gumanistik aragatnaşykda kommunikasiýanyň netijesi olaryň diňe biriniň özgermegi däl-de (adaty sugestiýada bolşy ýaly), ikisiniň-de bilelikde özgermegidir.

Dāp-dessur we albaýly aragatnaşygy kommunikiw tarapdan seljerenimizde, olaryň obýekte gatnaşygy boýunça düýpli tapawutlanýandyklaryny belläpdik. Eger-de, dāp-dessur aragatnaşykda obýekt ornunda ýagdaý ýa-da hususy duýgular durýan bolsa, manipulýatiw aragatnaşykda obýekt ýa-ha işjeňdāl ýa-da işjeň (diňe garşydaşyň içki häsiýetnamalaryny nazarda tutmak zerurlygynyň ykrar edilýändigini manyda) bolýar; gumanistik aragatnaşykda täsir ediliş obýekti sözün doly manysynda işjeňdir, ol obýekt dāl-de, subýektidir. Psihologlaryň bellibir topary (B. F. Lomow, M. S. Kagan) aragatnaşygyň sözün takyk manysynda, haçan-da diňe subýektara özara hereketde ýüze çykýandygyny belleýärler; taraplar bu ýagdaýda dolandyryşyň, psihologik täsiriň, terbiýäniň obýekti dāl-de, işjeň subýektleri hökmünde bolýarlar.

Bu babatda aragatnaşygyň seredilen görnüşleriniň içinde diňe onuň ynsanperwer görnüşi sözün doly manysynda aragatnaşykdyr. Bu ýerde psihologik täsiriň obýekti diňe garşydaş dāl-de, olaryň bir

bada ikisi, olaryň arasyndaky gatnaşykdyr. Şonuň üçin islendik täsiriň gönükdirilmesi birtaraplaýyn bolmaýar, ol bilelikdäki özgermäni nazarlaýar we şeýle özgerşiň ugrukmasy hemişe ynsanperwerlik tarapa bolýar. Hut şonuň üçin-de K. Rojers içki tarapdan kongruent garşydaşlaryň aragatnaşygyny bejeriş aragatnaşygy atlandyrýar; şeýle aragatnaşyk adamy ýokary psihiki saglyga, deňagramlylyga, açyklyga, gujurlylyga we bitewüligе golaýlaşdyrýar. Ynsanperwer aragatnaşygyň interaktiw tarapyňyň-da bellibir özboluşlyklary bellenilmelidir. Şeýle aragatnaşykda garşydaşlar özara kongruent bolýandyklary üçin olar haýsydyr bir zatdan goranmak ýa-da gapdal işden peýda görmeklige ymtylmaýarlar we şonuň üçin özara hereket ýene-de özara düşünilişli aragatnaşygyň guralysyna esaslanýar; onuň binýady bolsa birek-biregi syzmaklyk, işjeň diňlemeklik, içgin pursatdyr.

V BAP. ARAGATNAŞYKDA UGRUKMA ALMAK

Ugrukma almak aragatnaşyk prosesinde sözüsti täsiri kemala getirmegiň iki tapgyrynda ýüze çykýar. Onuň birinjisi mesele ýagdaýynda ugrukma almakdyr. Aragatnaşyk ýagdaýyny seljerip, biz onda bellini we näbellini aýyl-saýyllaýarys, aragatnaşygyň maksadyny, ýumşuny ýüze çykaryp, onuň bilen baglanyşyklykda hem maksada ýetilişiniň şertlerini kesgitleýäris.

Biz aragatnaşykda ugrukma almak hadysasynyň köpugurlydygyny nazarda tutup, bu meseläniň seljerilişini aragatnaşygyň esasy düzüjileri bolan maglumaty berijiniň we ony kabul edijiniň ugrukma almaklarynyň seredilişinde çugdamlamagy maksadalaýyk hasaplaýarys.

Bu nukdaýnazardan biz, ilkinji nobatda, aragatnaşygyň guralyşynyň **giňişlik** şertlerine seretmelidiris. Aragatnaşygyň guralyşynyň bu şertini esaslandyryjylaryň biri amerikan etnografy E. Holl (98), ony öwrenýän ylmy «proksemika» atlandyryp, adalga ylymda ymykly ornaşýar. Bu ugry öwrenijileriň toplan köp sanly faktlaryndan biz bu ýerde «aragatnaşygyň zolaklarynda» we kabul edişiniň bu zolaklara gözegçilik edýän mehanizmlerinde durup geçäris.

Proksemika aragatnaşykda giňişligiň bellibir esasda gurluş häsiýetnama eýe bolýandygyny, ýagny aragatnaşygyň dürli görnüşleri üçin optimal zolaklarynyň bolýandygyny we olaryň dürli medeniýetlerde özgerýändigini belleýär. Meselem, amerikan medeniýeti üçin aşakdaky zolaklar ýüze çykarylandyr :

1) **Içgin, pynhan aralyk.** Onuň (şonuň ýaly-da ähli beýleki zolaklaryň) «golaý» we «uzak» fazalary bolýar. Golaý faza – gös-göni galtaşma; uzak – 15 sm-den 45 sm-e çenli. «Ýöne amerikan pynhan aralygynyň köp sanly häsiýetnamalary ruslaryň sosial aralygyna laýyk gelýär» (83, 119 s.); Bu ýagdaý rus etnosynda proksemiki zolaklar ulgamynyň özüniň onçakly durnukly dälligi we onuň köp derejede giňişlige dahylly däl dürli ýagdaýlar arkaly kesgitlenýändigini

bilen düşündirilýär. 31, c. 215). Bu aralyk aragatnaşygyň ösen sosial tehnikasyny göz önünde tutýan in bir pynhan aragatnaşygyň aralygydyr (galtaşmaklyk, gözleriň sataşmagy we ş.m.).

2) **Şahsy aralyk.** Golaý fazasy: 45 sm – 75 sm, uzak fazasy: 75 sm – 120 sm. «Adamlaryň biri-birlerine näderejede golaý durmaklygy olaryň gatnaşyklary ýa-da olaryň biri-birine degişlilikde näme duýýandygyny ýa-da olaryň ikisi dogrusynda hem habar berýär. Aýaly adamsynyň ýakyn şahsy zolagynyň içinde arkaýyn durup biler. Özge aýal üçin bu zolakda durmaklyk düýpgöter başga meseledir» (83, c. 120).

3) **Sosial aralyk.** Golaý fazasy: 120 sm – 210 sm. «Bu aralykda işler amala aşyrylýar. Bile işleýän adamlar golaý sosial aralygy ulanmaga ymtylýarlar» (şol ýerde, 121 s.). Uzak fazasy: 210 sm-den 360 sm-e çenli. «Adamlar bu aralyga, haçan-da kimdir biri olara: «Hany, men seni synlap biler ýaly dur» (83, 122 s.) diýende geçýär.

4) **Köpçülik (publiki) aralygy.** Golaý fazasy: 3, 5 m – 7, 5 m. Uzak fazasy: 7, 5 m-den ýokary.

Aragatnaşykda degişli aralygy döretmäge mümkinçilik berýän yza dolanýan baglanyşyk birnäçe ýagdaýlar arkaly kesgitlenýär. Pynhan we şahsy zolaklar üçin kinestetiki (gymyldy) ýagdaýlar hem-de ýylylygy we ysy duýmaklyk esasy rol oýnaýar. Ýöne bu ýerde yza dolanýan baglanyşygyň esasy kanaly görükdir. Pynhan aralyk – bu ýüzüň ownuk detallaryny görmekdir. Şahsy aralyk – ýüzüň ýokarky ýa-da aşaky ýarymyny aýdyň görmek, adamyň durkunyň aýry-aýry sypatlaryny (göz, burun, gaşlar), emma deriniň öýjükleri, gözüň agynyň damarjyklary ýaly bölejikleri saýgarylmaýar (aýratyn-da uzak fazada).

Sosial aralyk – bu golaý fazada söhbetdeşiň ýüzüni bitewülikde görmek, uzak fazada adamyň göwresini tutuşlygyna görmek we dodaklaryň gymyldysyny saýgarmakdyr. Galyberse-de, köpçülik aralyk – bu biziň görejimiz bilen birnäçe adamy ýeňil «garbaýan» aralygymyzdyr. Gynansak-da, biz görüş kabul edilişinde nämäniň üstün, nämäniň kömekçi bolýandygyny takyk bilmeýäris: adamyň aýdyň görüş meýdanyndaky, gyraky görüş meýdanyndaky we ş.m. saýgarýan detallarynyň haýsysyna ugrukýandygy nämälimdir.

Şol bir wagtda Amerikanyň aragatnaşyk psihologiýasynda soňky döwürlerde Holluň synlamalarynyň ýüzleýdigi we onuň adamyň ýaşı, jynsy we gatnaşyklarynyň häsiýeti ýaly şahsyýet ýagdaýlarynyň

nazara alynmagy esasynda takyklanylmaladygy bellenilýär (55). Aragatnaşykda aralyklaryň söhbetdeşiň sosial at-abraýy, temperamentiniň intrawert – ekstrawertligi, aragatnaşygyň umumy göwrümi, onuň mazmuny, hatda otagyň möçberi ýaly ýagdaýlara bagly bolýandygy dogrusynda maglumatlar bar.

R. Sommer söhbetdeşleriň inedördül ýa-da tegelek stoluň arkasynda özara ýerleşişiniň aragatnaşygyň häsiýetine baglylygyny görkezýär. Eger-de aragatnaşyk «basdaşlykly» bolsa, adamlar biri-biriniň garşysynda, «arkalaşykly» bolsa – stoluň bir tarapynda oturýarlar. Aragatnaşygyň mazmunyna ugrukýan adaty söhbetdeşlik, şol sanda onuň tötänleýin görnüşi «keseleýin» – burçdan üstaşyry görnüşdäki ýerleşmäni döredýär. Hereket bilen baglanyşykly söhbet garşy taraplarda oturmaklygy döredip, ýöne adamlar biri-biriniň garşysynda däl-de, sähel diagonallaýyn ýerleşýärler (55, c. 217). Fiziki galtaşma bagyşlanan derňewler örän az bolup, olarda, esasan, medeniýetara tapawutlyklar ýüze çykarylýandyr.

Aralygyň gysgalmagy kabul edijide ynanç döredip, aragatnaşykda ýokary «aýyklyga» we oňyn emosiýalaryň ýüze çykmagyna getirýär. Ol fiziki galtaşmanyň (birek-biregiň eline, egnine kakmak we ş.m.) hem köpelmegini döredýär.

Ugrukma almaklygyň aragatnaşygyň sözleýiş prosesine utgaşýan düýpli düzüjisi maglumat berijiniň kabul edijiniň özüni alyp barşynda syzýan «dolandyryjylarydyr». Bular: a) kabul edijiniň garaýşy (has takygy, gözleriň sataşmagy); b) tassyklamagyň ýa-da ylalaşmazlygyň mimikasy (baş atmak, gaşyňy galdyrmak, ýylgyryş we ş.m.); c) sözleýiş signallary.

Aragatnaşykda taraplaryň arasyndaky aralyklaryň, esasan, degişli halkyň, milletiň ýaşayyş-durmuşyndaky milli däp-dessurlar, ahlak kadalary esasynda şertlenýändigini bilen bir hatarda, bu aralyklaryň aragatnaşygyň öz gözbaşyny haýsy ýagdaýdan alyp gaýdýanlygy hem şeýle sebäp döredijileriň hatarynda görkezilmelidir. Bu nukdaýnazardan aragatnaşykda taraplaryň arasyndaky in gysga aralygyň şahsyýetara ýagdaýda bolup, onuň uzalmagy bolsa toparara we maksady (işewür) ýagdaýlarda boljakdygy düşnüklidir.

Kabul edijiniň ugrukmasy üçin kommunikatoryň göwresiniň giňişlikdäki ýagdaýy özboluşly kanaldyr. Onuň üç koordinaty bardyr: 1) goşulanlyk – goşulan dällik: ol maglumat berijiniň «şahsy giňişligini», onuň aragatnaşyk ulgamynyň çägin kesgitleýär;

2) «wizawi» ýa-da parallel ugrukmak – sosial işjeňligiň tipini aňladýar; 3) ylalaşyklygyň gazanylmagy – ylalaşyklygyň gazanylmazlygy – topar agzalarynyň özara gatnaşyklary dogrusynda habar berýär. Kābir awtorlar göwräniň giňişlikdäki ýagdaýynyň sähbetdeşe bolan gatnaşyk, maglumat berijiniň kabul edijä otnositellikde sosial statusy, söhbetdeşleriň jynsy bilen kesgitlenýändigini belleýär (55, c. 221). Olaryň başga bir toparý göwräniň ýagdaýy bilen bir hatarda göwräniň «ugrukmak» ýagdaýyny ýüze çykaryp, ony «adamlaryň biri-birlerine otnositellikde oturyşy ýa-da duruşy» görnüşde düşünýärler.

Kabul edijiniň ugrukma almagynyň ýene-de bir düzüm bölegi kommunikatorýň ýüzüniň aňladyjy hereketleridir. Psihologik edebiýatda ýüzüň aňladyjy hereketlerini derňemegiň iki ugruny ýüze çykarmak mümkin: 1) şeýle hereketleri emosiýalaryň daşky alamaty hökmünde seretmek esasynda; 2) haçan-da ýüzüň aňladyjy hereketlerini bahalandyrmak üçin koordinatalaryň ýörite ulgamyny girizmek esasynda.

Derňewiň birinji ugruny esaslandyryjylaryň biri bolan P. Ekman, emosiýalary fotosuratlar boýunça tanamak usulyňy ulanyp, şeýle netijä gelýär: «edebiýat» medeniýetiniň wekillerinde (Ýewropa, Uzak Gündogar) emosional aňlatmalaryň medeni stereotipleri hereket edýän bolsa, has gadymy medeniýetleriň wekillerinde (Täze Gwineýanyň papuaslary) emosional ýagdaýlary aňlamagyň uniwersal kanunalaýyklyklaryny görmek bolýar (55, c. 223).

Ikinji ugrur G. Şlosbergiň we R. Ebelsonyň işlerinde berlen-dir. Bularyň birinjisi «emosiýalaryň üç koordinataly» taglymatyny teklipl etmek bilen emosiýalary aňlamaklygy üç şkala bilen işlemek görnüşinde esaslandyryp bolýandygyny görkezýär: ýakymly – yakymsyz, ünsülük – ret etmeklik we asudalyk – dartgynlylyk. Hut şu görnüşdäki, ýöne has köp sanly koordinatalar boýunça esaslandyрма, Ebelson tarapyndan teklipl edilýär (55, c. 224).

Aragatnaşykda ugrukma almak meselesi diňe bir taraplaryň görüş, eşiidiş kabul edişinde alýan keşp-hereket mazmunlarynyň esasynda bolup geçmeýändigini, onuň taraplaryň özüni teklipl etmek we beýleki döretmeleriniň täsirinde çylşyrymlaşýandygy nazarlanylmalýdyr. Özara kabul edilişde taraplaryň aňlanylýan ýa-da doly aňlanylmaýan häsiýetde döredýän üsserlik, ýakymlylyk, bize bolan gatnaşyk ýaly hadysalaryň aragatnaşykda ugrukma alnanda nazarlanylmagy bu prosesiniň takyklygyna we dolulygyna köp derejede ýardam edýär.

JEMLEME

Aragatnaşygyň psihologiýasy dogrusyndaky düşüňjeleriň ulgamlaşdyrylmagyna bagyşlanan bu kitabyň tamamlanýan pursadynda paýhasda döreýän ilkinji we esasy pikir – aragatnaşygyň netijeliliginiň bu bilimdir düşüňjeleriň toplumlaýyn we dürli utgaşmalarda ulanylmagyna gös-göni baglylygydyr. Agzalan şertiň aýgytlaýjylygynda, her bir adamyň hut özüniň aragatnaşyk guramak boýunça hususy tejribesini döretmek, öz şahsyýetiniň güýçli we ejiz taraplaryny bilmek, özünde kommunikiw endikleri ösdürmek we kämilleşdirmek zerurlygyny-da inkär etmek bolmaz. Okyjy aragatnaşykda kabul edişň, kommunikasiýanyň, özara hereketiň kanunalaýyklyklaryny bilmekligi öz hususy özüni alyp barşyny seljermäge kömek edýän ugrukma, özündäki entek açylmadyk mümkinçilikleri, täze usullary açmaga serişde hökmünde ulanyp biler.

Ynsanyň döreýişiniň gözbaşynda durýan zähmet işi onuň, esasan, fiziki ýaşaýşyny kepillendiren bolsa, aragatnaşyk, beýleki adamlar bilen özara düşünişmeklik onuň ruhy-paýhas ulgamynyň hereketlenişini we dolandyrylyşyny şertlendiren hadysadyr. Aragatnaşygyň üsti bilen gazanylýan özara düşünişmeklik bolmasa, adamlar hiç zat edip bilmeýärler. Zähmet özüniň tebigaty boýunça jemgyýetçilik häsiýetde bolýandygy üçin aragatnaşyk prosesi adamlaryň jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklaryny ulgamlaşdyryjy, olaryň hakyky utgaşmasyny dörediji ýagdaýdyr. Işň aýry-aýry görnüşleri öz daşky synlanylmasynda ýekelikde amala aşyrylýan ýaly görünse-de, ony alyp baryjy öz pikir-hyýalynda beýleki adamlar bilen aýrylmaz baglanyşykdadyr, olar bilen göni bolmasa-da, aralaşdyrylan görnüşde aragatnaşykdadyr. Ýaşaaýş-durmuşynyň maksadalaýyklygyny gazanmak üçin adam öz bitirmelerini beýlekileriň diňe bir maksatlaryna däl, olaryň hakyky garaşmalaryna hem laýykklamaly, her bir pursatda şeýle özara laýyklyk dogrusynda maglumat almaly bolýar.

Öz iş-ýaşaaýşynyň üstünlikli bolmagy üçin adam beýlekiler bilen aragatnaşygyny haçan haýsydyr bir toparyň wekili hökmünde, haçan hünär işinde özüne ýeten hyzmatyň ýerine ýetirijisi hökmünde, haýsy wagtda bolsa içgin şahsyýetara usulda guramalydygyny seljermeli-

dir. Bu ýagdaýlaryň haýsydyr birinde oňaýly bolan aragatnaşyk usuly ýagdaýyň başga bir görnüşinde ýerliksiz bolup, ynsan gatnaşyklarynda çaprazlygyň, emosional dartgynlygyň döremegine, ahyr netijede bolsa, bilelikdäki işiň, şahsyýetara gatnaşyklaryň bozulmagyna getirýär. Bu ýagdaýlaryň ählisinde eriş-argaç bolýan hakykat – şowly aragatnaşygyň tilsim ýa-da usullar bilen däl-de, beýlekä (ýa-da beýlekilere) hoşniýetli, ýürekdeş, ynançly gatnaşykda bolmak bilen gazanylýanlygydyr. Diňe özara ynanja esaslanlyp guralýan aragatnaşyk her bir adama öz şahsyýetara gatnaşyklaryny iki tarapy-da kanagatlandyrýan, şol bir wagtda işiň öndürijiligine ýardam edýän usulda guramaga we şahsyýeti üznüksiz kämilleşdirmäge mümkinçilik berýär. Kitapda ýerleşdirilen aragatnaşygyň gurluşy, onuň aýry-ýary görnüşleriniň aýratynlyklary, kanunalaýyklyklary, usullary baradaky we beýleki materiallar okyjynyň bu hadysa dogrusyndaky bilim-düşünjelerini çuňlaşdyrmaga, olary gündelik durmuşda ulanmak endiklerini özleşdirmäge ýardam etse, gollanmanyň niýetlenen maksadyna ýetdigi bolardy.

ADALGALARYŇ SÖZLÜGI

Abstragirleme – 1. Zatlaryň we hadysalaryň takyk alamatlaryndan sowlup, olaryň umumy we düýpli sypatlarynyň esasynda söze ornaşdyrylan düşünje döretmek; 2. Barlygynyň häsiýetleriniň we gatnaşyklarynyň analiz, sintez, tapawutlandyрма, meňzeşligi esaslandyрма operasiýalarynyň netijesinde obýektlerden aýrylmagy we düşünjelerde berkidilmegi.

amneziýa – ýatkeşligiň ýoklugy.

assosiasiýa – psihiki hadysalaryň biri-birileri bilen baglanyşdyrylmagy bolup, onda adamyň aňynda bu hadysalaryň biriniň peýda bolmagy, kanunalaýyklykda beýlekininiň peýda bolmagyny döredýär.

awtonom sözleýiş (çaganyňky) – «özün üçin» sözleýiş. Sözleriniň kesgitli dälligi we köpmazmunlylygy bilen tapawutlanýar: sözleriň manysy durnuksyz we üýtgeýji baglanyşyklaryň üsti bilen dürli predmetleri birleşdirip, ýagdaýdan ýagdaýa özgerýär.

awtoritarlyk (*lat.* doly häkimiýet, buýruk berme) – köre-kör, pikirlenmesiz tabynlygyny talaplarynyň ulgamy. Adalgany haýsydyr bir adamyň, guramanyň, garaýyşlar ulgamynyň bellibir hyzmatlary mynasybetli umumy ykrar edilen täsirini aňladýan awtoritet (*lat.* mertebe, güýç, häkimiýet) bilen gatyşdyrmaly däl.

belgi – barlygy simwolik görnüşde görkezýän haýsydyr bir şertli şekillendirme, alamatlandyрма.

berkitme – bedende dörän islegi kanagatlandyrmaga, onuň döredýän içki dartgynlygyny aýyrmaga ýa-da peseltmäge ukyply täsir, höweslendirme.

depersonilizasiýa (*lat.* – şahsyýeti aýyrmak) – hususy «men» bilen bagly şahsyýetiň dargamagy, duýgularyň ýitirilmegi.

egoizm – adamyň gylygynyň beýleki adamlaryň isleg-höwesini nazarlamaşdan, öz şahsy rowaçlygyna ymtylmasynda ýüze çykýan oňyn däl sypaty.

egosentrik sözleýiş – mekdebe çenli ýaşly çaganyň predmet oýnuna utgaşyklykda gidýän özboluşly, bölekleýin sözleýşi. E.S. formasy boýunça kommunikatiw, öz hyzmaty boýunça bolsa individualdyr, ol aýdyň hereket pikirlenmesine hyzmat edýär we öz gurluşy boýunça içki sözleýşi ýada salýar.

egosentrizm (*lat.* men+merkez) – adamyň ünsüniň we pikirlenmesiniň daşky wakalardan sowlup, diňe özünde jemlenmegi; individualizmiň (diňe özüni bilmegiň) we egoizmiň gyrakläşen görnüşleridir.

ekstremal (*lat.* gyraky) – gyraky, örän özboluşly, adaty däl.

empatiýa – 1. Adamyň beýleki adamlara duýgudaşlyk etmek, olaryň ýagdaýyna düşünmek, olara goldan gelen kömegi bermek ukyby. 2. Mazmuny boýunça indentifikasiýa ýakyn, özüni beýleki adamyň ornuna goýup, wakalara onuň nukdaýnazaryndan garap bilmek başarnygy.

esasy iş – çaganyň şu ýaşayyş döwründe onuň psihiki ösüşine aýgytlaýjy ýardam edýän we ösüşi hereketlendirýän iş.

esasy aragatnaşyk – häzirki ýaş döwründe adamyň töwerekdäkiler bilen aragatnaşykda bolmagynyň aýgytlaýjy görnüşi bolup, onuň täsirinde şahsyýetiň esasy sypatlary kemala gelýär.

eshatologiýa – o dünýä barada pikir ýöretmeler.

fonetik päsgelçilik – fonemalaryň aýrybaşgalygy esasynda döreýän aragatnaşygyň taraplarynyň arasynda döreýän düşünmezlik.

formal ýa-da logiki struktura – materialda baglanyşyklaryň induktiw ýa-da deduktiw ugrukmada esaslandyrylmagy.

funksional – 1. Psihiki gurluşyň genetiki (gelip çykyş) jähetden tapawutlylykda onuň funksional, hereketleniş tarapy; 2. Funksional gatnaşyklar: meselem, maksadyň we serişdäniň, sebäbiň we netijäniň, hiliň we mukdaryň, hereketiň we netijäniň gatnaşyklary; edil logiki gatnaşyklar ýaly, predmetleriň funksional gatnaşyklary-da duýmalarda gös-göni şöhlendirilip bilinmeýär. Adamzat olaryň şöhlendirilmegi üçin şöhlelenmäniň haýwanlarda bolmadyk aýratyn görnüşini, *düşünjeleri* esaslandyrýar; 3. Tebigy ylymlaryň käbirinde, meselem, botanikada ösümligiň funksional bölekleri hökmünde ýaprak, kök, gül we ş.m. görkezilýär.

geştalt bejeriliş – psihologiýanyň taglymatyna esaslanýan adama psihoterapewtik täsir etmegiň usullarynyň toplумы. G. b.-niň esasy düzgüni adamyň özüni, beýleki adamlary we galan ähli dünýäni şertsiz, bolşy ýaly kabul etmek düzgünidir; häzirki durky doly kämil, özgertme we gowulandyрма talap etmeýän görnüşde kabul etmek we bahalandyрмаk.

gnostiki (*grek.* bilim-düşünje) – daşky dünýä akyl ýetirmäge gönükdirilen iş.

goranyş mehanizmleri – adamyň özüni psihologik şikeslerden we ýakymсыз duýgulardan goramak üçin we şol bir wagtda öz «menini» bitewülikde saklamaga ymtylmada ulanýan aňlanylmaýan düzgünleri aňladýan psihoanalitiki düşünje.

deduktiv usul – umumylykdan bölekleyinlige ugrukmada pikir ýöretmek.

deduktiv perspektiwasy – ýetilmesi şu pursatda bar bolan daşky we içki mümkinçilikleriň çäginde entek elýeter bolmadyk, mazmuny we gurluşy boýunça golaý we alys geljegi nazarlaýan maksatlaryň toplумы.

egosentrizm (pikirlenmäniň oňyn däl sypaty hökmünde) – pikirlenmäniň içki meýilleriň täsirinde reallyga laýyk göz öňüne getirmeleri we düşünceleri däl-de, adamyň reallyga subýektiw gatnaşygyny şohlendirýän göz öňüne getirmeleri döretmegi.

içki pozisiýa (orun) – häzirki ýaşayyş döwründe işiň esasy mazmunyny we gönükdirilmesini kesgitleýän, adamyň işjeň islegleri bilen ýakyn-dan bagly sosial gönükdirilmeleriň ulgamy.

içki sözleşiş – sözleşişniň aňlanylmaýan, aýratyn özboluşly, awtomatik hereketlenýän görnüşi bolup, adam ony söz-logiki ýumuşlary çözmek boýunça pikir ýöretmesinde ulanýar. I. s. daşky sözleşişden döreyär we seslendirilýän ýa-da ýazylýan sözde ýüze çykmaýan pikirdir.

identifikasiýa – sözme-söz – meňzetmeklik – 1. Mazmuny boýunça empatiýa meňzeş; ýöne empatiýadan tapawutlylykda I. özüni beýleki adam bilen birleşdirip, özüni alyp barşyňy «beýlekiniki» ýaly guramak, onuň garaşmasyna laýyklykda hem hereket etmektir; özara kabul edilişde düşünişmegiň ýönekeý usulydyr. 2. Ýaş ösüşiniň psihologiýasynda I. çaganyň psihologiýasyny we özüni alyp barşyny beýleki adamlara meňzetmek prosesi ýa-da netijesi. I-niň netijesinde çaga özüni meňzedýän adamlarynyň özüni alyp barşynyň häsiýetlerini we formalaryny kabul edýär.

implisit taglymat – haýsydyr bir hadysany düşündirmek üçin adamyň öz ýanyndan öňe sürýän garaýşy, nukdaýnazary.

induktiv usul – bölkleýinlikden umumylyga gönükdirilmede pikir ýöretmek.

inisiasiýa (*lat.* gizlinligi amala aşyrmak) – ýaş adamy uly adamlaryň hataryna goşmak dăp-dessury.

insaýt – ýagtylanma, aňşyрма. Adamyň çözülişiniň üstünde uzak wagt we şowsuz köp kelle döwen meselesini özi üçin duýdansyz ýagdaýda çözmegi.

intrawert-ekstrawert – adamyň paýhas işiniň öz içki dünýäsine (intrawert) ýa-da daşky dünýä (ekstrawert) gönükdirilenligini häsiýetlendirýän temperamentniň sypaty.

íyerarhiýa (*grek.* mukaddes+häkimýet) – yzygider özara tabynlykda bolýan elementleriň ulgamy (meselem, düşünceleriň, motiwleriň Íyer.).

kognisiýa – gurşawa, özüňe ýa-da öz-özüni alyp barşyňa degişlilik-däki bilim-düşünje, pikir ýa-da ynanç.

kommunikator – maglumaty berýän adam.

konflikt – şol meselä, çözülişe taraplaryň aýrybaşga nukdaýnazardan çemeleşmegi sebäpli şahsyýetara gatnaşygynda döreyän agzalalyk, dartgynlylyk.

kontekst – ýerlik, işdir gatnaşygyň bolup geçýän ýagdaýynyň many-mazmun ýerligi, esas häsiýetnamasy.

logiki päsgelçilik – aragatnaşyga gatnaşyjylaryň biriniň garşydaşynyň logikasyny we delildir subutnamalaryny kabul etmezligi boýunça döreýän özara düşünmezlik.

manipulýatiw – 1. Garşydaşa öz maksadyňa ýetmek üçin serişde hökmünde gatnaşykda bolunýan aragatnaşyk stili, usuly; 2. Predmeti el bilen eýläk-beýläk öwürmek, süýşürmek, eplemek, ony beýleki predmet bilen birleşdirmek we ş.m. häsiýetli hereketler.

motiw – 1. Adamyň özüni alyp barşynyň, onuň hereketleriniň durnukly içki psihologik sebäbi; 2. Öz predmet ornaşmasyny alan isleg, meýil.

motiwasiýa – adamyň özüni alyp barşynyň gönükdirilmesini, gurmaçylygyny, işjeňligini we durnuklylygyny kesgitleýän, ony fiziologik we psihologik dolandyrmagyň dinamiki prosesi.

nazary pikirlenme – adamyň düşünelere daýanýan, özünde nazary bilimleri saklaýan we öz netijelerinde şonuň ýaly bilimleri döredýän pikirlenmesiniň görnüşi.

ontogenez (*grek* gelip çykyş) – bedeniň ýumurtganyň tohumlandyrylan tapgyryndan individual ýaşayşyň tamamlanmagyna çenli aralykdaky ösüşi. Psihologiýada we pedagogikada çaganyň terbiýäniň we okatmagyň özboşlykly şertlerinde amala aşyrylýan fiziki we psihiki ösüşi.

operant özleşdiriş – bedeniň şol bir stimula ýa-da ýagdaýa köp sanly dürli täsirleri ýüzugra döretmeginiň we şonuň yzysüre täsirleriň diňe netijelilik üçin şowlularyny berkitmegiň hasabyna döredilýän *öwredilişiň* görnüşi.

oriýentirlenmek – ugur almak, gözükmek.

kontrsuggestiýa – yrylyşa garşy durmak hadysasy, şahsyýetiň yrmaklyga görkezýän garşylygynyň derejesi.

ösüşiň ähtimallyk taglymaty – adamyň psihiki ösüşini her bir tapgyrda ýagdaýlaryň tötänleýin utgaşmasy bilen kesgitleýändigini we onuň mundan ozalky tapgyrda ýetilen derejä baglylygyny ykrar edýän taglymat.

ösüşiň golaý (potensial) zolagy – çagada bar bolan we gursawdaky adamlar tarapyndan uly bolmadyk kömek ýa-da ýaňzytma esasynda onuň ösüşi üçin ýüze çykarylýp we ulanyp bolýan real mümkinçilikler.

ösüşiň sosial situasiýasy – adamyň psihologik we özüni alyp baryş ösüşiniň amala aşýan sosial şertleri.

öwretmegiň analitiki usuly – dogry hereketleriň elementlerini berkitmek we olary kem-kemden bitewi hereketde birleşdirmek (okamak öwredilende harplary jemlemek usuly, daşary ýurt dilleri öwrenilende sözlük usuly we ş.m.).

öwretmegiň sintetik usuly – dogry hereketleri agtarmak we synag etmek, goýberilen ýalňyşlary seljermek we olary aradan aýyrmak (okamakda tutuş sözler usuly, daşary ýurt dilleri okadylanda kontekstleýin (ýerligi bolan) usul.

özüňe kembaha garamak kompleksi – adamda haýsydyr bir ähmiýetli psihologik ýa-da fiziologik häsiýetleriň hakyky ýoklugy ýa-da ýok hasaplanýandygy bilen baglylykda döreýän uzak wagtlaýyn ýakymсыz duýgy, oňyn däl emosional syzylmalaryň ulgamy; bu duýgular degişli oňyn däl psihologik alamatlar bilen utgaşar: *özüňi pes bahalandyrmak, üstünlige ymtlylyşyň pes derejesi, ýokary galagoplylyk we şowsuzlykdan gaçmak motiwi*.

öz-özüňi işjeňleşdirmek taglymaty – ösýän şahsyýete *öz-özüňi işjeňleşdirmä* ymtylma mahsusdygyny ykrar edýän şahsyýetiň ynsanperwer taglymaty; bu hadysa şol bir wagtda şahsy kämilleşmäniň hem ýokary derejesi hasaplanýar.

öz-özüňi işjeňleşdirme – adamyň özünde bar bolan üşükleri we ukyplary ulanmagynyň, ýokary derejede ösdürmeginiň prosesi we netijesi, olary amaly işlerde amala aşyrmagy. Ö.ö.i. şol bir wagtda şahsyýetiň hemişe özüni kämilleşdirmäge ymtylmasydyr.

personifikasiýa (*lat.* şahsyýet+bitirmek) – jansyz predmeti ýa-da sowa düşünjäni adamyň keşbinde göz önüne getirmek.

pikirlenmäniň sinkretizmi – şol bir düşünje bilen kesgitlenýän predmetleri we hadysalary dürli, logiki yzygiderligi bolmadyk alamatlary boýunça görnüşlere bölmekde ýüze çykyan adamyň logiki jähetden ösmelik pikirlenmesiniň häsiýetnamasy.

posylka – haýsydyr bir pikir ýöretmäniň, çözülişiň deslapky maglumat esasy.

pozisiýa – orun, adamyň aragatnaşykda öz at-abraýyna laýyklykda eýeleýän orny.

predmet oýny – çaganyň adamzadyň maddy we medeni medeniýetiniň predmetlerini göni niýetlenilişi boýunça ulanmak boýunça guraýan oýny.

predmet işi – adamyň maddy we medeni medeniýetiň hakyky predmetleri bilen olaryň funksional, medeni şertlendirilen niýetlenişine tabyn amaly hereketleri. P.i. adamyň maddy we medeni medeniýetiň predmetlerini adamlaryň ulanyş usullaryny özleşdirmegine we ynsan ukyplarynyň, başarnyklarynyň we endikleriniň ösmegine niýetlenendir.

psihoanaliz – awstriýaly psiholog-psihiatr Z. Freýd tarapyndan döredilen adamyň psihologiýasyny öwrenmek we oňa akyl ýetirmek usuly baradaky taglymat. P. düýş görmäni we beýleki aňlanylmaýan psihiki hadysalary

düşündürmek ideýalaryny we tärlerini (proseduralaryny), şeýle-de dürli psihiki sökülleri diagnostika etmek we psihologik usullar bilen bejermek usullaryny özünde jemleýär. Bularyň ählisi Z.Freydiň nazaryýetine esaslanýar.

psihologik maslahat – adamlary aladalandyryň meseleleri, şeýle-de olaryň özüni we daşyndakylar bilen gatnaşyklaryny deslap öwrenmegiň esasynda olara maslahat we teklipl görnüşinde amaly psihologik kömek bermek.

psihoterapiýa – adamlara täsir etmegiň psihologiyasynyň we lukmançylygyň araçägindäki nazary düşünjeler we amaly usullar çygry. P. nähoş adamlary bejermek maksady bilen olara psihologik täsir serişdelerini ulanmagyň beýany, öwrenilişini we düzgünlerini özünde jemleýär.

referent şahsyýet – beýleki bir adam üçin öýkünmäniň nusgasy hökmünde aýratyn ähmiýetli we gymmatly adam. R.ş. beýleki adam üçin esasy gymmatlyklaryň, özüni alyp barşyň kadalaryň we düzgünleriň, pikir ýöretmeleriň we hereketleriň çeşmesi bolup hyzmat edýär.

refleksiýa – adamyň birbada işläp, pikirlenip, şol bir wagtda hem özüniň nähili işleýändigini, pikirlenýändigini aňlamagy; aňlanylýan niýete we işiň şertine laýyklygy nukdaýdan öz pikir ýöretmeleriňi we hereketleriňi obýektiw seljermek.

refleksiw pikirlenme – adamyň ünsüniň, seljermesiniň we bahalandyrmasynyň predmetiniň onuň hususy intellektual operasiýalarynyň bolmagy.

resipiýent – maglumaty kabul ediji.

rezew – entek herekete gelmedik, girizilmedik mümkinçilikler.

rollaýyn oýun – gatnaşyjylary özara paýlaşýan we öz üstlerine dürli sosial rollary: ene-atanyň, terbiýeçiniň, lukmanyň, çaganyň, okuwçynyň we ş.m. alýan we ýerine ýetirýän bilelikdäki toparlaýyn oýun.

semantik päsgelçilik – adamlarda sözleriň «many giňişliginiň» dür-lüligi sebäpli aragatnaşykda taraplaryň arasynda döreýän düşünmezlik.

semantik struktura (gurluş) – predmetleriň, obrazlaryň ýa-da hadysalaryň arasynda olaryň, meselem, meňzeşligi we aýrybaşgalygy, golaýlygy we uzaklygy, sebäbi we netijesi boýunça baglanyşyklaryň döredilmegi.

simwol (belgi) – belginiň onuň barlygyň şöhlendiriýän zolagyna degişli edilýän bellibir obýekti, göz önüne getirme, ynanç, pikir we duýgy bilen assosirlenmegi (baglanyşdyrylmagy).

simwolik oýun – öz guralyşynda hakykylyk simwollar, belgiler görnüşinde gaýtadan dikeldilýän, oýun hereketleri bolsa abstrakt simwolik formada ýerine ýetirilýän oýnuň görnüşü.

sintaktik struktura (gurluş) – baglanyşyklaryň bellibir diliň düzgüni, onuň bellibir utgaşmalarynyň esasynda döredilmegi.

situasiýa – ýagdaý, şol bir giňişlik we wagt kesiminde fiziki ýa-da sosial giňişlikde formanyň we mazmunyň, talap-zerurlygyň we ony etmäge mümkinçiligiň pursatlaýyn utgaşmasy.

situasion ösüş – çaganyň psihikasynda we özüni alyp barşynda situation pursatlaýyn sosial ýagdaýlaryň täsirinde döreyän we berkidilme talap edýän çalt, durnuklylygy pes özgerme.

sosial gönükdirilme (ustanowka) – adamyň beýleki adamlara, sosial wakalara we özi üçin ähmiýetli bolan köp sanly beýleki zatlara gatnaşygy. S.g. şeýle gatnaşygyň kognitiw (obýekt barada bilim-düşünje), emosional (obýektiň döredýän duýgulary) we özüni alyp baryş (obýektiň döredýän hereketleri) ýaly düzüjileri özünde jemleýär.

sosial orun – adamyň zähmetiň jemgyýetçilik paýlanylyşynda we sosial gurluşlardaky, toparlardaky we guramalaryndaky özara tabynlykda eýeleýän orny.

sosial-psihologik türgenleşik – adamlary psihologik häsiýetli haýsydyr bir meselelerden gutarmaga niýetlenen, olara toparlaýyn psihologik düzediş ýa-da psihoterapewtik (seret: *psihoterapiýa*) täsir etmegiň taglymaty we amalyýeti, özüni alyp barşy düzetmek ýa-da saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak.

sosiallaşma – çaganyň psihologik, intellektual we şahsy ösüşiniň giňişinde sosial tejribäni özleşdirmeginiň prosesi we netijesi; okatmagyň we terbiýäniň täsirinde onuň psihiki funksiýalarynyň özgermegi, sosial-ahlak gymmatlyklary, özüni alyp barşyň kadalaryny we düzgünlerini özleşdirmegi, dünýägaraýşyň kemala gelmegi.

spontanlyk (*lat.* özerklilik) – öz-özünden, özerklilikde döremeklik.

stimulirleme – höweslendirme, işjeňlige ugrukdyrma.

stilistiki päsgelçilik – habar-maglumatyň formasy we mazmunynyň arasyndaky kadaly utgaşmanyň bolmazlygy sebäpli aragatnaşyga goşulanlaryň arasynda döreyän düşünmezlik.

suggestiýa – yrmak, psihologik täsiriň görnüşi, bir adamyň beýlekä hiç bir delil-subutnamasyz diýen ýaly öz pikir-düşünjesini kabul etdirmegi.

tezaus – sözme-söz hazyna, «dünýä barada düşüňjeler», aragatnaşygyň taraplaryndaky şol adamda bar bolan maglumatlaryň tutuş jemi.

tipikleşdirme – barlygyň häsiýetleriniň we gatnaşyklarynyň analiz, sintez, tapawutlandyрма, meňzeşligi esaslandyрма operasiýalarynyň netijesinde obýektlere ýöňkelmegi we onda ornaşdyrylmagy.

üsserlik – adamyň öz-özüne we beýlekilere degişlilikde fiziki, intellektual ýa-da sosial ukyplary ýokary bahalandyrmaga ýykgyňlygy.

üstünlige ymtylma derejesi – adamyň öz ukypalaryny we mümkinçiliklerini bahalandyrmak esasynda işiň ol ýa-da beýleki görnüşinde we aragatnaşygynyň ol ýa-da beýleki ulgamynda ýetmäge bil baglaýan garaşmasydyr.

üstünlige ýetmek motiwi – adamyň işiň dürli görnüşlerinde, aýratyn-da beýleki adamlar bilen ýaryşmak ýagdaýynda üstünlik gazanmaga bolan isleg. Ü.ý.m. şahsyýetiň durnukly motiwasiýa sypatydyr.

şowsuzlykdan gaçmak motiwi – adamyň islendik ýagdaýda, aýratyn-da, onuň işiniň netijeleri beýleki adamlar tarapyndan kabul edilýän we bahalandyrylýan ýagdaýda şowsuzlykdan gutulmaga ymtylmasy.

ynandyрма – adama subutnamaly täsir etmek arkaly onuň pikir-garaýşyny özgertmek.

yrylma – bir adamyň beýlekä subutnamasyz, aňlanylmaýan häsiýetde täsir etmegi netijesinde onuň psihologiýasynda we özüni alyp barşynda belli-bir özgermelerň döremegi.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T. I – VIII. – Aşgabat, 2008–2015.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. T.I–II. – Aşgabat, 2010.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – Aşgabat, 2014.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat, 2014.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat, 2014.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan. – Aşgabat, 2014.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – abadançylygyň we rowaçlygyň ýurdy. – Aşgabat, 2015.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – Aşgabat, 2015.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ile döwlet geler bolsa... – Aşgabat, 2015.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Arşyň nepisligi – Aşgabat, 2016.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Çaý – melhem hem ylham. – Aşgabat, 2016.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Mert ýigitler gaýrat üçin dogulýar. – Aşgabat, TDNG, 2017.
16. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Sport dostluga, saglyga we gözellige tarap ýoldur. – Aşgabat, TDNG, 2017.
17. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – Aşgabat, TDNG, 2017.
18. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Enä tagzym – mukaddeslige tagzym – Aşgabat, TDNG, 2018.
19. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan Durnukly ösüşiň maksatlaryna ýetmegiň ýolunda. – Aşgabat, TDNG, 2018.
20. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Atda wepa-da bar, sapa-da. – Aşgabat, TDNG, 2019.

21. *Suwhanow N., Basarow B.* we başgalar. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy. A., 2011.
22. *Basarow B.* Umumy psihologiýa. A., 2010.
23. *Basarow B.* Psihologiýa we pedagogika. A., 2011.
24. *Basarow B.* Sosial psihologiýa. Aşgabat, «Ylym», 2010.
25. *Basarow B.* Şahsyýetiň psihologiýasy. A., 2015.
26. *Basarow B.* Pedagogik psihologiýa. A., TDNG, 2017.
27. *Basarow B.* we beýlekiler. Gözellik terbiýesi. A.: «Ylym», 2002.
28. *Гороглы. Дессан. А.:* 1958.
29. *Агеев В. С.* Стереотипизация как механизм социального восприятия// Общение и оптимизация совместной деятельности/Под ред. Г. М. Андреевой и Я. Яноушека. М., 1987.
30. *Андреева Г. М.* Атрибутивные процессы в условиях совместной деятельности//Общение и оптимизация совместной деятельности. Под ред. Г.М. Андреевой, Я.Яноушека. М. : Из-во МГУ, 1987.
31. *Андреева Г. М.* Социальная психология. М., 1980.
32. *Бгажноков Б. Х.* Коммуникативное поведение и культура: (К определению предмета этнографии общения) //Советская этнография. 1978. №
33. *Бгажноков Б. Х.* Личностно-и социально-ориентированное речевое общение//Материалк IV Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. /Под ред. А. А. Леонтьева. М., 1972.
34. *Бенуа А. Н., Лансере Н. Е.* Дворцовое строительство Николая I // Старые годы. 1913. № 7–9.
35. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. (Психология человеческих взаимоотношений). Люди, которые играют в игры (Психология человеческой судьбы). М., 1988.
36. *Бернс Р.* Развитие Я – концепции и воспитание. М., 1986.
37. *Бодалев А. А.* Восприятие и понимание человека человеком. М., 1982.
38. *Бодалев А. А.* Личность и общество. М., 1983.
39. *Бородин В. А., Бородин С. М.* Учим ...читать. Л., 1985.
40. *Булгаков М. А.* Белая гвардия. Мастер и Маргарита. М., 1988.
41. *Вадимов А., Тривас М.* От магов древности до иллюзионистов наших дней. М., 1971.
42. *Веккер Л. М.* Психические процессы. Т. 2. Л., 1976.
43. *Войтасик Л.* Психология политической пропаганды. М., 1982.
44. *Гоголь Н. В.* Избранное: В 2 т. М., 1962.

45. *Добрович А. Б.* Воспитателю о психологии и психогигиене общения. М., 1987.
46. *Достоевский Ф. М.* Собр. соч.: в 10 т. М., 1956–1958.
47. *Дубровский В.* Тандем //ЭКО. 1988. № 4.
48. *Ивин А.* По законам логики. М., 1983.
49. *Искандер Ф.* Дерево детства. М., 1979.
50. *Каган М. С.* Мир общения. М., 1988.
51. *Каган М. С., Эткинд А. М.* Общение как ценность и как творчество// Вопросы психологии. 1988. № 4.
52. *Козлова Г. В.* Костюм как знаковая система. М., 1980.
53. *Крижанская Ю. С., Третьяков В. П.* Грамматика общения. – Л., 1990.
54. *Лабрюйер Ж. де.* Характеры, или нравы нынешнего века. М., 1974.
55. *Леонтьев А. А.* Психология общения. М., 1997.
56. *Лермонтов М. Ю.* Собр. соч.: В 4 т. М., 1956–1958.
57. *Ломов Б. Ф.* Проблема общения в психологии//Проблема общения в психологии/Под ред. Б. Ф. Ломова. М., 1981.
58. *Лотман Ю. М.* Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин»: Комментарий Л., 1983.
59. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста. М., 1970.
60. *Лурия А. Р.* Об историческом развитии познавательных процессов. М., 1974.
61. Межличностное восприятие в группе/Под ред. Г. М. Андреевой и А. И. Донцова. М., 1981.
62. *Мелибруда Е.* Я –Ты –Мы. М., 1986.
63. *Михозлс С. М.* Статьи. Речи. Письма. М., 1981.
64. *Моль А.* Социодинамика культуры. М., 1973.
65. *Мунте А.* Легенда о Сан-Микеле. М., 1968.
66. Одежда для успеха: (По страницам книги Дж. Т. Моллоя)// ЭКО. 1981. № 1, 2.
67. *Одинцов В. В.* Лингвистические парадоксы. М., 1988.
68. *Олеша Ю. К.* Повести и рассказы. М., 1965.
69. *Петренко В. Ф.* Психосемантика сознания. М., 1988.
70. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история. М., 1979.
71. *Пушкин А. С.* Собр. соч.: В 10 т. М., 1962–1965.
72. *Рабинович М. Б.* Лектор, ученый, человек//Из литературного наследия академика Е. В. Тарле. М., 1981.
73. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии. М., 1959.

74. Сагатовский В. Н. Социальное проектирование: (К основам теории)// Прикладная этика и управление нравственным воспитанием/ Отв. ред. В. И. Бакштановский. Томск, 1980.
75. Теплиц Е. История киноискусства. 1895–1927. М., 1968.
76. Толстой Л. Н. Собр. соч.: В 10 т. М., 1960–1965.
77. Трифонов Ю. В. Старик. Другая жизнь. М., 1980.
78. Феллини Ф. Феллини о Феллини. М., 1988.
79. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Т. 2. М., 1986.
80. Чехов А. П. Собр. соч.: В 7 т. М., 1974–1980.
81. Чуковская Л. К. В лаборатории редактора. М., 1963.
82. Шерток А. Непознанное в психике человека. М., 1982.
83. Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969.
84. Шпрейдер Ю. А. Об одной модели семантической теории информации// Проблемы кибернетики; Вып. 13. М., 1965.
85. Abele A. Functions of gaze in social interactions: communication and monitoring//J. Nonverbal Behavior. 1986. Vol. 10, N 2. P. 83–101.
86. Antaki C. A brief introduction to attribution and attributional theories// Attributions and psychological change/Ed. by C. Antaki, C. Brevin. London., 1982. P. 3-21.
87. Argyle M. The psychology of interpersonal behavior. Harmondsworth, 1983.
88. Argyle M. The syntax of bodily communication//The body as a medium of expression/Ed. by J. Benthall, T. Polhemus. Allen Lane. 1975, P. 143–161.
89. Argyle M., Furnham A., Graham J. A. Social situation. Cambridge, 1981.
90. Argyle M., Kendon A. The experimental analysis of social performance//Adv. Exp. Soc. Psychol./Ed. by L. Berkowitz. New York, 1967, Vol. P. 55–98.
91. Aronson E., Golden B. W. The effect of relevant and irrelevant aspects of communicator credibility on attitude change//J. Pers. 1962. Vol. 30. P. 135–146.
92. Berne E. Games people play. New York, 1964.
93. Darley S. M., Glucksberg S., Karain L. S., Kinchla R. A. Psychology. New York, 1981.
94. Ekman P., Friesen W. V. Detecting deception from the body and face//J. Pers. Soc. Psychol. 1974. Vol. 29. P. 288-298.
95. Ekman P., Friesen W. V. The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding//Semiotica. 1969. Vol. 1. P. 49–98.

96. *Funder D. C.* Errors and mistakes: evaluating the accuracy of social judgment//Psychol. Bull. 1987. Vol. 101, N 1. P. 75–90.
97. *Criffit W., Jackson T.* Simulated jury decisions: the influence of jury-defendant altitude similarity-dissimilarity//Soc. Behavior & Pers. 1973, Vol. 1, P. 1–7.
98. *Hall E. T.* The Hidden Dimension. N.Y., 1966.
99. *Harris T.* I'm OK –You're OK- New York, 1967.
100. *Howland C. I., Janis I. L.* and Kelly H. H. Communication and persuasion. New Haven. 1953.
101. *Howland C. I., Weiss W.* The influence of credibility on communication effectiveness//Publ. Opin. Quart. 1981. Vol. 15. P. 635-680.
102. *James M., Jongeward D.* Born to Win. New York, 1971.
103. *Jones C., Aronson E.* Attribution of fault to a rape victim as a function of respectability of the victim//J. Pers. Sos. Psychol. 1973. Vol. 26. P. 413–419.
104. *Jones E. E., Gerard A. B.* Foundation of social psychology. New York, 1967.
105. *Jones E. E., Nisbett R. E.* The actor and the observer: divergent perceptions of the causes of behavior//Attribution: perceiving the causes of behavior/Ed. by E. E. Jones and others. Morristown; New York, 1972.
106. *Jones E. E., Thibaut J. W.* Interaction goals as bases of inference in intepresonal behavior perception//Person perception and interpersonal behavior/Eds. R. Tagiuri, L. Petrullo. Stanford, 1958. P. 151–178.
107. *Kelley C.* Emphathic listening//Speech communication/Ed. by R. L. Applbaum. New York, 1975. P. 116-117.
108. *Kelley H. H.* Attribution in sosial interaction. New York, 1971.
109. *Kelman H. C.* Processes of opinion change//Publ. Opin. Quart. 1961. Vol. P. 57–78.
110. *Kendon A.* Some functions of gaze direction in social interaction//Acta Psychol. 1967. Vol. 26. P. 22-63.
111. *Kleinke K.* The first impressions. London, 1976.
112. *Landy D., Aronson E.* The influence of the character of the criminal and his victim on the decisions of simulated jurors.//J. Exp. Soc. Psychol. 1969. Vol. 5. P. 141-152.
113. *Lepecq J. C., Montmollin G. de.* Le comportement-en-role comme base d'interence surles personnes // Comportements. 1987. N 7. P. 7-23.
114. *McArthur L. Z.* The how and what of why: some determinants and consequences of casal attributions//.!. Pers. Sos. Psychol. 1972. Vol. 22. P. 171–193.

115. *McGuire W. J.* The nature of attitude and attitude change//The hand-book of social psychology/Ed. by G. Lindzey and E. Aronson. Reading, 1969. Vol. 3. P. 136-314.
116. *Mehrabian A.* Non verbal communications. Chicago, 1972.
117. *Montepare J. M., Goldstein S. B., Clausen A.* The identification of emotion from gate information//J. Nonverbal Behavior. 1987. Vol. 11, N 1, P. 33-42.
118. *Newton D.* Dispositional inferences from effect of action: effect choosing and effect foregone//.!. Exp. Soc., Psychol. 1975. Vol. 10. P. 484-496.
119. *Nisbett R., Ross L.* Human inferences: strategies and shortcomings of social judgment. New York, 1980.
120. *Poindexter W. R.* The Poindexter organization. Agours, 1977.
121. *Rogers C. R.* A tentative formulations of a general law of interpersonal relationship//Coffey R. E., Atnos A. G., Reynolds P. A. Behavior in organizations: a multidimensional view. Englewood Cliffs, 1975.
122. *Ross L.* The intuitive psychologist and his short comings//Advances in experimental social psychology//Ed. by L. Bercovitz. New York, 1977. Vol. P. 174-220.
123. *Ross L., Greene D., House P.* The «false consensus effects»: An egocentric bias in social perception and attribution processes////J. Exp. Sos. Psychol. 1977. Vol. 13.
124. *Shaw M. E., Sulzer J. L.* An empirical test of Heider's levels of attribution of responsibility// J. Abnorm. Sos. Psychol. 1973. Vol. 28. P. 218-224.
125. *Tajfel H., Turner J. C.* An integrative theory of intergroup conflict //The social psychology of intergroup relations. Monterey, 1979. P. 33-47.
126. *Thayer S., Schiff W.* Stimulus factors in observer judgment of social interactions: facial expressions and motion pattern//Amer. J. Psychol. 1969. Vol. 82. P. 73-85.
127. *Waid W. M., Orne M. T.* Cognitive social and personality processes in the physiological detection of deception//Adv. Exp. Sos. Psychol./Ed. by L. Bercovitz. New York, 1981. Vol. 14, P. 61-106.
128. *Wilson P.* Perceptual distortion of height as a function of ascribed academic status//J. Sos. Psychol. 1968. Vol. 74. P. 97-102.

MAZMUNY

Giriş.....	7
I BAP. ARAGATNAŞYK BIREK-BIREGI KABUL ETMEK HÖKMÜNDE (Aragatnaşygyň perseptiw tarapy).....	11
I. 1. Ilkinji tanyşlyk.....	17
I. 2. Uzak wagtlaýyn aragatnaşygyň guralyşynyň psihologik esaslary.....	41
I. 3. Hereketler nämeden habar berýär?	53
I. 4. Özüňi tekliپ etmek.....	76
II BAP. ARAGATNAŞYGYŇ ÖZARA MAGLUMAT ALYŞMAK TARAPY (Aragatnaşyk kommunikasiýa hökmünde)	91
II. 1. Kommunikasiýanyň päsgelçilikleri.....	95
II. 2. Päsgelçilikleriň ýeňlip geçilişi	116
III BAP. SÖZLEÝIŞDE ÖZARA HEREKET (Aragatnaşygyň interaktiw tarapy).....	146
III. 1. Aragatnaşykdaky orunlar	150
III. 2. Ýagdaý we hereket.....	164
IV BAP. ARAGATNAŞYGYŇ STILLERI (USULLARY).....	183
IV. 1. Däp-dessur aragatnaşygy.....	188
IV. 2. Albaýly aragatnaşyk.....	196
IV. 3. Ynsanperwer aragatnaşyk.....	209
V BAP. ARAGATNAŞYKDA UGRUKMA ALMAK	220
Jemleme	224
Adalgalaryň sözlügi	226
Peýdalanylan edebiýatlar	234
240	